

શ શી જ તાં

અનુવાદક
જયંતકુમાર મ. ભટ્ટ

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ
મુંબઈ .... અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૫૨૨૮ કિમત ૨-૦-૦

ગ્રંથનામ

૨૧૨૧ ૧૫૫

વર્ગિક

૨૧૨૧ ૧૫૫

શશી જતાં

[“ધી સુત ધઝ ડાઉન” ઉપરથી]

અનુવાદક

જયંતકુમાર મ. ભટ્ટ

પ્રાપ્તિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પો. બો. ૬૭૮ મુંબઈ-૧

પો. બો. ૭૩—અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૫૨૨૬

કિંમત

૨-૦-૦

[૨. ખ. ૦-૨-૦]

અધિકારક :

લક્ષ્મીદાસ પુ. ગાંધી
ભારતી પ્રકાશન મંદિર
૧૦૦૭, સ્વામી કુંજ
ભાવનગર

મુદ્રક :

ગદવળ પીતામ્બર દક્ષર
જિપા પ્રિન્ટરી, દેવઠરણ
મેન્સન, પ્રિન્સેસ રોડીટ,
મુંબઈ-૨.

જોન સ્ટાઈનબેક

[જીવન અને કવન]

૧૯૦૨ ના ફેબ્રુઆરીની સત્તાવીશમી તારીખે કેલિફોર્નિયામાં સેલીનાસ મુકામે જોન સ્ટાઈનબેકનો જન્મ થયો. પિતા અન્ડર્ સ્ટાઈનબેક કસબાના ખજાનચી હતા. આ અમેરીકન સાહિત્યકાર પિતૃપક્ષે જર્મન છે અને માતૃપક્ષે આયરીશ છે. પિત્રાઈ વંશાવળી જોતાં તો તે મૂળ સત્તરમી સદીના એક મેસેચ્યુસેટ્ કુટુંબમાંથી ઊતરી આવ્યો છે. છતાં, અધિકાંશે તે કેલિફોર્નિયાની ખીણનો જ એક આદમી છે, જે સ્થળે લગન પછી એ સ્થાયી નિવાસ કરી રહ્યો છે.

સેલિનાસ હાઇસ્કૂલમાં સ્નાતક થઈને સ્ટાઈનબેકે સ્ટેનફોર્ડ યુનિવર્સિટીમાં ચાર વર્ષ ગાળ્યાં. પણ આ સંસ્થામાં તે નિયમિત વિદ્યાર્થી તરીકે નહિ પણ એક ખાસ અભ્યાસી તરીકે જ જોડાયો હતો. વિજ્ઞાન અને વિશેષતઃ પ્રાણીશાસ્ત્ર તેનો પ્રિય વિષય હતો.

લેખક બન્યા પૂર્વે તે ઘણા ધંધા કરી ચૂક્યો હતો. કકડે કકડે અભ્યાસ કરવાથી છેવટે વિદ્યાલયની ઉપાધિ મેળવ્યા વિના જ અભ્યાસ છોડવો પડેલો. દરમિયાનમાં એક ખાંડના કારખાનામાં અને એવી બીજી નોકરીઓ કરેલી. છેવટે, ધંધાર્થી લેખક બનવાનો સંકલ્પ કરીને ન્યુયોર્ક તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. ત્યાં એક છાપામાં 'ખજરપત્રી તરીકેનું' કામ શરૂ કર્યું, પણ તુરત એમાંથી પાણીચું મળ્યું, કારણ કે ભાષાસાહેબ સમાચારોને સીધેસીધા મોકલવાને બદલે પોતાની રીતે કાવ્ય-આનીમાં તાત્વિક ભાષામાં પોતાના અંગત વિચારો અને વીકારીખણો ઉમેરીને મોકલતા. પત્રી મંડીસન સ્કવેરનો બગીચો

બંધાતો હતો, ત્યાં ઇંટાળાં સારવાનું કામ સ્વીકાર્યું. કેલેફોર્નિયા પાછા ફરીને એક મકાનના શિયાળુ પગી તરીકે નોકરી લીધી, પણ જ્યારે મકાન માલિકોને ખબર પડી કે એક ઝાડ પડવાથી છાપડું ભાંગી ગયું છે, ત્યારે સ્ટાઇનમેકને ફરી પાણીચું મળ્યું.

તેની પહેલી જ નવલકથા 'કપ ઓફ ગોલ્ડ' ૧૯૨૯ માં પ્રગટ થઈ. બીજી 'પેશ્વર ઓફ હેવન' ૧૯૩૨ માં અને ત્રીજી 'હુ એ ગોડ અનનોઉન' ૧૯૩૩ માં બહાર આવી. પણ આ ત્રણે નવલકથાઓના પ્રકાશનથી એનું આર્થિક દારિદ્ર્ય ન શીટ્યું. ત્રણેય કથાઓની ભેગી મળીને ૩૦૦૦ નકલ પણ ન ખપી. હતાશ થઈને તેણે ધંધાર્થી લેખક બનવાની આશા છોડી દીધી હતી, ત્યાં જ ચોથી નવલકથા 'ટોટીસ્લા ફ્લેટ' ૧૯૩૫ માં પ્રગટ થઈ. જેની ઉપરાઉપર આઠ આવૃત્તિઓ થવા પામી અને એના ચલચિત્રના હકકો પણ વેચાયા. સ્ટાઇનમેકને જિંદગીમાં પહેલી જ વાર વધુ નહિ તો એક વર્ષ માટે આર્થિક ઉપાધિમાંથી રાહત મળી. આ સફળતાએ તેને સારી પ્રસાદિ પણ આપી અને પાંચમી નવલકથા 'ઈન ડ્યુબીઅસ એટલ' પણ સફળ પ્રકાશન બન્યું.

કેટલાક વિવેચકોએ આ કથાને ઉત્તમ ગણી, ત્યારે ઉદામ-વાદીઓને કથામાં ચીતરાયેલું ઉદામ નેતૃત્વ ન ગમ્યું, જ્યારે કેટલાક પ્રત્યાધાતીઓને હડતાલનાં વર્ણનો ખૂબ્યાં. પણ કેલેફોર્નિયાની કામનવેલ્થ ક્લબે તો એ કથાને કેલેફોર્નિયન લેખકોની વર્ષ દરમ્યાનની કૃતિઓમાંની સર્વોત્તમ ગણીને સ્ટાઇનમેકને સુવર્ણચન્દ્રક અપીને અભિવાદન કર્યું.

બહારની દુનિયામાં સ્ટાઇનમેકનો ડોકો વગાડનાર નવલકથા તો 'ઓફ માઇસ એન્ડ મેન' ૧૯૩૭ માં આવી. કેલેફોર્નિયા

નિંયાના એક નાનકડા ખેતરમાં એ ભાઈબીંધા જ્યોર્જ અને લેનીની એમાં વાત છે. ખેતરમાં મજૂર તરીકે કામ કરી, પાંચ પૈસા રળીને પછી વતન પાછા ફરી, પોતાનું ખેતર વસાવવાનાં એમને સ્વપ્નનાં આવે છે. પણ લેનીને નાનકડાં કામળા પ્રાણીઓ પાળવાનું અને રમાડવાનું એનું તો ખતરનાક વ્યસન છે, કે સસલાં ઉદરડાં સાથે પ્રેમ કરતાં કરતાં એની ડાક મરડીને મારી નાખે ત્યારે જ એ જાંપે. આવો જ ઉગ્ર પ્રેમ એ એના માલિકની યુવાન પત્ની સાથે કરે છે અને એ બનાવ બન્ને ભાઈબીંધાનાં સ્વપ્નનાં ધૂળમાં રંગદોળનાર બને છે.

આ નવલકથામાં રહેલું જોરદાર નાટ્યતત્ત્વ તથા નાટક માટે અનિવાર્ય એવી એકસૂત્રતાથી આકર્ષાઈને ૧૯૩૮ માં સ્ટાઈનબેકે એને નાટકમાં ફરવી અને ગ્રેડવેના પ્રેક્ષકોને ગાંઝા કર્યા. ૧૯૪૦ ની શરૂઆતમાં એનું ચલચિત્ર પણ બહાર આવ્યું, જેમાં બર્જેસ મેરીડીથ અને લોન એની મુખ્ય પાત્રોના ભૂમિકા રજૂ કરે છે. ચલચિત્રમાં ઝડપી ક્રિયાતત્ત્વને બીંધે છેવટની નાટકી પરાકોટિ તો મૂળ નવલકથાને ય ટપી જાય એટલી જોરદાર અને સ્પર્શક્ષમ બની છે.

સ્ટાઈનબેકને સામાન્યતઃ ‘રાક્ષસી ઊંચાઈવાળો અને સુંવાળા વાળવાળો’ વર્ણવાય છે. મોન્ટેરે અખાતના કાંઠાળ પ્રદેશનો એ માનવી છે. ભૌતિકશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રાણીશાસ્ત્ર ઉપરનાં પુસ્તકો એને વાંચવાં ગમે છે. વાર્તાસાહિત્ય એ બહુ ઓછું વાંચે છે—જોકે, થેકરે એનો પ્રિય લેખક છે. ઈ. ૧૯૩૦ માં કેલિફોર્નિયાના સાન જેની ફેરલ હેનીંગ સાથે એનું લગ્ન થયું અને લગ્ન પછી ‘ટાટીલા ફલ્ટ’ની

કથાની કર્મભૂમિ મોન્ટરેમાં દમ્પતી થોડો સમય રહ્યાં. ત્યાં તેમણે પોતાની એક લોન્ય વસાવી અને ધણોખરો સમય દરિયાઈ સફરોમાં તેમ જ માછલીઓ ભેગી કરવામાં ગાળતાં. આ ધંધો તેમને બહુ જ મદદરૂપ બન્યો, કારણ કે એ સમયે તેઓ મહિને પરચીશ ડોલર ઉપર દહાડા ગુજારતાં. ૧૯૪૨ માં તેમણે છૂટાછેડા લીધા ત્યારે તેમને કાંઈ સંતાન નહોતું.

આમ તો સ્ટાઈનબેક વિશે બહુ ઓછું જાણવા મળી શકે છે. પોતે અત્યંત શરમાળ પ્રકૃતિ ધરાવે છે. જાહેરમાં આવવાનો લગીરે અલખરો નથી અને પોતાના ખેતરનું શાન્ત સાદું જીવન જ પસંદ કરે છે. 'ગ્રેઈસ ઓફ રોથ'ને પુલીઝર પારિતોષક અર્પણ થયું અને એનું ચક્રચિત્ર 'ગ્રાઉન્ડ', ત્યારે અલબલા વિવેચકોને પણ તેણે મુલાકાત આપવાની ના પાડેલી. હોલીવૂડ પ્રત્યે પણ એને ન્યુયોર્ક જેટલો જ અણુગમે છે. જાહેર ખાણોમાં પણ એને નથી ગમતાં અને જાહેર ભાષણો ટાળે છે. પોતાનો ફોટોગ્રાફ લેવાય એ પ્રત્યે એને ઘીડ છે. એક સમય એવો હતો, જ્યારે પોતે સામાન્ય દાડિયા તરીકે ખેતરમાં મજૂરી કરતો. આજે રોયલ્ટીના પૈસાની ટંકશાળ પડે છે. છતાં અમનચમન માણવાનો એને સમય તેમ જ સ્પૃહા નથી જ.

નાઝીઓ સ્ટાઈનબેકને યહૂદી ગણે છે. 'એસોસીએટેડ પ્રેસ' એને અગમ્યવાદી ધારે છે. વસ્તુતઃ એની પાસે આવા કોઈ બંધિયાર વાદ કે પંથ જેવી વિચારસરણી જ નથી.

પ્યુરિટન પંથનો એ કદર વિરોધી છે, છતાં એ વિધર્મી પણ નથી. તેના વિચારોનો એક અગમ્યવાદ તરફ લાગે છે.

સ્ટાઈનબેકની સાહિત્યકૃતિઓનું આગળ પડતું લક્ષણ

એમાં રહેલું વૈવિધ્ય અને અદ્ભુતપણું છે. તેની પહેલી નવલકથામાં રંગદર્શી ઇતિહાસ છે, તો 'ટોટી'લા ફ્લેટ'માં આનંદની છાજો જોડે છે. 'ધ લેગ વેલી'માં મનોવ્યાપારોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આબુ છે, ત્યારે 'ઇન ડુબીઅસ બેટલ'માં સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ છે.

'ગ્રેઇસ ઓફ રોથ'ને પુલીઝર પારિતોષક અર્પતી વેળા ધણી વિવેચકાએ એને છેલ્લા દશ વર્ષ દરમ્યાનની સર્વોત્તમ કથા કહી હતી. ૧૯૪૦ ના મે સુધીમાં એની ચાર લાખ ને પચાસ હજાર નકલો છપાઇ ગઈ હતી. આ કથામાં રહેલું સામાજિક વસ્તુ અદ્ભુત રસશક્તિ છે. ગરીબીમાં પિલાઇને જીવે મરતા થયેલા ડસ્ટ બોલ પ્રદેશના લોકોનો સામટો સંઘ કલિકેર્નિયામાં રોજ કમાવાની આશાએ હિંજરત કરે છે. આ સંઘમાં 'ઓકી' તરીકે ઓળખાતું જોડ કરીને એક નમૂનેદાર કુટુંબ છે. વિશ્વાળ હૃદયના અને હિંમતમાળ 'મા,' જે આખા કુટુંબને એક પ્રેમગાઠિ ગંઢી રાખે છે, જેલમાંથી પેરોલ ઉપર છૂટીને આવેલો પુત્ર 'હોમ,' 'અલ' 'અમ્પા' અને 'રોસરાન'ને લઇને આ આખો કાફલો એક જૂને મારગે આગળ વધે છે. કુટુંબનાં બે માણસો તો રસ્તામાં જ મૃત્યુ પામે છે. રસ્તે અહીંતહીં ડેરા નાખતું કુટુંબ આગળ વધે છે. છેવટે તેઓ કલિકેર્નિયા પહોંચે છે અને સરકારી છાવણીમાં ધામા નાખે છે. પણ પછી સૈરીફ અને મજૂર કન્ડ્રાક્ટરો એમને હડધત કરે છે. ટોમના એક મિત્રને એક માણસે મારી નાખવાથી ટોમ એનું ખૂન કરે છે, અને છેવટે ભોંયભીતર જવું પડે છે. રોસાશ્વર્નને મરેલું બાળક અવતરે છે, પણ માને હજી આશ્વાસંગ નથી થતો.

‘ગ્રેસિ ઓફ રોથ’ એ સામ્રાટ અમેરીકન જીવનની તાદ્દશ્ય કથા છે. ખેડૂતોના રખડપારી જીવનની યાતનાઓનું એમાં ખ્યાન છે. ‘જોડ કુટુંબ’નું આલેખન કરીને સ્ટાઇનબેકે તળપદા લોકજીવનના મર્મને સ્પર્શ કર્યો છે. આનું વર્ણન ‘જોમલયુ’ રંગદર્શી અને નાટકી છે. જોકે, છેવટના ભાગમાં કથા કૃત્રિમ રીતે નાટકી બની જાય છે, છતાં એમાંનાં પાત્રોની ખોલી તો સર્વાંશે તળપદી અને સત્યનિષ્ઠ જ છે. નજીવા નાના નાના પ્રસંગોમાં પણ લેખકે ચીવટથી ઘેરા રંગ પૂરી ખતાવ્યા છે. એ પ્રચારલક્ષી નવલકથા નથી, પણ હળાહળ અન્યાયો સામે પણ ટકી રહેતા માનવગૌરવની નિઃસહાય રાખની કરુણ પર્યાવસાથી કથા છે.

‘ગ્રેસિ ઓફ રોથ’નું ઉતારવામાં આવેલું ચલચિત્ર તો સર્વાંગ્ય દિગ્દર્શન, અદાકારી તેમ જ ફોટોગ્રાફીનો ત્રિવેણીસંગમ છે. કથાના છેવટનાં થોડાંક દૃશ્યો ચિત્રમાં છોડી દેવામાં આવ્યાં છે. પણ એ કાંઈ બહુ મહત્વનાં નહોતાં. જોડ છેવટે જાવણી-માંથી નારી છૂટે છે અને ચિત્ર પૂરું થાય છે. મૂળ કથાની કેટલીક વસ્તુઓને ચિત્રમાં જોડે મઠારવામાં આવી છે, છતાં મૂળ કથાની સંવેદના ચિત્રમાં તલભાર પણ ઓછી નથી થતી, એ હકીકત હોલીવૂડના ઉત્પાદકોની યશસ્વળી છે.

સ્ટાઇનબેકની કલામાં કેટલીક દેખીતી મર્યાદાઓ પણ છે. કથાઓનું માળખું ગોઠવવામાં એને બહુ ફાવટ નથી. સંકલના બહુ જ નબળી હોય છે. ‘વર્લ્ડ’નું તો એ કેટલાક લોકપ્રિય નીવડેલા યુજરાતી કથાકારોની જેમ સિનેમાને નજર સામે રાખીને જ લખે છે. ‘ઓફ માઇસ એન્ડ મેન’ નું ‘યુન્હન’

એવી તો સિદ્ધતથી કરેલું કે એ સેટ ઉપર જ આખું ચિત્ર ઉતારી શકાય.

શૈલીમાં પણ વધારે પડતું સલાનપણ દેખાઇ આવે છે. વસ્તુની માવજત કરવામાં એ જાણે કે કોઇ યાંત્રિક બનાવટનો આશરો લે છે. ભારેખમ વસ્તુની હળવી માવજત એ જેમ સ્ટાઇનબેકનું આગવું લક્ષણ ગણાય છે, તેમ એ એની એક મર્યાદા કહો તો મર્યાદા અને ક્ષતિ કહો તો ક્ષતિ પણ ગણી શકાય; કારણ કે, એ સાહસનાં બયસ્થાનો પણ ઓછાં નથી. ઘણી વખત એ પાત્રોને ઓડે પોતાના વિચારો જણાવવા જતાં પાત્રાલેખનનો વાસ્તવદોર ચૂકી જાય છે *

માનવજીવન અંગે એને કેટલાંક સુંદર સનાતન સત્યો લાખ્યાં છે એની ના ન કહી શકીએ, પણ એ બધાંને માનવપાત્રોમાં મૂર્ત કરવામાં એ સફળ નથી થતો. ‘ઇન ડ્યુપ્લીઅસ એટલ’ જેવી યુગની મહાકથામાં માનવજીવનની સમજ અને સમસંવેદન અચ્છી રીતે રજૂ થયાં હોવા છતાં એમાંનાં પાત્રો હાડયામનાં નથી બની શક્યાં. કોડીબંધ કથાઓ લખ્યા પછી પણ આ બાબતમાં તો સ્ટાઇનબેક છેક શિખાઉ જેવો જ લાગે છે.

‘ધ મૂન ઇઝ ડાઉન’ એ નોર્વે ઉપરના નાઝી આક્રમણની કથા છે. એ કથા પ્રગટ થઇ ત્યારે વાંચકવર્ગમાં કૃતિની ગુણ-

---

*Steinbeck's perspective on human life always gives him a sense of process, and understanding of the circuits through which the human animal can move; but he cannot suggest the density of human life; for, his characters are not fully human. Alfred Kazin.

વત્તા વિશે ઉઘ્ર મતભેદ ઊભો થયો હતો. ઘણા વિવેચકોને એ કથામાંના નાઝી જુલમોનું ચિત્રણ સાવ મોળું અને ખડખડુ તો મધ્યમગર લાગ્યું હતું. ‘પર્ત હાર્બર’ પછી પ્રગટ થયેલી આ કથામાંના નાઝીઓને પૂરતા પ્રમાણમાં રાક્ષસ નહિ ચીતરવા બદલ ઘણા વાંચકોને ખોટું લાગેલું. પણ દૃતિનું મુદ્દ્યાંકન કરવા માટે આવા ગજમાપ ઉપર લાગ્યે જ બરોસો મૂકી શકાય. સાચી વાત તો એ છે કે ‘ઓફ માઇસ એન્ડ મેન’ની જેમ આ કથામાં પણ સ્ટાઈનબેકે માનવપાત્રોના ઓઠા તથા વમણમાં રહેલા અંતરતમ ‘પશુ’નું જ રૂપક દોડું છે. આ પાશવી માનવ એ આ અમેરીકન કલાકારનો પ્રિય જિગર છે એમ કહી શકાય. નાનપણમાં પ્રાણીશાસ્ત્રનું ભણતર ભણીને એ જ્ઞાનસંચય મોટી ઉમ્મરે, માનવીમાં ખૂણેખાંચરે છુપાયેલા પશુઓનો અભ્યાસ કરવામાં વાપરે છે. નાઝીઓ પ્રત્યે ઘૂણા ઉત્પન્ન કરાવવાનો એનો હેતુ જ નથી. કથામાંના મેચરમાં આરોપાયેલ માનવજીવનનું સનાતન ગૌરવ, જે ગમે તેવા પાશવી હુમલાઓ સામે પણ અજોચ્ય છે એનું યથાર્થ દર્શન એ જ કથાનો સારમર્મ છે. ‘શશી જતાં’ એ અજોટ્ય માનવોના જીવનસંગ્રામનું એક રૂપક-તારક ગણી શકાય.

આ કથા પ્રગટ થઈ ત્યારે હિન્દનું રાજકારણીય વાતાવરણ કથામાં આલેખાયેલ નોર્વેજિયન વાતાવરણ જેટલું જ નિઃસ્પર્શાય, રોષથી ધૂંધવાતું હતું. ‘ચાલ્યા જવ !’ના હાકલ પડકાર સમી ગયા પછી મુંગે મોંએ પણ ઠંડી તાકાતથી સરકારી દમનના કોરડાઓ ઝીલી રહેલ લોકોને આ કથામાં સમદુઃખી પાત્રોનાં દર્શન થયેલાં. ત્રણ ત્રણ મહિનાની અજોડ હડતાલ પછી એક વહેલી સવારે અમદાવાદની મીલોએ લાચાર બનીને ચીમનીઓ

પેટવી એ દૃશ્ય જેમણે જોયું હશે એમને આ કથામાંના હડતા-
લિયા ખાણિયાઓ જરૂર સમભાવ પ્રેરશે.

યુદ્ધના પ્રાસંગિક વસ્તુ ઉપર મંડાયેલી બીજી કથાઓથી
આ કથા જુદી પડે છે એનું કારણ એ છે કે આજે સરતા
થઇ પડેલ એકપક્ષી પ્રચારતત્ત્વથી આ કૃતિ બહુધા દૂર રહી
શકી છે. નાઝીઓને પણ સ્ટાઇનબેકે અમાનુષી કે રાક્ષસો
ચીતરવાને બદલે સામાન્ય, શ્વસી રહેલ માનવો જ ચીતર્યા છે.
તેઓ પણ અનુકમ્પા, સંવેદન, સહાનુભૂતિ પ્રેમ વગેરેના હૃદય-
ધબ્બકાર અનુભવે છે. રેસ્ટોરાંમાં પોતાના પગલાં થતાં જ હડહડ
કરતું આખું 'રેસ્ટોરું' ખાલીખમ્મ બની જતાં નાઝી અમલદાર
કેવો ખસિયાણો બનીને અકળાઇ જાય છે. એ રમુજી દૃશ્ય તો
આ કથા કરતાં ચલચિત્રમાં વધારે ચોટદાર બન્યું છે. નાઝીઓ
પણ માનવ છે. તેઓ પણ માનવસોબત માટે તત્ત્વે છે.
આ પરાઇ ભોમકા ઉપર બે ઘડી કાઇ પાસે જીવ ઠાલવવા
જાય છે. લેફ્ટનન્ટ ટોડર તેની આંખમાં વસેલી મોલી પાસે
યાયે છે : 'મારે તારી સાથે માત્ર વાત જ કરવી છે. થોડી
ક્ષણો માટે પણ આપણે આ યુધ્ધને વિસારે પાડી ન શકીએ ?'

મેયર ઓર્ડનનું પાત્ર તો કાઇ પણ દેશના આઝાદી-
પરસ્ત આત્માનું મૂર્તિમંત રૂપક કહી શકાય. એ નોર્વેના મેયર
મટીને, 'આઝાદ માનવીઓ હરહમેશ અજેય છે,' એવી ભાવના
બની રહે છે. લાન્સર સાથેના વાર્તાલાપોમાં મેયરનાં દૂંકા ને
ટચ પણ સામા માણસને સળગાવી મૂકનાર મૌકિતકો તો
ગાંધીજી કે જવાહરલાલનાં ભાષણોની યાદ આપે એવાં છે.
પોતાનો સુવર્ણચન્દ્રક હાથમાં રમાડતાં રમાડતાં એ કહે છે.

“Free men cannot start a war, but once it is started, they fight. It is always the herd men who win battles and the free men who win wars”.

ગત મહાયુદ્ધ વખતે લોઇડ જ્યોર્જે ‘લડાઇ’ અને યુદ્ધ વચ્ચે બતાવેલો આવો સૂક્ષ્મ તફાવત વર્ણવીને મેયર જેલા બાણીતા સ્વાતંત્ર્યગાનની પંક્તિઓનું જ પુનરુદ્ધતિ નથી કરતા લાગતા ?

Battle of freedom when once begun,
Though oft vanquished, is ever won.

છેલ્લે છેલ્લે જ્યારે મેયરની ધરપકડના સમાચાર સાંભળીને તેની પત્ની સ્ત્રીસહજ ગભરાટ અને આશંકાથી પતિને પૂછે છે, કે આ બધી ધાંધલ શી છે, મેયરની ધરપકડ ચર્ધ સકે ? ત્યારે મેયર પોતાની લાક્ષણિક મર્મવાહી વાણીમાં દ્વિઅર્થી ઉત્તર આપે છે :

‘No, they can’t arrest the mayor. The mayor is an idea conceived by free men. It will escape arrest’.

કયાનો અંત વાંચ્યા પછી જ સમજાય છે કે મેયરના આ કથનમાં માત્ર ગૂઢાર્થ જ નહિ, પણ છેલ્લાં વાક્યમાં પયગમ્બરી આર્ષદર્શન પણ હવું.

માડુંગા,
ફ્રેજુઆરી ’૪૫

યુનીલાલ મડિયા

પ્રકરણ પહેલું

પેલી અગિયાર વાગ્યામાં તો બધું પતીયે ગયું. શહેરનો કબજો લેવાઈ ગયો, રક્ષકો હારી ગયા અને લઠાઈ ખતમ થઈ ગઈ. મોટા સંગ્રામોની જેમ આની તૈયારી પણ ચઢાયકોએ ખૂબ ખંતથી કરી હતી. આ રવિવારે શહેરના ટપાલી અને પોલીસ જાણીતા દુકાનદાર મિ. કોરેલની હોડીમાં મચ્છી પકડવા ઉપડી ગયા હતા. તેણે પોતાની નાજુક નાવ આખા દિવસને સારુ એ લોકને આપી હતી, અને દરિયામાં ઘણે દૂર નીકળી ગયા ત્યારે જ તેમણે લશ્કરી સિપાહીઓથી ભરેલા નાના વહાણને શાન્તિથી પસાર થતું જોયું. ગામના જવાબદાર અફસરો તરીકે એની ખબર લેવાનું કામ તેમનું હતું અને તેઓ તરત પાછા ફર્યા પણ બંદર પર પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં તો પેલી દુકડીએ કબજો લઈ લીધો હતો. ટપાલી અને પોલીસ ચોરાની પોતાની કચેરી સુધી પણ જઈ ન શક્યા ને પોતાનો હક્ક સાબિત કરવા ગયા કે તેમને ગિરફતાર કરવામાં ને ગામની જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા.

શરતી જતાં

ગામનું રક્ષકદળ-આરે ચ જળુનું-પણુ આ રવિવારે બહાર ગયું હતું, કેમકે પેલા પ્રખ્યાત દુકાનદાર મિ. કોરેલે, શહેરથી ત્રણેક કોસ દૂર પોતાની સુંદર વાડીમાં ઉમણીની ગોઠવણ કરી હતી ને નિશાનબાજી સાડ કારવસો ને ધનામે રાખ્યાં હતાં. રક્ષકદળે દૂરથી વિમાનના અવાજે સાંભળ્યા, છત્રીધરો^૧ને ઉતરતા જોયા ને પૂર ઝડપે દોડતા તે પાછા ફર્યા. પણ ગામને પાદર પડેલ્યા ત્યારે ચઢાયકોએ રસ્તાની બાજુ પર યાંત્રિક બંદૂકો^૨ ગોઠવી દીધી હતી. ગામના એ જવાંમદેને લઢાઇનો થોડો જ અનુભવ હતો, અને પરાજયનો લગીરે નહોતો, એટલે તેમણે તો પોતાની બંદૂકો છોડી. યાંત્રિક બંદૂકનો કડકડ કડકડ અવાજ આવ્યો ને છ જણા તો ગોળીથી આરપાર વીધાઇ ગયા, ત્રણ અધમૂવા થઇ પડ્યા ને બાકીના ત્રણેય બંદૂક લઇ ટેકરીઓમાં નાસી ગયા.

સાડા દસે બેંડ ગામના ચોકમાં સુંદર ને સુંવાળું સંગીત વગાડવા લાગ્યું હતું, અને પુરજનો આશ્ચર્યચકિત બની એ સંગીત સાંભળતા હતા અને નાની યાંત્રિક બંદૂકોધારી બૂખરી હુલ્મે^૪વાળા સૈનિકો તરફ જોઇ રહ્યા હતા. સાડા દસ ઉપર આઠ મિનિટે તો જ્યે મરેલા રક્ષકોનું દફન થઇ ચૂક્યું હતું, છત્રીઓ સંકેલાઇ ગઇ હતી અને દુકડીઓએ બંદર પાસેના મિ. કોરેલના ભંડારમાં પોતાનો અડો જમાવ્યો હતો. તેમના માટે ખાટલાઓ અને અભરાઇઓ પર ધાબળા તૈયાર હતા.

૧. પેરેશુટધારીઓ. ૨. મશીનગન. ૩. સબમશીનગન, ૪. માથાના રક્ષણ માટેની પતરાંની ટોપી.

પોણા અગિયારે યુગુર્ગ મેમર^૧ ઓડન પાસે શિષ્ટાચાર પ્રતી એક વિનંતી પહોંચી કે તેમણે લઢાયકાના કર્નલ લેન્સરને મુલાકાત આપવી. મુલાકાતનો વખત બરાબર અગિયારનો હતો અને સ્થળ તેની પાંચ ખંડની હવેલી.

હવેલીનું દીવાનખાનું ઘણું આસાનીભર્યું હતું. સોનેરી રંગવાળી ખુરસીઓ જુનાં કારીગીરીનાં વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલી હતી અને વધારે પડતા નોકરો કશા ખાસ કામ વગર અચ્છડ ઊભા હોય તેમ એ જોઠવાએલી હતી. કમાનઆકારી આરસના એક અગ્નિસ્થાનમાં જવાલા વિનાનો લાલ અંગાર જળી રહ્યો હતો અને તેની નજીક હાથથી ચીતરેલો કોલસા નાખવાનો પાવડો પડ્યો હતો. તેની ઉપરની છત પર સ્થૂલ ફૂલદાની હતી અને વચ્ચે એક મોટું ચિત્રામણવાળું કાચનું ઘડિયાળ હતું. દીવાલ પરનો રંગ છેક લાલ હતો અને વચ્ચે વચ્ચે સોનેરી આકૃતિઓ હતી અને લાકડાં પરનો સફેદ રંગ ઘણો સ્વચ્છ અને સુંદર દીસતો હતો. ટાંગેલાં ચિત્રો વિશાળ ભયઝરત બાળકો અને કૂતરાઓનાં હેરતકર પરાક્રમે દાખવતાં હતાં. જ્યાં લગી ડાઘિયા હોય ત્યાં લગી આગ, પૂર કે ધરતીકંપ બાળકોને કેમ કંપાવી શકે ?

અગ્નિસ્થાનની નજીક ડૉ. વિન્ટર બેઠા હતા. સરલ, ઉદાર અને મોટી દાઢીવાળા, ગામના ચિકિત્સક અને ઇતિહાસ-વેત્તા ખોળામાં અંગૂઠા ઉપરનીચે કરતા તે બધું જોઈ રહ્યા

સફી જતાં

હતા. તેમની સરલતા એવા પ્રકારની હતી કે કોઈ પ્રશ્નનાંત વ્યક્તિ જ તેમની અગાધતા પિછાની શકે. તેમણે મેયરના પરિચારક જોસફ સામે જોયું, પોતાના ફરતા અંગૂઠાની ઘટના પર તેનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું કે નહિ તે જાણવા.

“અગિયાર વાગ્યા !” ડૉ. વિંટરે પૂછ્યું.

જોસફે વિચારમાં જ જવાબ આપ્યો, “હા, હા. ચિઠ્ઠીમાં અગિયાર હતા.”

“તે ચિઠ્ઠી વાંચી હતી ?”

“હા, ના. નામદારે વાંચી સંભળાવી હતી.”

અને જોસફ દરેક ખુરસીને ચકાસવા લાગ્યો, તેની જમાએથી ખસેડાઈ નથીને એ જોવા. જોસફ ધણું ખરું ફરનિયર સામે એવી દ્રષ્ટિથી જોતો જાણે કે તે ઉદ્ધત, તોફાની કે રજોમય હોય. જે દુનિયામાં મેયર ઓડન લોકનાયક હતા ત્યાં જોસફ ફરનિયર અને વાસણોનો નાયક હતો. તે મોટી ઉમ્મરનો, પાતળો સરખો અને ગંભીર હતો અને એનું જીવન એટલું જટિલ હતું કે કોઈ પ્રશ્નનાંત વ્યક્તિ જ તેની સાદાર્થ સમજી શકે. તેને ડૉ. વિંટરના ઉપર નીચે ફરતાં અંગૂઠામાં કંઈ નવાઈ ન લાગી. તેને તો તેથી ચીડ ચઢી. તેને વહેમ હતો કે કશોક મહત્ત્વનો બનાવ બની રહ્યો છે; નહિ તો આ પરદેશી સિપાઈઓ શું ને ગામના રક્ષકો મરાય શા સારુ ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર તેને મળવા જ જોઈએ, પણ પૂરી ગંભીરતાથી. અંગૂઠા આમળવાથી શું વળે ? ફરનિયરે સુસ્થિત

રહેલું જ નોંધ્યો. ડૉ. વિંટરે પોતાની ખૂંસી તેના નિયત સ્થાનથી થોડી તસુ ખસેડી પણ નોંસફ તો જીકંઠાથી રાહ નોંતો હતો કે ક્યારે તેને સ્વસ્થાને ગોઠવી દે.

ડૉ. વિંટરે ફરી કહ્યું, “અગિયાર તો વાગવા આવ્યા અને એઓ અહીં હમણાં આવી લાગશે. કાળના તીવ્ર ભાનવાળી એ પ્રજા છે, નોંસફ.”

અને સાંભળ્યું ન હોય તેમ નોંસફ ખળડ્યો, “જી, હા.”

“સમયના સખ્ત ભાનવાળા લોક” ડૉક્ટરે પાછું ઉચ્ચાર્યું.

“જી, હા.”

“કાળ અને યંત્રો.” ડૉક્ટરે આસ્તેથી ઉમેર્યું.

“જી, હા.”

“વિધિ જાણે રાહ ન જોનાર હોય એમ એ લોકો ધસ્યે જાય છે. ઝૂકતી દુનિયાને પોતાના ધક્કાથી વધારે ઝુકાવે છે.”

અને નોંસફે કહ્યું, “સાચું છે સાહેબ” કમકે જી, હા કહી કહી એ થાકી ગયો હતો.

નોંસફને આ જાતની વાતચીત પસંદ ન હતી કમકે કોઇપણ વિષય વિશે તેનો મત પ્રકટ કરવાનો અવસર તેને મળતો નહતો. આગળ ઉપર નોંસફ જો પાકસ્ટાસ્ટ્રીને કહે કે “કાળભાનવાળા લોકો, હો, એની” તો એનો કંઈ અર્થ ન થાય. એની સામું પૂછે કે “જાણ ?” ને “શા માટે ?” ને છેવટે “આવું વાહિયાત ક્યાંથી લાવ્યો નોંસફ ?” નોંસફે પહેલાં પણ ડૉ. વિંટરના મત દાદર નીચેની આલમ પર અજમાવ્યા હતા અને દરેક વખતે

શરી જતાં

એમ જ થતું. એનીને એ વાહિયાત લાગતા.

ડૉ. વિંટરે અંગૂઠા પરથી ઊંચું જોયું અને જોસફને, ખુરસીઓ વ્યવસ્થિત કરતો જોયો. “મેયર સાહેબ થું કરે છે?” તેણે પૂછ્યું.

“હા, કર્નલ સાહેબને સત્કારવા પોશાક પહેરે છે.”

“અને તું તહેનાતમાં નથી? એકલા તો દેખાવ બગાડી મૂકશે.”

“બાઈસાહેબ તેમને મદદ કરે છે, અને સારા બેશ દેખાય એમ ધમ્મ છે,” અને જરા શરમાઈ ને જોસફે ઉમેર્યું, “બાઈસાહેબ તેમના કાનના વાળ કાપે છે. તેમને ગલીપચી થાય છે અને મને અડવા નહોતા દેતા.”

“ગલીપચી તો થાય જ” ડૉ. વિંટરે કહ્યું.

“પણ બાઈસાહેબનો આગ્રહ છે.” જોસફે બાર મૂક્યો.

અને ડૉ. વિંટરે ઓચિંતું હસી દીધું. ઊભા થઈને અમિ આગળ હાથ ધર્યા અને જોસફે ચપળતાથી પહોંચી જઈ ખુરસીને તેના નિયત સ્થળે મૂકી દીધી.

“આપણે એવા ચમત્કારી લોક છીએ” ડૉક્ટરે કહ્યું. “આપણો દેશ હારે છે, આપણું ગામ કબજે થયું છે, વિજેતા ને મેયર હમણાં મળનાર છે ત્યારે બાઈસાહેબ વિરોધ કરતા મેયરને ગરદનથી પકડી તેના કાનના વાળ કાપે છે!”

“પણ ઝુંડ મોટું થતું ને ભમ્મર સુદ્ધાં. અને નામદારને ભમ્મરના વાળ જવાનું વધારે લાગી આવે છે. વાગે છે એમ

કહે છે, અને બાઇસાહેબ કાપી શકશે કે નહિ તે કાણ જાણે.”

“પ્રયત્ન તો જરૂર કરશે.” ડૉ. વિંટરે કહ્યું.

“હા, સારા બેશ દેખાય એવી એમની ઇચ્છા છે ને.”

દરવાજા પરના કાચમાંથી એક હેલ્મેટધારી મસ્તકે અંદર જોયું અને દરવાજા પર ટકોરા સંભળાયા. એ પળે એમ લાગ્યું કે જાણે જ્યોતિની ઉખા એ ખંડમાંથી એસરી ગઈ અને થોડી થંડી ભુખરાઈ ત્યાં વ્યાપી મઘ.

ડૉ. વિંટરે ઘડિયાળ તરફ જોયું “એ વહેલા આવ્યા લાગે છે. અંદર આવવા દે, જોસફ.”

જોસફે દરવાજો ખોલ્યો. સાંચા ડગલાવાળો એક સૈનિક દાખલ થયો. તેણે હેલ્મેટ પહેરી હતી અને તેના હાથમાં નાની યાંત્રિકબંદૂક હતી. જલદી આજુબાજુ જોઈ તે એક તરફ ખસી ગયો અને તેની પાછળ એક અફસર દ્વારમાં દેખાયો. તેનો પોશાક સામાન્ય હતો અને તેનો હોદ્દો તેના ખભા પર દેખાતો હતો.

અફસર અંદર આવ્યો અને ડૉ. વિંટરને જોઈ રહ્યો. તે એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થના કટાક્ષચિત્ર જેવો લાગતો હતો. જરા સ્થૂલ, લાલ મોં અને લાંબું નાક, પણ જરા ગમે તેવું. તેના લસ્કરી પોશાકમાં તેને એન પડતું લાગતું ન હતું, ઘણાખરા ખ્રિષ્ટિય અફસરોની માફક. દરવાજામાં ઊભાં ઊભાં તેણે ડૉ. વિંટર સામે તાક્યા કર્યું ને પૂછ્યું, “આપ મેયર ઓર્ડન?”

ડૉ. વિંટરે હસીને કહ્યું. “ના ના, હું નહિ.”

“ત્યારે આપ કોઈ અમલદાર છો ?”

“ના હું તો ગામનો દાકતર છું ને મેયરનો મિત્ર છું.”

“ત્યારે મેયર ક્યાં છે ?” અફસરે પૂછ્યું.

“તમારા આદરની તૈયારી કરે છે. તમે જ કર્નલ ને ?”

“ના, સાહેબ, હું કેપ્ટન ઍટિક છું.” તેણે નમન કર્યું અને ડૉ. વિંટરે તેને સામું નમન કર્યું, અને પછી જાણે કહેતાં મુંઝવણ થતી હોય એમ તેણે ઉમેર્યું, “અમારા લશ્કરી નિયમો પ્રમાણે સરદાર સાહેબ આવે તે પહેલાં અહીં કંઈ શસ્ત્રો છે કે નહિ તેની અમારે તપાસ કરવી જોઈએ. કંઈ અવમાન ના સમજશો જી” અને પાછા ફરી તેણે જૂમ મારી “સાન્”ટ.”

સાન્”ટ જોસફ પાસે તરત ગયો અને તેનાં ખિસ્સાં વગેરે બધું જોઈ ગયો. “કંઈ નથી, સાહેબ.”

કેપ્ટન ઍટિકે ડૉ. વિંટરને કહ્યું, “માફ કરશો” અને સાન્”ટે ડોક્ટરનાં ખિસ્સાંને ટપારી જોયાં, ડગલાનાં અંદરનાં ખિસ્સાં આગળ તેના હાથ અટક્યા. તેણે જલદી અંદર હાથ નાખ્યો અને એક ચામડાનું સપાટ કાળું ખોખું બહાર કાઢી કેપ્ટન ઍટિકને આપ્યું. તેણે તે ઉઘાડ્યું પણ અંદર તો વાઢકાપ માટેનાં થોડાં અસ્ત્ર જ હતાં. તેણે ખોખું ખંધ કરીને ડોક્ટરને પાછું આપ્યું.

ડૉ. વિંટરે કહ્યું, “હું તો ગામડાનો દાકતર રહ્યોઃ મારે એક વાર સાદા અપ્પુથી વાઢકાપ કરવી પડી હતી, એટલે

ત્યારપછી આ હંમેશાં સાથે જ ફેરવું છું.”

ડૉક્ટર બેટિકે પૂછ્યું, “અહીં કંઈ બંદૂકો હશે કે?”
અને ખિસ્સામાંથી એક ચામડાની ચોપડી કાઢી અંદર બેસ્યું.

ડૉ. વિંટરે કહ્યું, “તમે બધી વિગતો પર ધ્યાન આપો છો.”

“હા. અમારો અહીંનો આદમી થોડા વખતથી કામ કરતો આવ્યો છે.”

ડૉ. વિંટરે પૂછ્યું, “તેનું નામ તો તમારાથી ન કહેવાય ખરું?”

“તેનું કામ તો હવે ખતમ થયું છે. હું નથી ધારતો એ કહેવામાં કંઈ વાંધો હોય. તેનું નામ કોરેલ.”

અને આશ્ચર્યચકિત થઈ ડૉક્ટરે પૂછ્યું, “જ્યોર્જ કોરેલ? એ તો બને જ કેમ? આ ગામ માટે તો તેણે કેટલું કર્યું છે! અરે આજે સવારે જ કુંગરાઓમાં ગોળીબારની હરીફાઈ માટે તેણે ધનામે આપ્યાં હતાં.” અને એ ઉચ્ચારતાં જ તેને કંઈ નવી સમજ પડતી હોય તેમ તેની આંખ ફરી અને હોઠ દબાવી તેણે ઉમેર્યું, “સમજ્યો એટલા માટે તેણે ગોળીબારની હરીફાઈ અહીંથી દૂર ગોઠવી હતી. બરાબર સમજ્યો. પણ જ્યોર્જ કોરેલ! એ તો માનવામાં નથી આવતું.”

ડાબી બાજુનું બારણું ઉઘડ્યું અને મેયર ઓડને પ્રવેશ કર્યો. ટચલી આંગળાથી જમણો કાન ખેતરતાં

શશી જતાં

ખોતરતાં; એમના હોદ્દાને અનુરૂપ વસ્ત્રો તેણે પહેર્યાં હતાં અને તેમની સત્તાની સાક્ષીરૂપ સાંકળ ગળામાં પહેરી હતી. તેને એક લાંબી, સફેદ, વિસ્તૃત મૂછ હતી અને બીજી બે નાની, દરેક આંખ પર હતી. તેમના આછા સફેદ વાળ તરતના જ બેસાડેલા હતા અને કોઇ કોઇ તો પાછા ઊભા થવા માંડ્યા હતા. એટલા લાંબા વખતથી તે મેયર હતા કે ગામમાં મેયર એટલે એ જ એવી ભાવના થઇ હતી, અને લોકો ‘મેયર’ શબ્દ જોતા કે સાંભળતા ત્યારે મેયર ઓડનની છબી જ તેમની આંખ આગળ ખડી થતી. તે અને તેની કચેરી બધું એક જ હતું. તેમાંથી તેમને પ્રતિભા સાંપડી હતી ને તેને તેમણે ઉખા આપી હતી.

તેની પાછળ બાઈસાહેબે દેખાવ આપ્યો, સૂક્ષ્મ, કરચળિયાળ પણુ બીધણુ. તેને લાગતું હતું કે આ માણસને તેણે જ આવું રૂપ અપાવ્યું છે. તેની ખાત્રી હતી કે બીજીવાર કરવું પડે તો વધારે સારી રીતે એ કામ કરી બતાવત. જિંદગીમાં એક બેવાર જ તેને સમગ્રને તે સમજી શકી હતી પરંતુ જેટલાને જાણુતી તેને તો બરાબર પિછાનતી. કોઇ નાતું દર્દ કે પ્યાસ, નફરત કે નાનપ કશું તેની નજર બહાર ન જતું. કોઇ ભાવના કે સ્વપ્ન કે આરજૂ એ કંઈ તેને પહોંચતું નહિ અને છતાં જીવનમાં થોડી ઘણીવાર તેને તારા દેખાઇ ગયા હતાં.

તે મેયરની બાજુ પર આવી પહોંચી અને કાનમાંથી તેની

આંગળી ખેંચી કાઢી, હાથ સીધો કરાવ્યો; કેમ જાણે જાળકના મોંમાંથી અંગૂઠો લઈ લેતી ન હોય.

“મને નથી લાગતું કે તમે કહો છો તો એટલું વાગતું હોય” અને ડૉ. વિંટરને કહ્યું, “ભમ્મર તો ઠીક કરવા દેતા જ નથી.”

“પણ વાગે છે,” મેયર ઓડને કહ્યું.

“જલે, તો તમારે એવા જ દેખાવું હોય તો પછી હું શું કરી શકું?” એમ કહી તેની “ટાઇ”, જે સીધી જ હતી તેને ફરીથી ખેંચીને ઠીક કરી. “સારું થયું ડાક્ટર તમે અહીં છો. કેટલાક આવશે એમ ધારે છો?” અને એ પછે જ કેપ્ટન બેંટિક પર તેની નજર પડી. “અરે! કર્નલ સાહેબ!”

કેપ્ટન બેંટિકે કહ્યું, “જી, ના. હું તો માત્ર તેમના આગમનની તૈયારી કરું છું. સાજીંટ!”

સાજીંટ અત્યાર સુગી તકિયા ઊંચકતો હતો અને છપ્પી-ઓની પાછળ જોતો હતો તે સત્ત્વર મેયર પાસે પહોંચ્યો અને તેના ખિસ્સા પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

કેપ્ટન બેંટિકે કહ્યું, “તેને માફ કરજો જી; એ તો નિયમન છે.” તેની ચોપડીમાં તેણે પાછું જોયું. “નામદાર આપની પાસે બંદૂકો છે? ઘણું કરીને બે?”

“બંદૂક? હા. હા. શિકારની બે એક છે તો ખરી.” ને પછી વિષયને ઉતારી પાડતાં ઉમેયું, “જુઓને, હવે કંઈ બહુ શિકાર કરતો નથી. દર વખતે એમ થાય કે કરીશ, મોસમ

શરી જતાં

શર થાય ને તો યે બહાર નીકળાય નહિ. હવે પહેલાં જેટલો એમાં રસે ય પડતો નથી તો.”

કેપ્ટન બેટિકે ફરીને પૂછ્યું, “એ બંદૂક ક્યાં છે, જી?”

મેયરે માથું ખંજવાળી માઢ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. “અં. ઘણું ફરીને—” ને બાઈસાહેબ તરફ ફરી પૂછ્યું, “સ્વવાના ઝોરડામાં પેલા કબાટમાં લાકડીઓ જોડે નથી?”

બાઈએ ટાપસી પૂરી, “હા સ્તો, ને કબાટમાંનું એક એક લગડું તેલ તેલ વાસ મારે છે. બીજે ક્યાંક મૂકા તો સારું.”

કેપ્ટન બેટિકે કહ્યું, “સાજીંટ!” અને સાજીંટ તરત શયનખંડમાં ગયો.

“માફ કરજો. માત્ર ફરજ બળતું છું.” કેપ્ટને કહ્યું.

સાજીંટ પાછો આચ્છે તેના હાથમાં એ નળીની એક બંદૂક અને પટ્ટો ચઢાવેલી એક બીજી શિકારની બંદૂક હતી. દરવાજા પાસે તેને તેણે ઊભી મૂકી દીધી.

કેપ્ટન બેટિકે કહ્યું, “બસ એટલું જ; આભાર, નામદાર. આભાર બાઈસાહેબ.”

ફરીને તેણે ડૉ. વિંટરને નમન કર્યું. “આભાર, ડૉક્ટર. કર્નલ લેન્સર હમણાં જ આવી લાગશે. સલામ, એમ કહી તે બહાર ગયો. તેની પાછળ સાજીંટ પણ જમણા હાથમાં યાંત્રિક બંદૂક અને ડાબામાં બીજી બેઉ બંદૂક લઇ ગયો.

બાઈસાહેબે કહ્યું, “ઘડીભર મને થયું કે એ જ કર્નલ હશે. ઠીક જુવાનીઓ લાગ્યો.”

ડો. વિંટરે થંડકથી કહ્યું, “ના. ના, એ તો માત્ર કર્નલનું રક્ષણ કરતો હતો.”

બાઈસાહેબ વિચારતાં હતાં. “કેટલાક અફસરો આવશે?” તેણે જોસફ સામે જોયું અને તે બેશરમ બની બધું સાંભળતો દેખાયો. બ્રમર તાણી માથું હલાવી તેણે રોષ બતાવ્યો અને જોસફ પોતાના કામે વળગ્યો. તે ફરીને બધું સાફસફ કરવા મંડ્યો.

બાઈસાહેબે પૂછ્યું, “કેટલાક લોક આવશે?”

ડો. વિંટરે એક ખુરસી હિમ્મતથી આગળ ખસેડી કાઢી ને તે પર બેસી કહ્યું, “મને ખબર નથી.”

“વારુ, વિચાર તો અમે” જોસફ તરફ કરડાકીથી જોઈ બાઈએ કહ્યું, “એ કરતાં હતાં કે એ લોકોને ત્યાં પાવી કે મદિરા ખરવી? ધારો કે આપણે કંઈ આપીએ, પણ કેટલા આવશે તે તો ખબર નથી અને કંઈ ન જ આપીએ તો પછી કરવું શું?”

“ડો. વિંટરે માથું ધ્રુણાવી સ્મિત કયું”, “કાણે જાણે કેટલાય જમાનાથી આપણે કોઈ પર જીત મેળવી નથી, કે નથી કોઈએ આપણને પરાજિત કર્યા એટલે શું કરવું જોઈએ તેની આપણને ખબર જ નથી.”

મેયર ઓર્ડનની આંગળી તેના કાનમાં પાછી પહોંચી ગઈ. “આપણે કંઈ કરવું જોઈએ એમ મને લાગતું નથી. લોકોને પણ એ ગમે નહિ, ને મારે એ લોકો જોડે સુરાપાન

શશી જતાં

તો કરવું જ નથી. ડાહ્યું જાણે કેમ એમ થાય છે.”

બાઈસાહેબે ડોક્ટરને વિનવ્યા “જૂના વખતમાં લોકો-કે લોકનાયકો-એકબીજાને અભિનન્દતા અને સાથે પ્યાલી પીતા ખરું ?”

ડો. વિંટરે કહ્યું, “એ ખરું; પણ એ વાત જુદી હતી. અંગ્રેજો જેમ શિકાર ખેલે છે એમ રાજાઓ યુધ્ધ ખેલતા હતા. શિકાર પૂરો થતાં બધા સાથે ખાણું લેતા. પણ મેયર આર્ડનની વાત સાચી છે: વિજેતાઓ જોડે એમનું સુરાપાન લોકોને પસંદ ન થે પડે.”

બાઈસાહેબે કહ્યું, “લોકો તો ચોકમાં જઈ સંગીત સાંભળે છે, એનીએ મને કહ્યું. જો એઓ એમ કરે તો આપણે શું કામ શિષ્ટ પ્રથા ચાલુ ન રાખવી ?”

મેયરે તેની સામે ક્ષણભર જોયા કર્યું અને તીક્ષ્ણ અવાજે કહ્યું: “બાઈ, આપની અનુસાથી અમે સુરાપાન નહિ કરીએ. લોકો અત્યારે ગભરાઈ ગયા છે. એટલા વખતથી આપણા લોકો શાન્તિમાં રહ્યા છે કે લડાઈને માની શકતા નથી. એમને બાન આવશે ને પછી ગભરાટ મટી જશે. ગામના છ નૌજવાનોનાં આજે ખૂન થયાં છે. તે પછી આપણે શિકારનું ખાણું ઊજવીએ ? લોકો કંઈ ગમ્મત ખાતર જંગ ખેલતા નથી.”

બાઈસાહેબે રહેજ નમન કર્યું. તેના જીવનમાં ફેટલીક વખત તેના ભરથારે મેયરનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. એ બેને

અલગ રાખવાનું જ્ઞાન તેને થયું હતું.

મેયર ઑડને પોતાની ઘડિયાળ સામે જોયું, અને જોસફ કોશી લઇને આવ્યો ત્યારે વિચારમાં હોય તેમ લઈ તેણે પી લીધી. “મને સ્પષ્ટ થવું જોઈએ”—જેમ કહી અટકી ડૉ. વિંટર સામે ઉમેયું, “ચઢાયકો પાસે કેટલાંક માણસો હશે?”

“મહુ નહિ,” ડૉક્ટરે કહ્યું, “અઢીસોથી વધુ નહિ, પણ બધા ય પેલી નાની યાંત્રિકખંદૂકવાળા.”

મેયરે કોશી પીતાં ચલાવ્યું, “દેશમાં બીજે શું થયું હશે?”

ડૉક્ટરે પોતાના ખભા ઊંચા કરી પોતાના અજ્ઞાનની સંજ્ઞા કરી.

મેયરે વળી લાચારીથી પૂછ્યું, “ક્યાંય કોઈએ સામનો ન કર્યો?”

અને ડૉક્ટરે વળી ખભા ઊંચા કર્યા, “મને ખબર નથી, તાર કપાઈ ગયા છે. કોઈ જાતના સમાચાર નથી.”

“ને આપણા રખેવાળોનું શું થયું?”

“કંઈ જ ખબર નથી,” ડૉક્ટરે કહ્યું.

જોસફે ટાપશી પૂરી, “જી, મેં સાંભળ્યું—એટલે કે એનીએ સાંભળ્યું કે”—

“શું જોસફ?”

“જી મરાયા, ને ત્રણ ધવાયા ને પકડાઈ ગયા.”

“પણ હતા તો બાર !”

“એનીએ સાંભળ્યું કે ત્રણ છટકી જવા પામ્યા.”

શક્તી જતાં

મેયરે એકદમ તેની તરફ ફરી પૂછ્યું, “કાણુ કાણુ ?”
“એ ખબર નથી. એનીએ એ સાંભળ્યું નથી.”

બાઈસાહેબે ટેબલ પર રજકણો છોડે નહિ તે જોવા આંગળી ફેરવી અને કહ્યું, “જેસક એ લોકો આવે ત્યારે તારી ઘંટડીની પાસે જ રહેજે, ગમે તેની જરૂર પડે, ને તારો બીજો ડગલો પહેરી લે, પેલો બટનવાળો.” ને ઘડી વિચાર કરી ઉમેયું, “અને જેસક, તારું કામ ખલાસ થાય ત્યારે ઓરડાની બહાર જજે. ઊભો ઊભો સાંભળતો હોય તો ખરાબ લાગે, ગામડાંની રીતભાત લાગે, સમજ્યો ?”

“હા, બાઈસાહેબ.”

“ને દારૂ ફેરવવાનો તો નથી. પણ પેલી પેટીમાં સિગરેટો રાખજે, પણ કર્નાલની સિગરેટ ચેતાવવા તારા જોડાથી દીવાસળી ના સળગાવતો. કાંડીની પેટી પર પેટાવજે.”

“હા, બાઈસાહેબ.”

મેયરે ઓર્ડરને ડગલાનાં બટન છોડી ઘડિયાળ કાઢી જોયું. ઘડિયાળ પાછી મુકીને બટન બંધ કર્યાં પણ એક બટન ઊંચું ચાલી ગયું. બાઈસાહેબે જઈ તે ફીક કર્યું.

“કેટલા વાગ્યા ?” ડૉ. વિંટરે પૂછ્યું.

“અગિયારમાં પાંચ.”

“સમયના સખ્ત ભાનવાળી એ પ્રજા છે, ખરાબર વખતસર આવી લાગશે. મારે જવું જોઈએ ને ?”

“જવું જોઈએ ?” ચમકીને મેયરે પૂછ્યું, “ના, ના,

રાકાઓ.” ને જરા દસી ઉમેયું, “મને બીક લાગે છે...એટલે કે ખરેખર બીક નહિ પણ જરા ક્ષોભ થાય છે...આપણે ફેટલાય વખતથી પરનિત થયા નથી” ને કંઈ સાંભળવા એણે રાહ જોઈ. દરથી બેડના સૂરો સંલગાતા હતા, ક્યનું ગીત વાગતું હતું. બધા એ દિવામાં વળ્યા ને સાંભળવા લાગ્યા.

બાઈસાહેબે કહ્યું, “આ આગ્યા એ લોકો. બધા ખૂબ ભરાય નહિ તો સારું. આ ઓરડો ક્યાં મોટો છે?” ડાહ્યે જરા કટાક્ષમાં પૂછ્યું, “તમને તો વેસાઈ* તો આપનાનો આલિયાન ઓરડો ગમે ખરું ને?”

બાઈસાહેબે તો જાણે ઓરડામાં આગનુકાને ગોઠવતાં હોય તેમ મનમાં ગમતી ચાલુ રાખી ને કહ્યું “બહુ નાનો ખંડ.” બેડ વધારે જોરથી સંલગાવા લાગ્યું અને પછી પાછું આપું થઈ ગયું. દરવાજા પર આંતેથી ટકોરા થયા.

“કાણુ દરો વળી? જોસફ જો તો, જે હોય તેને જરા મોડેથી આવવા કહેજો. અમે બહુ કામમાં છીએ.”

ફરીને ટકોરા થયા. જોસફે દરવાજાની તડ ખોલીને પછી વધારે ઉઘાડ્યો, એક હંફમેટ અને હાથ મોજાંધારી આમૃતિ દેખાઈ.

તેણે કહ્યું, “ડીલ લેન્સરના સલામ. આપ નામદારની મુલાકાતનું તેઓ માન ચાહે છે.”

જોસફે દરવાજો વધુ ઉઘાડ્યો. સિપાઈ એકદમ અંદર

---

*ફ્રેંચ રાજ્યોનું પૈસા પાસેનું મરફૂર નિવારણ.

શારી જતાં

આવ્યો, ઓરડામાં જલદી આભુઆભુ જોયું અને એક બાજુ પર ઊભો રહી ગયો. તેણે પુકાર્યું, “કર્નલ લેન્સર.”

એક હેલ્મેટધારી આકૃતિ દાખલ થઈ અને ખભા પર જ તેના હોદ્દાની નિશાની હતી. તેની પાછળ સાદા વેપારી જેવા કપડાંમાં એક માણસ આવ્યો. કર્નલ આંધેડ ઉમ્મરનો હતો. સખ્ત પણ થાકેલો દેખાતો. એક સેનાની જેવા પહોળા ખભા તેને હતા, તેની આંખમાં સામાન્ય પણ લશ્કરી સિપાહીની શૂન્યતા ન હતી. તેની સાથેનો માણસ ટાંકડીવાળો અને લાલ ગોટા જેવો હતો. તેની આંખો ત્રીણી અને મોં વિકાસી હતું.

કર્નલ લેન્સરે હેલ્મેટ ઉતારી નમન કર્યું “નામદાર !” બાઈસાહેબને નમન કરી કહ્યું, “બાઈસાહેબ” અને પછી ઉમેર્યું, “મહેરબાની કરી બારણું બંધ કરો કેપોર્ટન.” જેસકે જલદી જઈ બારણું બંધ કર્યું અને માર્ચી પેસા સિપાહી સામે જોઈ રહ્યો.

લેન્સરે ડોક્ટર તરફ સાથેક નજર કરી એટલે મેવર ઓડને કહ્યું, “ડોક્ટર વિંટર.”

“અમત્તદાર છે ?”

“પોતે ડોક્ટર છે ને સાથે સાથે અડીના ઇતિહાસવેત્તા પણ છે.”

લેન્સરે સહેજ નમન કર્યું ને કહ્યું, “ડોક્ટર વિંટર, હું ધૃષ્ટ થતો નથી પણ આપના ઇતિહાસમાં કદાચ એક નવું પાત્રું

બધે છે.”-

“કદાચ ઘણાં પાનાં” ડૉક્ટરે હસીને કહ્યું.

કર્નલ લેન્સરે પોતાના સાથી તરફ ફરતાં પૂછ્યું, “આપ મિ. કોરેલને તો જાણો છો ને !”

મેયરે કહ્યું, “કાણુ જ્યોર્જ કોરેલ ? વાહ, સારી રીતે. કેમ છે જ્યોર્જ ?”

ડૉક્ટર વિંટરે તરત વચ્ચે પડી ખપ્પર આપ્યા, “નામદાર, આપણા મિત્ર કોરેલે જ આ ગામ પરની ચઢાઈની તૈયારી કરી હતી. આપણા ઉદાર જ્યોર્જ કોરેલે રક્ષકોને દૂર નિશાનબાજી સારુ મોકલી આપ્યા હતા. આપણા મહેમાન જ્યોર્જ કોરેલે ગામમાંનાં એકે એક હથિયારની યાદી કરી છે. એ આપણા મિત્ર જ્યોર્જ કોરેલ !”

કોરેલે ગુસ્સામાં જવાબ આપ્યો, “હું માનું છું તે ખાતર કામ કરું છું એમાં ખોટું શું છે ?”

ઓર્ડનનું મોં પડી ગયું : તેને ગભરાટ થઈ આવ્યો. લાચારીથી તેણે વિંટરથી કોરેલ તરફ જોયું. “એ બંને જ નહિ, જ્યોર્જ, આ શું સાચું છે ? તું અમારો મહેમાન થયો છે, અમારી સાથે તેં ખાધું પીધું છે. અરે તેં મને ઇસ્પતાલની યોજનામાં પણ મદદ કરી. આ સાંભળું છું તે સાચું કેમ હોય ?”

સ્થિરતાથી એણે કોરેલ સામે જોયા કર્યું અને કોરેલ તે સામે કરડી દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. લાંબીવાર શાન્તિ રહી અને પછી મેયરના મુખ પર સખ્તાઈ પ્રસરી : તેનું આખું શરીર

સરની જતાં

સર્જન થતું લાગ્યું અને અતિશય શિષ્ટ બની કર્નલ લેન્સ-
તરફ ફરી તેણે કહ્યું, “આ ગૃહસ્થની હાજરીમાં હું કંઈ કહેવ
માગતો નથી.”

કોરેલે કહ્યું, “મારે અહીં રહેવાનો હક્ક છે. બીજાએ
જેવો હું પણ એક સિપાહી છું. માત્ર હું લશ્કરી પોશાક
પહેરતો નથી.”

મેયરે ફરીને ઉચ્ચાધું, “હું આ ગૃહસ્થની હાજરીમાં
બોલવા આહતો નથી.”

“કર્નલ લેન્સરે કહ્યું, “તમે હવે જશો, મિ, કોરેલ ?”

કોરેલે કહ્યું, “અહીં રહેવાનો મને હક્ક છે.”

લેન્સરે તીક્ષ્ણતાથી પ્રશ્ન્યું, “તમે જશો, મિ. કોરેલ
મારા કરતાં તમારો હોદ્દો બિચો છે ?”

“જી, ના.”

“ત્યારે મહેરબાની કરી જાઓ,” કર્નલે કહ્યું.

ગુસ્સામાં કોરેલે મેયર સામે જોયું અને પછી જલદ
ફરી બારણામાંથી હાસ્ય કરી કહ્યું “ચાલશે.” કર્નલ લેન્સ-
રેના સામે દૃષ્ટિપાત કર્યો પણ કશું કહ્યું નહોતું.

જમણા હાથ ઉપરનું બીજું દ્વાર ત્યાં તો બિચડ્યું અને
સીધા કડક વાળવાળી લાલ આંખવાળી એનીની કોંચી મુખા
કૃતિ દેખાઈ. “આપણા વાડામાં સિપાહીઓ છે. ફક્ત બિલ
છે.” તેણે કહ્યું.

કર્નલ લેન્સરે ચોખ્ખવટ કરી, “એ લોકો અંદર ના

પ્રકરણ પહેલું

જાવે. એ તો લશ્કરી રિવાજ છે.”

બાઈસાહેબે કહ્યું, “ને એની, તારે કંઈ કહેવાનું હોય તો જોસફ જોડે કહેવરાવજો.”

પણ એનીએ ચાહુ રાખ્યું, “પણ મને લાગ્યું કે એ અંદર આવશે. એમને કોરીની સુગંધ આવી હશે.”

“એની !” બાઈસાહેબે રાડ નાખી.

‘જ, બાઈસાહેબ’ કહી તે પાછી ચાલી ગઈ.

“હું ખેસી શકું ?” પૂછી કર્નલે સમજાવ્યું, “અમને ધણી વખતથી નિંદર મળી નથી.”

મેયર પોતે જ જાણે નિંદરમાંથી જાગતા હોય એમ તેમણે કહ્યું, “હા બરોબર; ખેસો, ખેસો.”

કર્નલે બાઈસાહેબ તરફ જોયું અને તેમના બેઠા પછી પોતે ખૂબ થાકથી ખુરસીમાં ગોઠવ્યું. મેયર ઓડને તો, અર્ધ નિદ્રિત અવસ્થામાં, ઊભા રહેવાનું ચાહું રાખ્યું.

કર્નલે શરૂ કર્યું, “અમારે બને તેટલી સરળતાથી કામ આગળ ચલાવવું છે. જુઓ ને આ તો એક વેપારના બેઝ જેવું છે. અમારે અહીંનો કાલસો જોઈએ છીએ અને માછલી. એ મેળવતાં જેટલી ઓછી ખટપટ થાય તેટલું સારું.”

મેયરે કહ્યું, “મને કંઈ ખબર નથી. દેશના બીજા ભાગમાં શું થયું છે ?”

“બધું લેવાઈ ગયું છે.” કર્નલે કહ્યું, “મોજના આબાદ ઘણામાં આવી હતી.”

રાશી જતાં

“ક્યાંય પણ સામનો નહોતો થયો ?”

કર્નલે તેના તરફ સહય રીતે જોયું, “ન થયો હોત તો સારું થોડો ઘણો થયો હોતો ખરો પણ એથી તો નકામું લોહી રેડાયું. અમે બહુ ખંતથી બધી તૈયારી કરી રાખી હતી.”

ઓડને પૂછ્યે જ રાખ્યું, “પણ થોડો ય સામનો થયો હોતો ને !”

ડોક્ટર વિંટરને મેયરની આ મુદ્દા પરની ધગશનો ચેપ લાગ્યો ને તેણે પૂછ્યું: “મુખર્જી હતી ખરી પણ કોઈ સામે તો થયા હતા ને ?”

“બહુ થોડા, ને તે તો ખલાસે ય થઈ ગયા. બાકી લોકો તો મોટે ભાગે શાંત રહ્યા છે.”

ડૉ. વિંટરે કહ્યું, “શું થયું છે તેની લોકોને હજી ગમ જ નથી પડી !”

“ધીમે ધીમે પડે છે ને એટલી મુખર્જી ઓછી કરતો.” કર્નલે કહ્યું ને ગળું ખંખારી જરા જોસથી ચલાવ્યું, “હવે તો મારે ખરેખર કામે લાગવું જોઈએ. હું થાકી તો ખૂબ ગયો છું પણ જિંદગીમાં પહેલાં મારે બધી ગોઠવણ કરી લેવી જોઈએ. જુઓને લશ્કરી સિપાહી હું તો છું પણ ખાસ કરીને ઇજનેર છું. અને આ આખી જીત એક ઇજનેરી કામ જેવી વધારે છે. ખાણમાંથી કાલસો નીકળવો જોઈએ અને વહાણ પર ચઢવો જોઈએ. અમારી સાથે તેના સંચાલકો છે પણ અહીંના લોકોએ ખાણમાં કામ કરવાનું ચાલું રાખવું

જોઈએ. સમજણ પડી ? મને નકામું સખત થવું નથી મમતું.”

ઓડને કહ્યું, “હા, સમજાયું. પણ ધારો કે લોકો કામ કરવા ન માગે તો ?

“એઓ કામ કરવા માગે એમ ઇચ્છું છું કેમકે એમણે કરવું જ પડશે અમારે કાલસો જોઈશે જ.”

“પણ કામ ન કરે તો ?”

“કરવું જ પડશે. નિયમને ટેવાએલા તમારા લોકો છે. એ ધમાલ તો નહિ માગે.” મેયરના જવાબની રાહ જોતાં જરા થંભી કનડે પૂછ્યું, “ખરુ ને ?”

મેયર ઓડને મોં દબાવી કહ્યું, “હું જાણતો નથી. એમનું પોતાનું જ રાજ હોય તો તો એ બધા નિયમન જાળવે. પણ તમારા રાજમાં એ શું કરશે તેની મને ખબર નથી. એવો પ્રયોગ હજી થયો જ નથી ને. અમારો જ અમલ ચારસો વરસનો બંધાએલો છે.”

કનડે ઝડપથી કહ્યું, “એ બરાબર છે ને એટલે તો અમે તમારો અમલ અપનાવવાના છીએ. તમે મેયર જ રહેશો, હુકમો તમે જ આપશો, તમે જ સજા અને ધનામો આપશો. ને એ રીતે કંઈ તોફાન થશે નહિ.”

મેયરે ડોક્ટર વિંટર સામે જોયું, “શું વિચાર કરો છો ?”

“કાલુ જાણે. જોવું પડશે. મને લાગે છે કે ધમાલ થશે. લોકો કદાચ કડવા નીવડે.”

રામી જતાં :

“મને પણ સમજતું નથી.” મેયરે કહ્યું, ને કનૈયા તરફ ફરી કહ્યું, “લોક એટલે હું જ; પણ એઆ શું કરશે તેનો મને ખ્યાલ નથી. તમને કદાચ હશે. અથવા તમને કે અમને ખ્યાલ હશે તેથી જુડું જ કંઈ થાય. કેટલાક લોકો નિયુક્ત નેતાઓને સ્વીકારી લે છે ને તેમને આધીન રહે છે, ને મારા લોકોએ મને નિયુક્ત કર્યો છે. મને તેઓ બનાવી અને અણ-બનાવી શકે છે. તમારી સાથે ભગી ગયો છું એમ એમને લાગે તો કદાચ મને અણબનાવી દે. મને સમજતું નથી.”

“પણ એમને નિયમનમાં રાખો તો એમનું તમે બધું કરશો.”

“બધું ?”

“હા, બધું. એમને કંઈ હરકત ન આવે એ જાણતી ફરજ તમારી. એ સામા થશે તો ખતરામાં પડશે. અમારે કાલસો જોઈશે જ. એ કેમ મેળવવો એ અમારા નેતા અમને કહેતા નથી; એ તો હુકમ કરે છે કે લાવો. પણ તમારે તમારા લોકોનું રક્ષણ કરવાનું છે, તમારે એમની પાસેથી કામ લઈ તેમને સલામત રાખવા જોઈએ.”

“પણ ધારો કે એમને સલામત રહેવું ન હોય તો ?” મેયરે પ્રશ્ન્યું.

“તો તમારે તેમને બંદી વિચાર કરવો જોઈએ.”

“બીજાઓ તેમને બંદી વિચાર કરે એ અમારા લોકોને ગમતું નથી.” મેયરે જરા ગર્વથી કહ્યું, “કદાચ તમારા લોકોથી

એ જુઝ હશે. હું મુંઝાએત્રો છું પણ આટલાની મને ખાત્રી છે.”

એ પગે જોસફ જલદી અંદર આવ્યો અને કંઈક કહેવા માટે ફાડું ફાડું થતો હોય તેમ અમળ આવી ઊભો રહ્યો. બાઈસાહેબે પૂછ્યું, ‘તું છે જોસફ ? પેલી સીગારેટની પેટી લાવ તો.’

“માફ કરો નામદાર. માફ કરો બાઈસાહેબ” તે બખડી ઊઠ્યો.

“પણ છે શું ?” મેયરે પૂછ્યું.

“એની સ્તો. એ ગુસ્સે થવા લાગી છે.”

“તું શું છે તે ?” બાઈસાહેબે જવાબ માગ્યો.

“પાછલી પરસાળ પરના સિપાહીઓ એની નથી મમતા.”

“એઓ કંઈ ધમાકા કરે છે ?” કર્નલે પૂછ્યું.

“એઓ બારણામાંથી એની સામે જોવા કરે છે. એનીને તે જરાય ગમતું નથી.”

“એ તો બિચારા આગાને આધીન થઈ બિચારા છે; કંઈ નુકસાન તો નથી કરતા.”

“પણ એનીને કાંઈ તેની સામે તાકિયા કરે તે સામે તિરસ્કાર છે.”

“જોસફ, એનીને કહું બ્યાન રાખે.” બાઈસાહેબે ફરમાવ્યું.

“હા” કહી જોસફ ચાલ્યો ત્યાં.

બાઈસાહેબે કર્નલની આંખો ઢાંચા લાગી હતી. “એક બીજી વાત છે.” તેણે મેયરને હોઠીને કહ્યું, “મારે ને મારી

શશી જતાં

સાથેનાં થોડાં માણસોને રહેવાની સગવડ થઇ શકશે ?

મેયર ઑર્ડને જરા વિચાર કરી કહ્યું, “આ જગ્યા તો નાની છે, બીજાં મોટાંને વધારે સગવડવાળાં સ્થાનો છે.”

જેસફ સિગરેટની ચાંદીની પેટી લઇ આવ્યો ને ઉઘાડીને કર્નલ આગળ તેણે ધરી. કર્નલે એક સિગરેટ લીધી ને જેસફે બપકાથી તે પેટાવી આપી. કર્નલે જોડો શ્વાસ લઇ ધુમાડા કાઢ્યા.

“વાત એમ નથી.” તેણે કહ્યું. “કોઇ સ્થાનિક સત્તાની સાથે જ અમારાં માણસો રહે તો શાન્તિ રહે છે એ અમે શોધી કાઢ્યું છે.”

“એટલે કે લોકોને એમ થાય કે એઓ મળીને કામ કરે છે?”

“હા. એમજ હશે.”

મેયર ઑર્ડને લાચારીથી ડોક્ટર વિંટર સામે જોયું પછી તેણે માત્ર સુકું સ્મિત કર્યું. મેયરે આસ્તેથી પૂછ્યું, “આ માન નકારવાની મને રજા છે?”

“ના, હું દિલગીર છું, અમારા નેતાનો હુકમ સ્પષ્ટ છે.”

“લોકોને એ ગમશે નહિ.” મેયરે કહ્યું.

“વળી પાછા લોકો! લોકો લોકો ને લોકો! એમની પાસે નથી શસ્ત્રો. એમનું કંઈ ચાલશે નહિ.”

મેયર ઑર્ડને માથું ધુણાવી ઉચ્ચાર્યું, “ત્યારે તમે જીજ્ઞાસુતા નથી.”

બારણામાંથી એક ગુસ્સામાં આવેલી સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો, પછી કંઈ પવાનો ને પછી કોઈ માણસની ચીસનો. જોસફ ઝટ ઝટ અંદર આવ્યો. “એણે ઉઠાવું પાણી નાખ્યું.” તેણે કહ્યું. “એ બહુ ગુસ્સે થઈ છે.”

હરવાળમાંથી લશ્કરી હુકમો છૂટવાના અને જોડા ધસડાવાના અવાજ આવ્યા. કર્નલ લેન્સરે મુશ્કેલીથી ટટાર થતાં પૂછ્યું, “તમારા ને.કશે પર તમારો કંઈ જ કાબૂ નથી?”

મેયર ઓડને જરા હસીને કહ્યું, “બહુ જ થોડો. એની જ્યારે ખુશમિજાજ હોય ત્યારે સરસ રસોઈ કરે છે.” જોસફ તરફ ફરી તેણે પૂછ્યું, “કાંઈને કંઈ ઈજા થઈ?”

“જી, પાણી ઉઠાવું હતું.”

“અમારે તો અમારું કામ કરવું છે.” કર્નલ લેન્સરે કહ્યું.

“એ ઇજનેરી કામ માત્ર છે. તમારે તમારી રસોઈયણને સીધી કરવી પડશે.”

“એ નહિ બને.” મેયરે કહ્યું. “એ ચાલી જશે.”

“પણ આ અત્યંત જરૂરી કામ છે એનાથી જવાબ નહિ.”

“તો એ પાણી ફેંકશે.” ડોહ્ટર વિંટરે ટાપસી પૂરી.

બારણું ઊઘડ્યું અને એક સિપાહી વચ્ચે ઊભો રહ્યો.

“આ બાંધને પકડું, સાહેબ?”

“કાંઈને ઈજા થઈ?” લેન્સરે પૂછ્યું.

“જી, હા. એક દાઝી મચો ને બીજાને તેણે બચક બંધું.”

અને એને ધરી રાખી છે.”

શરી જતાં

લેન્સર લાચર લગ્યો; તેણે કહ્યું, “તેને છોડી મૂકો, બહાર જાઓ ને પાછલી પરસાળમાંથી નીકળી જાઓ.”

“હા, હા.” કહી સિપાહી ગયો ને બારણું બંધ થયું.

“હું એને જોગીથી ઠાર કરી સડું અથવા કોટડીમાં પૂરી રખાવી સડું.” લેન્સરે કહ્યું.

“તો આપણે રસોઈના વિનાના થઈ જાત.”

“જુઓ, અમને એવો હુકમ છે કે લોકો સાથે હથોળાને કામ કરવું.” કનૈયા સમજાવી આપી.

બાઈસાહેબે કહ્યું, “માફ કરો છ. હું જરા જોઈ આવું; સિપાહીઓએ એનીને કંઈ ઈજા તો નથી કરીને.” ને તેણે ઓરડો છોડ્યો. કનૈયા લેન્સરે ઊભા થતાં કહ્યું, “મેં કહ્યું ને બહુ થાકી ગયો છું, મને આરામની જરૂર છે. આપણા સહુના બન્ના ખાતર અમારી સાથે સહકાર કરો.” અને મેયર તરફથી જવાબ ન મળ્યો ફરીથી કહ્યું, “આપણા સહુના બન્ના ખાતર કરશો સહકાર?”

“આ એક નાનું મામ છે. કાણુ જાણે. લોકો મંડાએલા છે ને હું પણ.”

“પણ સહકાર કરવાનો પ્રયત્ન તો કરશો ને?”

ઓર્ડને માથું ધુણાવ્યું, “કંઈ કહેવાય નહિ. જ્યારે શું કરવું તે લોકો નક્કી કરશે ત્યારે કદાચ બની શકશે.”

“પણ તમારા હાથમાં જ સત્તા છે.”

“તમે માનશો નહિ પણ સાચું છે. ખરી સત્તા મામ

પાસે જ છે. શું કામ ને શી રીતે એ મને ખબર નથી પણ છે એટલું જાણું છું. એટલે કે તમારા નોટલી ઝડપથી અમે વર્તી શકતા નથી, પણ દિશા નક્કી થાય કે અમે સૌ સ.યે કામ કરી શકીએ છીએ, પણ હું મંજાએલો છું. મને હજી મમ પડતી નથી.”

કંટાળીને લૅન્સરે ફરીતે કહ્યું, “મને આશા છે કે આપણે મળીને કામ કરી શકીશું. બધાને માટે એ સરળ થઈ પડશે. તમારા પર અમે ભરોસો રાખી શકીએ તો સારું. બ્યવસ્થા સારું લશ્કર શાં પગલાં લેશે તેનો ખ્યાલ કરેલો એ મને ગમતો નથી.”

મેયર ઓડને માન જ સેવ્યું. એટલે લૅન્સરે ફરીતે કહ્યું, “મને આશા છે કે અમે તમારા પર ભરોસે રાખી શકીએ.”

ઓડને કાનમાં આંગળીથી ખંજવાળડું ને કહ્યું, “કંઈ કહેવાય નહિ.”

એજ પળે બાઇસાહેબે અંદર પ્રવેશ કર્યો. “ઓની બહુ ગુસ્સે થઈ ગઈ છે. બાબુને ઘેર ક્રિસ્ટીન જોડે તે વાત કરે છે. ક્રિસ્ટીન પણ બહુ જ રુસ્સે છે.”

“ક્રિસ્ટીન ઓની કરતાં એ સારું રાંધી બાણે છે.” મેયરે કહ્યું.

પ્રકરણ બીજું

મેષરના નાના એવા મહેલને ઉપરે મળેને કર્નલ
 લેન્સરના રસાલાએ પોતાનો અડો જમાવ્યો. તેમાં કર્નલ
 ઉપરાન્ત બીજા પાંચ હતા. એક તો મેજર હંટર. તે આંક-
 ડાની સૃષ્ટિમાં વસનાર હતો; કદમાં નાનો હતો ને પોતાના
 પક્ષમાં વિશ્વાસુ ગણાતો. તેની એવી માન્યતા હતી કે
 માણસો કાં તો વિશ્વાસુ હોય અથવા તો જીવવાને નાબાયક.
 એ ઈજનેર હતો અને લગાઇ ન હોત તો તેને માણસો
 પર હકુમત આપવાનો કોઈ ખ્યાલ સુધ્યાં ન કરે. કારણ કે
 મેજર હંટર માણસોને પણ આંકડાની માફક હરોળમાં
 ગોઠવતો ને પછી તેમાંથી સરવાળા ખાદખાદી ગુણાકાર
 વગેરે કરતો. તેનામાં ગણિતશાસ્ત્રી કરતાં અંકગણિતશાસ્ત્રીના
 ગુણો વધારે હતા. ઉચ્ચ ગણિતશાસ્ત્રનાં સુમેળ સંગિત,
 તેનો નર્મ વિનોદ કે તેના ગૂઢ :હ્યોને તેના મગજમાં
 રથાન ન હતું. માણસો વચ્ચે ઊંચાઈ, વજન કે બહુ તો
 વર્ણનો ભેદ હોય, છ ને આઠ વચ્ચે હોય તેનો, પણ એ
 સિવાય બીજો કશો જ નહિ. તેનાં લગ્ન અનેકવાર થયાં

હતાં પણ એને ખચર નહોતી પડી કે તેને છોડી જતાં પહેલાં તેની પત્નીઓ એટલી કુમ્મદ કેમ થઈ જતી હતી.

કેપ્ટન બેટિક ખાસ કરીને કુટુમ્બપ્રેમી માણસ હતો. કૂતરાઓ, લાલ ગાલવાળાં બાળકો અને નાતાલના ઉત્સવનો તેને શોખ હતો. કેપ્ટનના દરજ્જાના પ્રમાણમાં તેની ઉંમર મોટી હતી, પણ મહત્વાકાંક્ષાની કાષ્ટ યોકકસ ગિણપને લાગે તે આગળ વળ્યો ન હતો. લડાઈ પહેલાં તે અંગ્રેજ જમીનદાર વર્ગનો પ્રશંસક હતો; અંગ્રેજો જેવાં તે કપડાં પહેરતો, અંગ્રેજી કૂતરાં પાળતો, અંગ્રેજી બનાવટની હોકલીમાં ખાસ લંડનથી આવતી તમાકુ તે પીતો અને આગબગીચાનાં વર્ણનો આપતાં સામયિકો તે મંગાવતો તેની રજાઓ તે ઇંગ્લંડ-સસેક્સ-માં ગાળતો અને બુડાપેસ્ટ કે પેરીસમાં બૂલયી અંગ્રેજ લેખાવજી તેને પસન્દ હતું. લડાઈને લાગે આ બધામાં તેને ફેરફાર કરવા પડ્યાં પણ તે બાલ્કજ; પણ એટલો બધો વખત તેણે હોકલી પીધી હતી ને લોકડી ફેરવી હતી કે તેનો સહસા ત્યાગ કરવાનું તેને માટે મુશ્કેલ હતું. પાંચ વરસ પહેલાં એકવાર તેણે લંડનનાં મશહૂર અખબાર “ટાઇમ્સ”ને મિડલેન્ડનાં નજીક ઘાસ વિશે પત્ર લખ્યો હતો ને નીચે એડમંડ ટિલચેપ એસ્કવાયર, એવી સહી કરી હતી. ખુબી તો એ હતી કે “ટાઇમ્સ” એ પત્ર છાપ્યો હતો.

એક કેપ્ટનના પ્રમાણમાં બેટિકની ઉમર ઘણી વધારે

શંકી જતાં

હતી તો કેપ્ટન લોકેટની ધણી ઝોઝી હતી. કાઠ કેપ્ટનનો વિચાર કરો ને ચિત્ર ખડું થાય તેવી જ કેપ્ટન લોકેટની મૂર્તિ હતી. તેની રજેરમમાં ને શ્વાસોશ્વાસમાં કેપ્ટનત્વ દેખાઈ આવતું. લશ્કરી નહિ એવી એક પણ પશુ તેને ન હતી. એક પ્રખર મહત્વાકાંક્ષાથી તે બધી સરણીઓમાંથી ઉપર ચઢ્યો હતો. દૂધ પર મલાઈ ચઢે તેમ એ ચઢ્યો હતો. કાઠ નૃત્યકારની છટાથી તે બૂટની એડીને અક્ષાગનો. લશ્કરી રીતભાતની બધી વિગતોથી માહિતગાર હતો ને તેનો ઉપયોગ કરવાનો તે આગ્રહ રાખતો. એક સિપાહીએ કેમ વર્તવું તેની તેને વધારે ખબર હતી એટલે જનરલો પણ તેનાથી ડરતા. પ્રાણી જીવતાંતું સૌથી ઉત્કૃષ્ટ રૂપ સિપાહી છે એવી એની દૃઢ માન્યતા હતી. તે જો હાથરનો વિચાર કરતો તો તેને એક બુઝાં ને સન્માનિત જનરલ તરીકે કદપતો—અવખત અત્યારે સંન્યસ્ત લીધેલો એવો, પોતાના પુરાણા વિગૃહની સ્મૃતિ સેવતો, ને વરસમાં અનેકવાર તેના લોકેટનટોની કબર પર ફૂલો ચઢાવતો હોય એવો. કેપ્ટન લોકેટને મતે દરેક સ્ત્રી લશ્કરી પોશાકના પ્રેમમાં પડતી ને એથી ઉલટું કેમ બની શકે એનો એને ખ્યાલ ન હતો. બધું બરોબર ચાલે તો પિસ્તાળીસમે વરસે તો એ ટ્રિગેડીયર જનરલ બાવો જોઈએ—સચિવ સામયિકાનાં તેની જાણીઓ આવતી જોઈએ. આજુબાજુ લાંબી, ફિક્કી પુરુષ જેની દેખાતી નાજનીનો હોય તેવી.

લોકેટનટ પ્રેક્ષ અને લેરટેનટ ટોંડર પ્રમાણમાં નાના હતા.

પ્રકરણ બીજું

તેઓને જામના જમાનાની રાજનીતિની કેળવણી મળી હતી અને તેમાં તમને અડગ વિશ્વાસ હતો. એક એવા બુદ્ધિશાળીએ એ આખી યોજના ઘડી હતી કે તેનાં સત્યાસત્ય જોવાની તેમણે તસ્દી સુધાં નહોતી લીધી. એ બંને જરા ઊર્મિલ હતા ને આંતુ અને આવેશ તેમને સુલભ હતાં. લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ષ તેની ઘડિયાળનાં પાછલાં હાંકણની અંદર, ભૂરા મખમલમાં વાંટાળી, જાળના એક ગૂંચળાને રાખી મૂકતો. પણ વાળ ધગીવાર છુદ્ધ થઈ બહાર નીકળી પડતા ને થંત્રમાં અટવાઈ જતા એટલે વખત જાણવા તે કાંડા પર બીજી ઘાંડવાગ રાખતો. એ સડું નાચી જાયતો ને આતંદ્રી હતો. લોકનાયકની જેમ તે રોષ બતાવી શકતો ને તેની માફક મૂઠ વિચારમાં પડ્યો હોય તેમ દેખાતો. શૃંગારનાં ચિત્રોને તેને તિરસ્કાર હતો ને ઘણી કલાકૃતિઓને તેણે નાશ કર્યો હતો. નૃસિંહદામા પોતાની સહચરીઓનાં તે ઘણીવાર ચિત્રો દોરતો ને તે ચંદ્રલાં સારાં થતાં કે ઘણાંઓ તેને કહેતા કે તેણે કલાકાર થયું જોઈતું હતું. તને ગૌરવણી બહેનો હતી ને તે માટે એ એટલો મગ્દુર હતો કે ક્યારેક તેમનું અપમાન થયું છે માની તે લડી એસતો. જો કે બહેનોને તેની મૂંઝાણ થતી કેમકે ઈર્ષ તેમને આપણાં વિશેષણો સાબિત કરવા મગ્ય તો મુસ્કરી પડે તેવું ન હતું. લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ષ ઘણાંખરો વખત દિવાલોનોમાં ગાળતો. ખાસ તો લેફ્ટેનન્ટ ટાંડરની ગૌરાંગી બહેનને ફસાવવાનાં, પણ, તેને પ્રેક્ષની જેમ વાળ વીંખી ન નાખે તેવા, મોટી હાનના

૧. "લીઝર," "ફ્યુરર."

શરી જતાં

માણસોને હાથે ફસાવાનું ગમતું હતું.

લેફ્ટેનન્ટ ટોંડર કવિ હતો, પણ જરા કટુતાવાળો. તે સંપૂર્ણ ને આદર્શ પ્રણયનાં સ્વપ્નો સેવતો જેમાં હૃદય કક્ષાના તરુણો ગરીબ કન્યાઓના પ્રેમમાં પડ્યા કરતા. તેના અનુભવ જેટલી જ વિશાળ તેની ભાવના હતી. કાદંબનિક સ્ત્રીઓ સમક્ષ તે મનમાં કવિતા ગણગણતો. રણમેદાન પર મૃત્યુ થાય, તેનાં માંખાપ સાશુ ઊઝાં હોય ને બહાદુર પણ ખિન્ન લોકનાયક હાજર હોય એમ એ પોતાનો અંત કલ્પતો. આનો તે ધણીવાર વિચાર કરતો. તૂટેલાં લશ્કરી આયુધો પર અસ્ત થતા સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હોય ને તેની નીચેનાં માણસો માથાં નમાવી શાન્તિથી આસપાસ ઊઝાં હોય, માતા અને માથાકનાં એકરૂપ જેવી મદાસ્તની મૂર્તિઓ વિશાળ વાદળ પરથી ડોકાઈ રહી હોય અને વેગરના સંગીત જેવી ગર્જના પાછળ સંભળાતી હોય! મરતી વખતે કહેવાના શબ્દો સુદાં તેણે તૈયાર રાખ્યા હતા.

રસાલાનાં આટલાં માણસો હતાં. છોકરાં સંતાકકડી રમે તેમ દરેક લડાઈ ખેલતો હતો. મેજર હંટર લડાઈને એક અંકગણતનો દિસાવ લેખતો ને તે પતાવી દમ સગડી પાસે જઈ આરામથી તાપવા ધારણા રાખતો. સારી રીતે ઉછેરાએલા તરુણ માટેની એક સારી કારકિર્દી તરીકે કેપ્ટન લોફ્ટ લડાઈને ગણતો. અને લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ટ-ટોંડર તેને સ્વપ્ન સમજતા જેમાં કશું બહુ સાચું ન હતું. તેમની લડાઈ અત્યાર જાગી

ખેલ જેવી જ હતી—નિઃશસ્ત્ર, નિયોજન શત્રુ સામે સુંદર આયુધો, સુંદર આયોજનોવાળી : એઓ કરો હાર્યા નહોતા કે ન તો તેમને કંઈ ખાસ નુકસાન થયું હતું. જરા બીંસ આવે તો દરેકની જેમ તેઓ પણ બીરુ કે દિગ્ભતવાન થઈ જાય તેવા હતા. તે બધામાંથી માત્ર કર્નાલ લેન્સરને લાંબે ગાળે લડાઈ શી ચીજ છે તેનો ખ્યાલ હતો.

વીસ વરસ પહેલાં તે બેલ્જિયમ અને ફ્રાન્સમાં હતો અને તેણે જે જણ્યું હતું તેનો વિચાર તે કારે મૂકતો—એ કે લડાઈ એટલે ધિક્કાર ને દગલગાળ, નાકાયક સરદારોની મકલતો, બીમારી, ખૂન, થાક અને ત્રાસ અને તે પછી બધું ખવાસ અને વળી પાછા નવા ધિક્કારો ને અથાગ થાક. લેન્સર મનને મનાવતો કે પોતે સિપાહી છે ને આજ્ઞાનું પાલન કરવાનો પોતાનો ધર્મ છે. વિચાર કરવાનું કે પ્રશ્ન કરવાનું તેનું કામ ન હતું, પણ માત્ર આજ્ઞાનો અમલ કરવાનું હતું. એટલે આગલી લડાઈનાં મંજવતાં સ્મરણોને તે આ લડાઈનો ફેજ પણ એ જ હશે એ ખાત્રીને તે બાજુ પર રાખતો. દિવસમાં પચાસેક વાર તે મનને કહેતો કે આ લડાઈ જુદી જાતની થશે, ઘણી જ જુદી જાતની.

કૂચ વખતે, ટાળાંઓમાં, ફૂટેબાલના ખેલમાં ને ખાસ તો યુદ્ધમાં બહારની રેખાઓ અસ્પષ્ટ બની જાય છે, હસ્તી ધરાવતી ચીજો કાલ્પનિક થઈ જાય છે અને મન ઉપર જાણે ધુમ્મસ ફરી વળે છે, ધર્ષણ અને ઉશ્કેરાટ, થાક અને હઠન-

શરી જતાં

ચક્ષુ-એ બધું એક વિચાળ ભસ્મરંગી સ્વપ્નમાં ભળી જાય છે અને એ પૂરું થાય છે ત્યારે સાંઝરું આકરું થાય છે કે કેમ માણસોને મારી શકાયાં હશે ને મારવાના હુકમો આપ્યા હશે. ત્યારે ત્યાં ન હોય તેવાઓ તમને કહશે કે આમ થયું ને તેમ થયું ને તમે અરપટ જવાબ આપો, “હા, હા, એમ જ હશે એમ લાગે છે.”

મેયરના મહેલમાં ઉપલા મજલાના ત્રણ ઓરડા આ રસા-લાએ લઈ લીધા હતા. શયનખંડમાં એમણે પોતાના ખાટલા, ગિસ્તરા, બુસો અને બીજા સરંજામ ગોઠવ્યો હતો. એની જોડેના ઓરડામાં તેમણે જરા અગવડાળી એવી “કલ્પ” બનાવી હતી. ત્યાં એક ટેબલ ને થોડી ખુરસીઓ હતી. અહીં એઓ કાગળો લખતા ને વાંચતા, વાતો કરતા, કોશી પીતા, ચોખના ઘડતા ને આરામ કરતા. બારીઓ વચ્ચે દીવાલો પર સરોવરો, કૃષિચૃડો ને માયોનાં ચિત્રો ટાંગેલાં હતાં, ને છેક હરિયા સુધીનું દૃશ્ય નજરે પડતું—ડકકામાં પડી રહેલાં વડાણો, જે ડકકામાં કાલસા ભરવાના મજવાઓ આવતા ને માલ લઈ પાછા જતા; ચોકથી કિનારા લગીનો ગામનો ભાગ ત્યાંથી દેખાતો ને મઝીમારોની છુટ્ટ સઢવાળી હોડીઓ પડેલી દેખાતી; ને સુકાતી માછલીની વાસ બારીમાંથી સીંચી ચાલી આવતી.

ઓરડાનાં મધ્યમાં એક મોટું ટેબલ હતું. મેજર હંટર તેની બાજુમાં બેસી, ખોળામાંનું નકશા દોરવાનું પાટિયું તેની પર ટેકવી, કંટાળાને ત્રિકાલ પાસે રાખી રહેવેના એક નવાં

સાઈડીંગનો નકશો બનાવી રહ્યો હતો. ટેકાવવાનું પાટિયું અસ્થિર હતું અને મેજરને એથી ગુસ્સો આવતો હતો. માથું ઊંચું કરી તેણે બ્રમ મારી, “પ્રેક્ષક!” ને પછી “લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ષક!” શયનખંડનું બારણું ખૂલ્યું ને લેફ્ટેનન્ટ બહાર આવ્યો. તેનું અધું મોં હજમતના સાબૂથી છવાયેલું હતું. એક હાથમાં બ્રશ પકડેલું હતું ને તેણે કહ્યું, “હ.”

મેજર હંટરે નકશાનું પાટિયું હલાવ્યું, “આપણા સામાનમાં આ પાટિયું રાખવાનું ત્રિપાદમેજ હજી નથી આવ્યું?”

“મને ખબર નથી, સાહેબ. મેં જોયું નથી” પ્રેક્ષકે કહ્યું.

“ત્યારે તપાસ કરશો? આવા પ્રકાશમાં એક તો કામ કરવું પડતું હોય! આને પાકું કરું એ પડેલાં ફરીને વળી દોરવું પડશે.”

“હજમત પૂરી કરીને તરત જોડે છું.” પ્રેક્ષકે કહ્યું.

“તારા દેખાવ કરતાં આ સાઈડીંગ વધારે મહત્ત્વનું છે. પેલે પથે ઢગલામાં કેન્વાસની થેલી જેવું કંઈ દેખાય છે. જો તો.”

પ્રેક્ષક પાછો ગયો. જમણી બાજુનું બારણું ઉઘાડ્યું ને કંપ્ટન લોકેટ અંદર આવ્યો. તેણે પોતાની હેલ્મેટ પહેરી હતી; ફરબીનનાં ને બીજાં પાકીટો તેના શરીર છવાયેલાં હતાં. હાથેય થઈને તેણે આ સરંજામ એક પછી એક કાઢવા માંડ્યો.

“પેલો બેટિક તો પાગલ છે, ખબર છે?” તેણે કહ્યું.

“બહાર રસ્તા ઉપર કામે જતાં હેલ્મેટને બદલે સાદી ટોપી

શારી જતાં

તેણે પહેરી'તી."

લોફ્ટે દ્વરખીનને ટેબલ પર મૂક્યું, હેલ્મેટ ઉતારી, "એસ-માસ્કનું નું પાકીટ કાઢ્યું. ને બધું ટેબલ પર જમા થવા લાગ્યું.

હંટરે કહ્યું, "એ બધું અહીં ના મૂકશો. મારે અહીં કામ કરવું છે...ને એ ટોપી શું કામ ન પહેરે?" કંઈ ધમાલ તો થઈ નથી. આ પતરાંની ચીજોથી તો હું થાકી ગયો. ફેટલો મારે લાગે ને દેખાય કંઈ નહિ."

"એને છોડી દેવાની ટેવ સારી નહિ" લોફ્ટે ચોક્કસાઈથી કહ્યું. "અહીંના લોકો પર તેની ખરાબ અસર થાય. આપણે તો લશ્કરી ધોરણ ટકાવી રાખવું જોઈએ, સાવધાન રહી કરવું જોઈએ ને તેમાં ફેર પડવા દેવા ન જોઈએ. એમ નહિ કરીએ તો જરૂર ધમાલ ઊભી થશે."

"એમ શા પરથી ધારો છો?" હંટરે પૂછ્યું.

"લોફ્ટ ટટ્ટાર થઈ ગયો. તેના હોઠ નિશ્ચિતતાથી ઝિંકાયા. તેની આટલી ખાત્રી માટે હરેકને ક્યારેક તો તેને ધુંભો મારવાનું મન થઈ આવતું. તેણે કહ્યું, "હું ધારતો નથી. હું તો કબજે કરેલા દેશોમાં કેમ વર્તવું તે "લશ્કરી મૂળતત્ત્વો," ક્ષ ૧૨, માંથી કહેતો હતો. તે બહુ સંભાળથી તૈયાર કરેલું છે. તમારે" ને ત્યાં અટકી, સુધારી કહ્યું, "હરેકે ક્ષ ૧૨ બહુ ખ્યાનથી વાંચવું જોઈએ."

"મને થાય છે કે જેણે એ લખ્યું તે કદી કબજે કરેલા

• એથી વધુ સામે રક્ષણના લોખંડો.

પ્રદેશમાં રહ્યો હશે કે નહિ. આ બધા લોકો તો છેક જ શાન્ત છે, મિત્રારા બહા ને આરાંકિત છે.” હંટરે કહ્યું.

પ્રેક્ષક અંદર આવ્યો; તેનું અધું મો હજી સાબ્રવણું જ હતું. તેના હાથમાં એક પીળા કેન્વાસની થેલી હતી, ને પાછળ સેફ્ટનંટ ટોંડર હતો. “આ જ કે?” તેણે પૂછ્યું.

“હા. તેને જરા છોડી ને જોડી આપો તો.”

પ્રેક્ષક અને ટોંડર ત્રિપાદ ઘોડીને જોડવા લાગ્યા ને તેને બરાબર ચકાસી જોઈ હંટર પાસે તેમણે ગોડવી. મેજરે પોતાનું પાટિયું તે પર લગાવ્યું; સ્કૂ ચડાવ્યા, આમનેમ હવારી જોયું ને પછી તેની પાસે ઝૂકાવ્યું.

કેપ્ટન લોકેટ પૂછ્યું, “સેફ્ટનંટ, તમારા મોં પર સાબ્ર છે, તમને ખબર છે?”

“હા, હા.” પ્રેક્ષકે કહ્યું. “મેજરે મને ઘોડી લાવવા કહ્યું ત્યારે હું હજમત કરતો હતો.”

“ખેર, ઝટ સાફ કરી દો. કર્નલ જુએ તો?”

“ઉફ. તે કંઈ કહે નહિ. એમને એવી બાબતોની પરવા નથી”

હંટર કામ કરતો હતો તે ટોંડર તેના ખભા ઉપરથી જોઈ રહ્યો હતો.

“એ કહે નહિ. પણ આ ડીક તો નથી દેખાતું.” લોકેટે કહ્યું.

પ્રેક્ષકે શમાલ લઈ ગાલ પરનો સાબ્ર લૂંટી નાખ્યો. ટોંડરે મેજરના નકશાના ખુલાખરની એક આકૃતિ બતાવી. “આ

શારી જતાં

સુંદર પુલ છે, મેજર. પણ એ પુલ વળી બનાવવાનો ક્યાં છે?”

હંટરે ચિત્ર તરફ નીચે જોયું ને પછી ટોડર સામે જોઈ કહ્યું, “હેં? ઓહ. એ કંઈ આપણે બનાવવાનો પુલ નથી. આ અત્રી રહ્યો તે મુખ્ય નકશો છે.”

“ત્યારે આ પુલને શું કરો છો?”

હંટર જરા મુંઝાએલો લાગ્યો. “જુઓને મારે ઘેર પાછા જના વાડામાં એક નાની રમવાની રેલવેઝ.ઈન છે, ને ત્યાં એક ખાઈ પર હું પુલ કરવાનો હતો. લાઈન છેક ખાઈ સુધી આવી હતી પણ પુલ રડી ગયો હતો. મને થયું કે ક્યાંક બદલાર ગયો હોઈ. ત્યારે તેનો નકશો કરી રાખીશ.”

લેફ્ટેનન્ટ પ્રેન્સે પોતાના ખિસ્સામાંથી એક જમી કાઢી, જરા આગળ ધરી નેને નિહાળી. પુષ્કળ પગ, થોડાં કપડાં ને બનાવડી ભવાંવાળી એક છેકરીની જમી હતી જોડેલાં બદનવાળી એ યુવાનીએ જાંચે સુત્રીનાં મોઝાં પહેર્યાં હતાં ને તે પર નીચી એવી કંચળી. એક કાળા પંખા પાછળથી એ ડોકિયાં કરતી હતી. તેને હજી આગળ ધરી તેણે પ્રશ્ન્યું, “કેમ ચીજ છે ને?” લેફ્ટેનન્ટ ટોડરે જ્વાનથી જોયું ને કહ્યું “ના મને નથી ગમતી.”

“એનામાં શું નથી ગમતું?”

“બસ એમ જ નથી ગમતી. તારે એની જમીનું શું કામ છે?”

“કેમકે મને ગમે છે.” પ્રેન્સે કહ્યું. “ને મારી ખાત્રી છે કે તને પણ ગમે છે.”

“મિલકત નહિ.” ટાંડરે કહ્યું.

ત્યારે તું તારું ચાહે તો એની સાથે ન જાય એમ ?”
પ્રેક્ષે પૂછ્યું.

“ના.” ટાંડરે કહ્યું.

“પાગલ છું પાગલ.” પ્રેક્ષે કહ્યું ને બારી પાસેના પડદા પાસે ગયો. “હું આને અહીં ચોટાડવાનો છું. પછી જોડે કે તને સનાવે છે કે નહિ.” એમ કહી તેણે છબીને પડદા પર લગાડી.

કેપ્ટન લોકટે પોતાનો સરંજામ હાથમાં એકઠો કરી લીધો હતો; તેણે કહ્યું, “લેફ્ટેનન્ટ, એ ચિત્ર અહીં શોભતું નથી. ખડેતર તેને લઈ લો. ગામડોડો પર એની સારી અસર નહિ થાય.”

“શાની નહિ થાય ?” પાટિયા પરથી જાંચું જોઈ હંટરે પૂછ્યું, ને તેની નજર છબી તરફ ગઈ. “એ કાણ છે ?”

“એક નરી છે.” પ્રેક્ષે કહ્યું.

હંટરે જરા ધ્યાનથી જોઈ પૂછ્યું, “ઓહ! તું એને ઓળખે છે ?”

“કાઈ રખડેલ છે.” ટાંડરે કહ્યું.

“ત્યારે તું એને ઓળખે છે, એમ.” હંટરે કહ્યું.

ટાંડર સામે પ્રેક્ષક ધારીને જોઈ રહ્યો હતો. “એ રખડેલ છે એમ તને ક્યાંથી ખબર ? કહે.”

“એવી દેખાય છે તો.” ટાંડરે કહ્યું.

“તું એને ઓળખે છે ?”

શારી જતાં

“ના. ને ઓળખવાની ધ્રિષ્ટિએ નથી.”

પ્રેક્ષકે પૂછવા માંડ્યું, “ત્યારે કેમ ખબર પડી?” ત્યાં લોકો વચ્ચે ઝુકાવ્યું. “મલા થઈને એ છબી લઈ લેા. જોઈશું જ હોય તો તમારા પતંગે લટકાવો. આ ઓરડો તો કામ માટેનો છે.”

સામે થવાનો હોય એમ લોકો સામે જોઈ એ કંઈ ખોલવા જતો હતો ત્યાં લોકો કહ્યું, “એ હુકમ છે, લેફ્ટેનન્ટ.” બિચારા પ્રેક્ષકે છબી ઉતારી લીધી ને ખિસ્સામાં પાછી મૂકી દીધી. પછી વિષય બદલવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેણે કહ્યું, “ભલે, આ ગામમાં યે થોડી સુંદર છોકરીઓ છે. આપણે જરા ઠરી કામ થઈએ ને બધું બરાબર ચાલે કે મોડીની ઓળખાણ કરીશું.”

“પહેલાં તો ક્ષ ૧૨ વાંચી જાઓ. જાતીય સંબંધ માટે તેમાં એક ખાસ પ્રકરણ છે.” એમ કહી, પોતાનો અસખાળ ઊંચકી લોકો ચાલતો થયો. હાંટરના ખભા ઉપરથી જોતાં જોતાં લેફ્ટેનન્ટ ટોંડરે કહ્યું, “એ આખ્યાદ છે. કાગ્ગસાની માડીઓ ખાણુમાંથી સીધી વહાણ પર પહોંચે છે.”

હાંટરે ધીમેથી કામમાંથી જોઈ કહ્યું, “આપણે તાકીદ રાખવી જોઈએ. એ કાગ્ગસાને ખસેડવા માંડવા જોઈએ, એ કામ ભારે છે. લાંના લોકો શાન્ત ને સમજુ છે એટલું સારું.”

પોતાનો સામાન મૂકીને લોકો પાછો આવ્યો. બારી પાસે બેસી રહી બંદર તરફ ને ખાણો તરફ નજર કરી તેણે કહ્યું, “એ લોકો શાન્ત ને સમજુ છે કેમકે આપણે શાન્ત ને સમજુ

છીએ. એનો જશ આપણને છે. એટલે તો હું આપણા વતન ઉપર આટલો ભાર મૂકું છું. એ ખૂબ જ ખંતથી યોગ્ય છે.”

બારણું બિચડયું ને કર્નાલ લેન્સરે કેટલાક કાઠતાં અંદર પ્રવેશ કર્યો. તેનાં માણસોએ તેને લશ્કરી સલામ આપી : બહુ કડક નહિ પણ પૂરતી, “કેપ્ટન લોફ્ટ, તમે જઈ જરા બેઠકને છૂટા કરશો ? તેને ડીક નથી, ચક્કર આવે છે એમ કહે છે.”

“હા. જી સાહેબ. પણ એટલું કહું કે હજી હમણાં જ હી કામ પરથી ચાલ્યો આવું છું.”

જવામાં વાંચો નહિ હોય એમ આજ્ઞા રાખું છું.” તેની સ્થૂંમે ધ્યાનથી જોતાં લેન્સરે કહ્યું.

“ના, જી સાહેબ, ગિરફત નહિ. માત્ર તોંધ ખાતર જ એટલું જણાવું છું.”

“હેવાલો જય એમાં તમારું નામ આવે એ તમને ગમે છે, નહિ ?” જરા નરમ પડતાં ને હસીને લેન્સરે કહ્યું.

“એમાં કંઈ નુકસાન તો નથી સાહેબ.”

“ને પૂરતી વાર તમારું નામ આવે એટલે છાતી પર વાતો શો ચાંદ લટકશે.” લેન્સરે કહ્યું.

“લશ્કરી કારકિર્દીના એ માર્ગ-સ્થંભો છે, સાહેબ.”

“હા. એ ખરું.” જરા નિશ્વાસ મૂકી લેન્સરે ઉમેર્યું, “પણ એ તમે યાદ નહિ કરો. કેપ્ટન.”

“એટલે જ ?” લોફ્ટે પૂછ્યું.

“એનો અર્થ તમને પછી ખબર પડશે—કદાચ.”

શરી જતાં

“હા, સાહેબ.” કહી તેણે પોતાનો સરંજામ ઝટઝટ લટકારી દીધો ને તે બહાર ગયો. લાકડાંના દાદર પર તેના બેડાનો ચડચડ અવાજ જરા આનંદથી સાંભળતાં લેન્સરે કહ્યું, “આ ચાલ્યો એક આગન્મ થોડો.”

હંટરે બાથુ બેથુ, કલમને અક્કર રાખીને કહ્યું, “આગન્મ ગઢો !”

“ના.” લેન્સરે કહ્યું. “વણાઓ જેમ મુતપદી થતા જાય છે એમ એ થોડો થતા જાય છે. થોડા વખતમાં એ મુદ્દસંચાલન સેનાની બની જશે. પછી દુરથી લડાઈને જોશે ને હંમેશાં તેનાથી ખુશ રહેશે.”

“લડાઈ ક્યારે ખત્તાસ થશે, સાહેબ ?” લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ટે પૂછ્યું.

“ખત્તાસ ? ખત્તાસ ? એટલે શું ?”

“એટલે આપણી ક્યારે જીત થશે ?” પ્રેક્ટે ચત્તાયું.

લેન્સરે માથું ધુણાવ્યું ને કહ્યું, “પોણ જાણે. હજી ફુનિયામાં દુશ્મનો છે.”

“પણ આપણે તેને સાફ કરી નાખીશું ને ?”

“એમ ?” લેન્સરે સામું પૂછ્યું.

“નહિ ત્યારે ?”

“હા. હા. આપણે હંમેશાં જીતીએ જ છીએ ને.”

પ્રેક્ટે જરા ઉંસાડમાં આવી ઉમેયું, “જો નાતાલ સુતીમાં બધું શાંત થઈ જાય તો લાંબી રજા મળી શકશે ખરું ને ?”

“કંઈ કહેવાય નહીં.” લેન્સરે કહ્યું. “દેશથી હુકમો આવે તે પર આધાર છે. તમારે નાતાલ પર ઘેર જવું છે?”

“જરા ગમે તો ખરું.”

“ઘણું ખરું તો જઈ શકશો...ઘણું ખરું.” લેન્સરે કહ્યું.

“લડાઈ પૂરી થશે પછી આપણે કંઈ કામને નહિ છોડીએ, ખરું સાહેબ?” લેફ્ટેનન્ટ ટોંડરે પૂછ્યું.

“શી ખમર! કેમ?” કર્નલે સામું પૂછ્યું.

“આ સુંદર દેશ છે: લોકો પણ સારા છે. આપણામાંના કાઈ અહીં રહી પણ પડે.”

“કાઈ મનપસંદ જગા જડી ગઈ છે કે શું?” હસતાં હસતાં લેન્સરે પૂછ્યું.

“હા. અહીં થોડી સરસ વાડીઓ છે. ચારપાંચ સામગ્રી કરી હોય તો જરૂર રહેવા જેવું થાય.” ટોંડરે કહ્યું.

“તમારે બાપીકી જમીન નથી?” લેન્સરે પૂછ્યું.

“જી ના હવે નથી. નાણાંના પ્રગામાં બધું તણાઈ ગયું.”

બચ્ચાંઓ જોડે વાત કરીને લેન્સર કંટાળ્યો હતો. તેણે કહ્યું, “ખેર, હજી તો આ લડાઈ લડી લેવાની છે. હજી કાલસા બહાર કઢાવવા છે. લડાઈ પતી જાય ત્યાં સુધી એ વાડીવજીર કરવાની રાહ જોઈ શકશો ને? ઉપરથી જ એ જાનના હુકમો આવશે. કેપ્ટન લોફ્ટ એ તમને કહી શકશે.” ને બોલતાં તેનો ભાવ બદલાયો. “હંટર, તમારું લોખંડ કાઢે આવી જશે. આ અડવાડિયામાં તમારા પાટાનું કામ ચરૂ કરી શકશો.”

શશી જતાં

બારણાં પર ટોચારા થયા ને એક પહેરેગીરે ડોકિયું કયું.
તેણે કહ્યું, “મિ. કોરેલ આપને મળવા માગે છે, જી.”

“અંદર મોકલ.” કર્નલે કહ્યું. ને બીજાઓને ઉદ્દેશીને
હમેયું, અહીંની બધી પૂર્વતૈયારીનાં કામ આ માણસે કયું
હતું. એ કંઈ ધમાલ કરશે ખરો.”

“એણે કામ બરાબર હીક કયું હતું?” ટોંડરે પૂછ્યું.

“હા. અને અહીંના માણસોમાં એ લોકપ્રિય નહિ થાય.
મને થાત છે કે આપણામાંયે થશે કે કેમ.”

“એને જશ તો જરૂર થશે છે.” ટોંડરે કહ્યું.

“હા. ને એ વસ્ત્ર ક્યાં વિના રહેશે એમ ધારો છો?”
લેન્સરે કહ્યું.

હાથ મસળતો કોરેલ અંદર આવ્યો. દોસ્તી ને ભલાઈનાં
તેનામાંથી જાણે ફિરણો ફૂટનાં. ધંધાદારીઓના જેવો કાળો
ડગડો તેણે હજી પહેર્યો હતો પણ તેના માથા પર સફેદ પટ્ટી
લગાડેલી હતી. ઓરડાની વચ્ચે સુધી આવી તેણે કહ્યું, “સલામ
કર્નલ સાહેબ, નીચેની ધમાલ પછી ગઈ કાલે જ મારે આવવું
હતું, પણ મને લાગ્યું કે તમે બહુ કામમાં હશો.”

કર્નલે તેની સલામીનો સ્વીકાર કર્યો ને પછી અર્ધગોળાકારે
હાથ ફેરવી કહ્યું, “આ અમારા અફસરો, મિ. કોરેલ.”

“ફક્કડ જુવાનિયા છે.” કોરેલે કહ્યું. “તેમણે આખા
કામ કયું છે. મેં પણ તૈયારી કરવામાં હીક મહેનત લીધી હતી.”

હંટરે તેનાં પાંદિયા પર નજર દાળી દીધી, કલમ કાઢીને

નકસા પર સાહીની લીટી દોરવા માંડી.

“હા, તમે ડીક કર્યું હતું. ને પેલા છ માણસોને ય મરાવ્યા ન હોત તો સારું થાત, એ સિપાહીઓ પાછા આવ્યા જ ન હોત તો સારું એમ મને થાય છે.”

કોરેલે પોતાના હાથ પસારી કહ્યું, “આવડા ગામને સારુ છ નાં મોત એ કંઈ બહુ નથી. ને વળી અહીં કાલસાની ખાણ પણ છે.”

લેન્સરે જરા સખ્તાઈથી કહ્યું, “જો ત્યાંથી પતી જ જવું હોય તો માણસો મારવાની હું વિરુદ્ધ નથી. પણ કોઈક વાર એ ન કરવું બહેતર છે.”

કોરેલ અફસરોને જોયા કરતો હતો. આંખના ખૂણામાંથી લેફ્ટેનન્ટો સામે જોઈ તેણે પૂછ્યું, “આપણે—બંને તો—એકલા ચાલ કરી શકીએ, કર્નલ સાહેબ?”

“હા. તમારી ઇચ્છા હોય તો. લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ટલ, લેફ્ટેનન્ટ ટોડર, તમારા આરડામાં જશો?” કર્નલે કોરેલને કહ્યું, “મેજર હટર તો કામમાં છે ને એ કામમાં હોય ત્યારે કંઈ સાંમળતા નથી.” હટરે પાટિયા પરથી નજર કરી, આસ્તેથી હસી દીધું ને પાછું નીચે જોયું. લેફ્ટેનન્ટો ગયા એટલે લેન્સરે કહ્યું, “બોક્ષો, હવે, પણ એસો તો ખરા.”

“મહેરમાની સાહેબ,” કહી કોરેલ ટેબલ પાછળ બેઠો.

લેન્સરે તેના માથાપરની પટ્ટી જોઈને સ્પષ્ટતાથી પૂછ્યું, “એ લોકોએ તમને મારી નાખવાની કાશિષ શરૂ થે કરી

શાશી જતાં

દીધી કે શું ?”

કોરેલે પટ્ટીને અડી પૂછ્યું, “આ ? અરે એ તો ટેકરી પરથી આજ સવારે એક પત્થર પડ્યો તેની ચોટ લાગી છે.”

“કાંઈએ ફેંક્યો તો નહોતો ને ?” કનૈએ પૂછ્યું.

“એટલે ?” કોરેલે પૂછ્યું. “આ કંઈ ઝવ્વની લોકો નથી. સો વરસથી તો અડી લડાઈ થઈ નથી. લડતું શું એ પણ તેઓ ભૂલી ગયા છે.”

“હશે તમે એમની સારે રહ્યા છો. તમે જાણો.” કડી કનૈએ કોરેલની વધારે નાટક જઈ કહ્યું, “પણ જો તમને સલામત રહેવા દે તો આખી દુનિયા દરમાં આ જુડી જ જાનના લોકો હોવા જોઈએ. ખીજા દેશો કપાળે કરવામાં મેં પણ અગાઉ મદદ કરી છે. ત્રીસ વરસ પડતાં હું એશિયનમાં હતો ને ક્રાન્ડમાં પણ.” તેણે જરા માથું ધુણાવું ને પછી જરા કડકાર્જથી ઉમેયું, “મેં અચ્છું કામ કરી અતાવ્યું છે. તમારો પાડ. તમારા કામની નોંધ, મેં મારા હેરાલમાં મોકલી છે.”

“ઉપકાર સાહેબ, મેં મારાથી બનતું કર્યું.”

જરા કંટાળાથી લેન્સરે કહ્યું, “પણ હવે આપણે શું કરીશું ? તમારે દેશ પાછા જવું છે ? ઉતાવળ હોય તો કોલસાના વહાણમાં તમને એસાડી દઈએ. ને રહ જોડી હોય તો વિનાશિકાની સગવડ કરાવું.”

“પણ મારે પાછા જવું જ નથી. મારે તો અડી રહેવું

છે.” કોરેલે કહ્યું.

ક્ષણભર તેની સામે જોઈ લેન્સરે કહ્યું: “તમે જાણો છો ને મારી પાસે બહુ માણસો નથી. તમને જોઈ એ તેટલા રક્ષકો નહિ અપાય.”

“પણ મારે રક્ષકોની યે જરૂર નથી. કહું છું ને કે આ હિંસાત્મક લોકો નથી.”

લેન્સરે તેના પાટા પર નજર કરી. હાંટરે તેના પાટિયા પરથી જાયું જોયું ને “તમે હેલ્મેટ પકડવા માડો તો સારું” કહી નીચે વળી પાછું કામ શરૂ કરી દીધું.

ખુરશીમાં જરા આગળ આવી કોરેલે કહ્યું: “કર્નલ સાહેબ, આપની સાથે મારે ખાસ વાત કરવી હતી. અદાના દીવાની વહીવટમાં હું મદદ કરી શકું એમ મને લાગ્યું.”

લેન્સરે પીઠ ફેરવી આરી સુવી ચાલી જઈ બહાર જોયું, ને પછી એકદમ તેની તરફ ફરી પૂછ્યું: “તમારા મનમાં શું છે?”

“જુઓ ને, તમે વિશ્વાસ રાખી શકો તેવો દીવાની વહીવટ તમારે જોઈ શો. મને લાગ્યું કે મેંયર ઓર્ડનને હવે રાખવાની જરૂર નથી...અને...અને....જો મને તેનો હાંદો મળે તો એ રીતે લશ્કર સાથે સહકારથી કામ થાય.”

લેન્સરની આંખો જરા વિકસતી ને અગતી લાગી. કોરેલની પાસે આવી તેણે તીક્ષ્ણ અવાજે પૂછ્યું: “તમારા હેવાલમાં તમે આ વાત લખી છે?”

શરી જતાં

“હં. હા. કુદરતી રીતે જ; પરિસ્થિતિનું પ્રયક્ષરણ કરતાં.”

લેન્સરે વચ્ચે જ કહ્યું, “અમારા આખા પત્ની કોઈ ગામ-લોકો જોડે તમારે વાત થઈ?—એટલે કે મેયર તિવાય કોઈ બીજા જોડે?”

“ના. એ તો બધા હજી જરા ઉધાયેલા છે, એમને આવું કંઈ થશે એવો ખ્યાલ જ ન હતો.” જરા હસીને ફરી કહ્યું: “ના સાહેબ, એમને બિચકુલ ખ્યાલ જ નહોતો.”

પરંતુ લેન્સરે પોતાના મુદ્દાને પકડી રાખ્યો: “એટલે લોકો અત્યારે શું ધારે છે એની તમને ખબર નથી એમ જ ને?”

“કેમ, એ તો ઉધાયેલા જ છે—જાણે સ્વપ્નાવસ્થામાં છે.”

“તમારે માટે એમનો શો મત છે એ જાણો છો?” લેન્સરે પ્રશ્ન.

“મારે અડી ધણા દોસ્તો છે. હું દરેકને ઓળખું છું.”

“તમારી દુકાનમાંથી આજે કોઈએ કંઈ ખરીદી કરી?”

“બધો ધંધો તો બંધ જ છે ને કોઈ કંઈ લેતું નથી.”

લેન્સરે ઓચિન્તી ઢીંગ છોડી ખુરસી પર એસી જઈ તેણે શાન્તિથી કહ્યું: “તમારી સેવાની શાખા મુશ્કેલ પણ બહાદુરી ભરેલી છે. તેનો સુંદર બદલો મળવો જોઈએ.”

“આભાર, સાહેબ.”

“ધામે ધામે લોકો તમને ધિક્કારતા થશે.”

“એ હું જીવી શકીશ, સાહેબ. એઓ તો દુશ્મનો છે.”

એક લાંબી પળ સુધી થોભી આસ્તેથી લેન્સરે કહ્યું, “ને

અમારું માન પણ તમે જોશો.”

ઉસ્કેરાટમાં કોરેજ પુરસી પરથી જીમો થઈ ગયો. “નાયકના વચનથી આ વિરુદ્ધ છે.” તેણે કહ્યું. “નાયક કહે છે કે સેવાની બધી શાખાઓ સરખી માનાસ્પદ છે.”

લેન્સરે શાન્તિથી ચાલુ રાખ્યું: “નાયકની જાણમાં આવે તો સારું. હું ધચ્છું છું કે એઓ સિપાહીઓનાં મન વાંચી શકે.” ને જાણે દયા ખાતો હોય તેમ ફરી તેણે કહ્યું, “તમને પૂરેપૂરો બદલો મળવો જોઈએ.” ક્ષણેક શાન્ત રહી જરા તંબ જની તેણે કહ્યું, “અને હવે આપણે નક્કી વાત પર આવીએ. આ બધું મારા હાથ નીચે છે. મારું કામ કોણસો મેળવવાનું છે. તે માટે વ્યવસ્થા અને નિયમન જાળવવાં જોઈએ અને એ માટે લોકોના મનમાં શું છે તે મારે જાણવું જોઈએ. બંડની મારે અપેક્ષા રાખવી જોઈએ. તમને એ સમજાય છે ?”

“આપને જોઈતી ખાતમી હું લાવી આપી શકું, સાહેબ. મેયર તરીકે હું હોઈશ તો ફેર પડશે.” કોરેજે કહ્યું.

લેન્સરે માથું ધુણાવ્યું. “મને એ બાબત કંઈ હુકમ નથી મને કીક લાગે તે મારે કરવાનું છે. મને થાય છે કે અહીં શું ચાલે છે તેની તમને હવે કદી ખબર નહિ પડે. તમારી સાથે કોઈ વાત નહિ કરે: અને માત્ર પૈસા ખાતર જીવતા, જીવી શકતા, લોકો સિવાય કોઈ તમારી પાસે નહિ આવે. રક્ષણ વિના ફરવું તમારે માટે સત્તામત નહિ રહે. એના કરતાં દેશ પાછા ફરો તો અમે ઘણા ખુશી થઈશું ને તમારી સુંદર

સાક્ષી જતાં

સેવાનો તમને બદલો મળશે.”

“પણ મારું સ્થાન તો અહીં છે.” કોરેલે કહ્યું. “મેં મારે માટે જગ્યા બનાવી છે. મારા હેવાલમાં એ બધું છે.”

સાંભળ્યું ન હોય તેમ લેન્સરે ચલાવ્યું, “મેયર ઓર્ડન એક મેયર કરતાં વિશેષ છે. એ એટલે લોકો. લોકો શું કરે છે, વિચારે છે, પૂછે છે તે બધું એ જાણે છે : કમકે લોકોની જે ભાવના છે તે તેની છે. જોયા કરીને હું લોકોને ઓળખી શકીશ. એણે જ રહેવું પડશે. એ મારો નિર્ણય છે.”

“આમ વિદાયગીરી કરતાં સારો બદલો મારા કામને થતે છે.”

“હા, તે ખરું.” લેન્સરે આસ્તેથી કહ્યું. “પણ જે મુખ્ય કામ હવે બાકી છે એમાં તમે અંતરાય ધર્મ પડશો. લોકો હજી તમને ધિક્કારતા નહિ હોય તો ધિક્કારશે. કોઈપણ નાના હમકર્તાના તમે પહેલા ભોગ ધર્મ પડશો. તમે પાછા જાઓ એવું જ હું તો સૂચવવાનો છું.”

“મારા મોકલેલા હેવાલનો જવાબ દેશથી આવે એટલી તો રાહ જોવા દેશો ને?” કોરેલે અકકડ થઈ પૂછ્યું.

“હા. અગ્રજત. પણ તમારી પોતાની સલામતી ખાતર પાછા જવાની હું બલામણુ કરીશ. ખરું કહું તો હવે તમારું અહીં કંઈ જ કામ નથી. પણ—ને બીજી ચોજનાઓ ને બીજા દેશો હશે. કોઈ નવા દેશના નવા ગામમાં કદાચ તમારે જવાનું થશે. નવા ક્ષેત્રમાં નવો વિશ્વાસ મેળવશો. કદાચ તમને મોહું

ગામ કે શહેર આપવામાં આવશે. તેટલી જવાબદારી વધારે. અહીંના તમારા કામ માટે તો હું ખૂબ જ ભલામણ કરીશ.”

સંતોષથી કોરેલની આંખો ચમકવા લાગી. “આભાર, સાહેબ” તેણે કહ્યું. “મેં ખૂબ મહેનત કરી છે. તમારું કહેવું ઠીક છે. પણ દેશથી જવાબ આવે એટલી રાહ જોવા દેવી પડશે.”

લેન્સરે તંગ અવાજે કહ્યું, “હેલ્મેટ પહેરો, ધરમાં રહો, રાતના તો બહાર જશો જ નહિ ને ખાસ તો દારૂ ના પીશો. કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષનો વિશ્વાસ કરશો નહિ. ગળે ઊતરે છે?”

લાચારીથી કોરેલે કર્નલ સામે જોયું. “આપ સમજ્યા નહિ. મારે નાનું શું ધર છે. એક ગ્રામ્ય ગોરી મારી સેવા ચાકરી કરે છે. મારા પણ્ય તેને થોડું હેત પર છે. આ તો જાદા ને શાન્ત લોકો છે. હું તેમને ઝાળખું છું.”

લેન્સરે કહ્યું, “દુનિયામાં શાન્ત લોકો છે જ નહિ, એ તમે ક્યારે શીખશો? મૈત્રી રાખતા લોકો પણ નથી, એ ક્યારે સમજશો? આપણે આ દેશ પર આક્રમણ કર્યું છે. તમે, આ લોકો જેને દગો કહે છે તેનાથી તે માટે તૈયારી કરી હતી.” તેનું મોં લાલ થઈ ગયું ને મોટે અવાજે તેણે કહ્યું, “તમને ખ્યાલ નથી કે આપણી ને આ લોકોની વચ્ચે લડાઈ ચાલે છે?”

કોરેલે ઠંડે કલેજે જવાબ આપ્યો: “આપણે એમને હરાવ્યા છે.”

શરી જતાં

કનલે જિભા થઈ જઈ લાચારીથી આમતેમ હાથ વાંઝ્યા એટલે હાંટરે જિયું જોઈ પાટિયાનું રક્ષણ કરવા પોતાને હાથ આગળ ધરી દીધો. “જોજો, સાહેબ. હું શાહીથી દોરું છું. એ બધું ફરીને કરવું આકરું થઈ પડશે.”

લેન્સરે તેની સામે જોઈ દિલગીરી બતાવી ને કોઈ વર્ગને શીખવતો હોય તેમ ચલાવ્યું, “હાર એ ક્ષણિક વસ્તુ છે. હાર બહુ લાંબી ચાલતી નથી. આપણે એ હાર્યા હતા ને હવે પાછા હફેલો કરીએ છીએ. હારનો કંઈ અર્થ નથી. તમને એટલું સમજાતું નથી ? બારણાં પાછળ એઓ શું કહે છે તે જાણો છો ?”

“આપ જાણો છો ?” કોરેલે પૂછ્યું.

“ના. પણ મને વહેમ છે કે શું.”

કોરેલે અર્થસૂચકતાથી પૂછ્યું, “કર્નલ સાહેબ, આપને ખીક લાગે છે ? આ તામે કરનાર લશ્કરના સેનાપતિને બચ લાગવો જોઈએ ?”

લેન્સર બેસી પડ્યો ને તેણે કહ્યું, “કદાચ એ હશે.” ને પછી કંટાળેલે અવાજે કહ્યું, “લડાઈમાં કદી ગયા ન હોય પણ લડાઈ વિષે બધું જાણતા હોય એવા લોકોથી તો તોભા.” હાથ પર પોતાની દાઢી ટેકવી તેણે આગળ કહ્યું, “અમેલ્સની એક નાજુક ડોસી મને યાદ આવે છે—મીઠું મોં, સફેદ વાળ, બહુ જિંદી નહિ, ને કામળ કરચણવાળા હાથ. ચામડી નીચેની નસો લગભગ આરપાર દેખાતી હતી. તેના માથા પર તે

દાગી શાસ્ર ઓઢતી ને મીઠા ક્રૂજતા અવાજે તે અમારાં રા'દ્રૂગીતો ગાતી. સિગારેટો ને કુંવારિકાઓને તે પત્તો મેળવી દેતી." દાઢી પરથી તેનો હાથ જાણે પડી ગયો હોય, ઝિત્રમાંથી ઝંખકી ગયો હોય તેમ તેણે ચક્ષાબ્ધુ, "અમને ખબર નહિ કે એના દીકરાને ઠાર કરવામાં આવ્યો હતો. અને આખરે અમે જ્યારે તેને પણ ઠાર કરી ત્યાં સુધીમાં તો તેણે એક કાળા સોયાથી બાર જણને મારી નાખ્યા હતા. હજી ઘેર પડ્યો છે. તેના ઉપર લાલ-જૂરા પક્ષીના ચિત્રવાળું એક ખટન છે."

"પણ તેના પર તમે ગોળી ચત્રાવી હતી ને?" કોરેલે પ્રછયું.

"હા, અમે ઠાર કરી હતી."

"ને પછી ખૂનો અટકી ગયાં ને?" કોરેલે પ્રછયું.

"ના. ખૂનો અટક્યાં નહિ. અને છેવટ અમારે પાછા હડવું પડ્યું ત્યારે લોકોએ પાછળ રહી ગયેલા સિપાહીઓને રહેંસી નાખ્યા, કેટલાકને થાંભલા પર ખીલા ઠોકી જડી દીધા."

"આ બધી વાતો અત્યારે કરવા જેવી નથી." કોરેલે કહ્યું.

"એ બધી યાદ કરવા જેવી ચે નથી."

"તમને ખીક લાગતી હોય તો તમારે સેનાપતિ રહેવું ન જોઈએ."

"મને કેમ લડવું તે આવડે છે, સમજ્યા?" આસ્તેથી લેન્સરે કહ્યું.

"એ આવડતું હોય તો તમે એવકૂફ લુલો તો ન કરો."

શંશી જતાં

“તરુણ અફસરે સાથે પણ તમે આ રીતે વાતો કરો છો ?”

“ના. તેઓ તો એ માને જ નહિ.” લેન્સરે માથું ધુણાવી કહ્યું.

“ત્યારે મને કેમ કહો છો ?”

“કેમકે તમારું કામ પતી ગયું છે, મિ. કોરેલ. મને યાદ છે એક વાર”—ને એ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં દાદર પર પમનો ધડધડ અવાજ આવ્યો ને બારણું એકદમ ખૂલી ગયું. પહેરેગીરે અંદર જોયું ને કેપ્ટન લોફ્ટ તેને બાજુ પર હાલી અંદર આવ્યો. તે ઠંડો, અછકડ, લશ્કરી હતો. “સાહેબ, ધમાલ ચાલે છે.” તેણે કહ્યું.

“ધમાલ ?”

“કેપ્ટન બેટિકનું ખૂન થયું છે, સાહેબ.” લશ્કરી હેવાલ દેવાની રીતથી લોફ્ટે ઉચ્ચાર્યું.

“ઓ—હા—બેટિક.” લેન્સરે કહ્યું.

દાદર પર ધણું પગલાંના અવાજો આવ્યા ને ડોળી લઇ બે માણસો અંદર આવ્યાં : કામગાથી છવાયેલી આકૃતિને તેઓ જીંચકી લાવ્યા હતા.

“તમારી ખાતરી છે કે એનું મોત થઇ ગયું છે ?”

“ચોક્કસ.” લોફ્ટે કડકાઈથી કહ્યું.

શયનગૃહમાંથી લેફ્ટેનન્ટો અંદર આવ્યા : તેમનાં મોં વિક્સી મયાં હતાં ન જયબીન લાગતાં હતાં. લેન્સરે ડોળીવાળાને કહ્યું, “એને અહીં મૂકો,” ને બારી પાસેની દીવાલ બતાવી. એ મયા

ત્યારે લેન્સરે ઘૂંટણ પર પડી કામજાનો છેડા જિંચકી જોયું ને છેડા તરત પાછો ચૂકી દીધો. એ જ સ્થિતિમાં રહ્યાં તેણે લોફ્ટને પૂછ્યું, “આ કોણે કર્યું?”

“ખાલુના કામગારે.”

“સા વાસ્તે?”

“હું ત્યાં જ હતો, સાહેબ.”

“ત્યારે ખબર કરો. તમારો હેવાલ આપો. જુઓ છો શું?”

લોફ્ટ ટદાર થઈ ગયો ને બરાબર અદાથી તેણે કહ્યું, “કર્નલ સાહેબના ફરમાન મુજબ મેં કેપ્ટન બેંટિકને છૂટા કર્યાં. એ અહીં આવવા જીપડતા હતા ત્યાં મારે એક ખાલુના કામગાર જોડે બોલાવ્યાલી થઈ. તેને કામ છોડી ચાલી જવું હતું. માણસ આઝાદ છે એ મતલબની એ કંઈ બૂમો પાડતો હતો. મેં એને કામ પર જવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે તે કાદાળી લઈ મારા તરફ ધસી આવ્યો. કેપ્ટન બેંટિક વચ્ચે પડવા પ્રયત્ન કર્યો.” કહી તેણે તેના મૃતદેહને બતાવ્યો.

ઘૂંટણ પર રહ્યાં જ લેન્સરે માથું ધ્રુણાવ્યું. “બેંટિક વિચિત્ર માણસ હતો. તે અંગ્રેજોનો આશક હતો. એ લોકોનું બધું તેને મમતું. તેને લડવાનો બહુ શોખ નહોતો એમ મને લાગે છે...એ માણસને તમે પકડ્યો છે?”

“હા, હા.” લોફ્ટે કહ્યું.

લેન્સરે આસ્તેથી જિભા થઈ મનમાં જ બોલતો હોય એમ કહ્યું, “ફરીને પાછું એ જ શરૂ થાય છે. આપણે આ એકને

શક્તી જતાં

મારીથું ને બીજા વીસ દુસ્મન જિલા થશે. આપણને એ જ આવડે છે. ફક્ત એ જ આવડે છે.”

“આપે થું કહ્યું, જી?” પ્રેક્ષકે પૂછ્યું.

“કંઈ નહિ, કંઈ નહિ.” લેન્સરે કહ્યું. “હું તો માત્ર વિચાર કરતો હતો.” ને લોફ્ટ તરફ ફરીને કહ્યું. “મેટ્ટર ઓર્ડનને મારા સલામ જાહેર કરો ને કહો કે મારે તેને તરત મળવું છે. બહુ જ અગત્યનું છે.”

મેટ્ટર હાંટરે જાયું જોયું, શાકીયાળી કક્ષમ બ્યાનથી લૂછી ને મખમલની એક પેટીમાં તેને મૂકી દીધી.

પ્રકરણ ત્રીજું

ગામમાં લોકો ચડેલે મોંઝે ફરતા હતા. તેમની આંખમાંથી અળયખીની ચમક દૂર થઈ હતી પણ હજી તેમાં રોષ ભરાયો ન હતો. કોલસાની ખાણમાં મજૂરો માલગાડીને રીસમાં ધકકેલતા. નાના દુકાનદારો લોકોને માલ આપતા પણ કાઈ કંઈ ખોલતુ નહિ. વાતો થતી તો એક બે શબ્દોમાં. દરેક લડાઈનો વિચાર કરતું, પોતાનો વિચાર કરતું, બૂનકાળનો વિચાર કરતું ને બધું કેવું સહંતર બહારાઈ ગયું હતું તેનો.

મેયર ઓર્ડનની હવેલીના દીવાનખાનામાં આતશ જળી રહ્યો હતો ને દીવા બળતા હતા; કેમકે દિવસ ધુમ્મસવાળો હતો ને ઠંડી પુષ્કળ હતી. એ ચોરડામાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો હતો. ભરતકામવાળી ખુરસીઓને પાછળ હઠાવી દીધી હતી; નાનાં ટેબલો દૂર થઈ ગયાં હતાં અને બારણામાંથી એક મોટું ચોરસ જમવા માટેનું ટેબલ જોસફ અને એની અંદર લાવવા મથતાં હતાં. તેને એક બાળુ પર વાળી લીધું હતું. જોસફ દીવાનખાનાની અંદર આવી ગયો હતો ને એનીનો રવમડો ચહેરો બારણામાંથી દેખાતો હતો. જોસફ

શરી જતાં

ટેબલના પાયાને સિક્કતથી અંદર લીધા ને કહ્યું, “ધક્કો : મા ને એની ? હં. આવવા દે હવે.”

“લે હવે મૂઆ.” લાલ આંખવાળી, લાલ નાકવાળી, રીસભરી એનીએ કહ્યું. તે થોડીવણી તો હંમેશાં ગુસ્સે રહેતી જ; અને આ સિપાહીઓ ને તેમણે લીધેલા કબજાથી નેનો સ્વભાવ સુધર્યો ન હતો. ખરું જોતાં તો ઘણાં વરસથી જેને ખરાબ મિઝાજ ગણવામાં આવતો હતો તે હવે દેશભક્તિની લાગણી બની ગયો હતો. સિપાહીઓ પર ધગધગતું પાણી છાંટીને સ્વાતંત્ર્યની હિમાયતી તરીકે તેણે નામના મેળવી હતી. તેણે તો જે કાઈ તે પરસાળ પાસે આવ્યું હોત તેના પર છાંટ્યું હોત પણ બનવા કાળ એવો હતો કે એ વીરાંગના ગણુઈ ગઈ અને ક્રોધથી તેની સફળતાની શરૂઆત થઈ હતી એટલે તે વધુ ને સતત રજોગુણ દાખવતી હતી.

“નીચે ભટકાય નહિ.” જોસફે કહ્યું. ટેબલ ખારણામાં સલવાઈ ગયું. “આરતે, સમાલ.”

“મેં તો સમાધ્યું જ છે.” એનીએ કહ્યું.

જોસફે જરા દૂર ખસી ટેબલને નિહાળ્યું ને એનીએ અદમ વાળી તેની સામે જોઈ રાખ્યું. જોસફે એક પાયાને ચકાસી જોયો. “અંહાં, ધક્કો ના માર, અં જોરથી નહિ.” જોસફે કહ્યું. ને પછી એકલે જ હાથે ટેબલ અંદર ખસ્યું ને એની અદમ વાળી તેની પાછળ આવી. “હવે કરી દો ભણું.” જોસફે કહ્યું. ને એનીએ કહ્યું. “નામદારે કહ્યું ન

હોત તો હું કંઈ લાવત બાવત નહિ, હોં. ટેબલો ખસેડ્યા કરવાનો તેમને વળી શો હક્ક છે ?”

“અરે, પહેલાં તો અહીં આવવાનો જ શો હક્ક છે ?” જોસફે પૂછ્યું.

“જરા યે નહિ.” એનીએ કહ્યું.

“જરા યે નહિ.” જોસફે ફરી ઉચ્ચાળ્યું. “મને લાગે છે કે હક્ક તો નથી, પણ એમ કરે છે. કારણ શું ? એમની કને બંદૂક છે ને છત્રીધારીઓ છે એટલે સ્તો આમ કરે છે.”

“એમને હક્ક જ નથી” એનીએ કહ્યું. “ને વળી ટેબલને અહીં લાવીને શું કામ છે ? આ કંઈ જમવાનો ઓરડો નથી.”

જોસફે એક ખુરસી ટેબલ પાસે ખસેડી ને પછી તેને ધ્યાનથી બરાબર જોઈએ તેટલા અંતરે ગોડી. “એઓ તો અહીં કામ ચલાવવાના છે.” તેણે કહ્યું. “એલેક્ઝાંડર મોર્ડન પર કામ ચલાવવાનો છે.”

“મોલી મોર્ડનના વર પર ?”

“મોલી મોર્ડનના વર પર.”

“પેલાની કુહાડીથી કાશ કાઢવા સારું ?”

“હા, એમ જ.” જોસફે કહ્યું.

“પણ એ તો સરસ માણસ છે. એના પર કામ ચલાવવાનો એ લોકોને હક્ક જ શું છે ? મોલીની વરસમાંડ ઉપર તેને એણે સરસ બાજ પોશાક આપ્યો. એના પર કામ ચલાવવાનો એ લોકોને હક્ક શો છે ?”

શરી જતાં

“પણ એણે પેલાને મારી નાખ્યો ને !” જોસફે સમજાવ્યું.

“ધારો કે માર્યો; પણ એણે એને હુકમ કર્યો. મેં એ વાત સાંભળી હતી. પણ એનેકસને કોઈ હુકમ કરે તે નથી ગમતું: એ તો એક વાર મુખી હતો ને તેનો આપ પણ હતો. ને મોલી મોડન કેવી સરસ મીઠાઈ બનાવે છે ?” એનીએ જરા ઉદારતાથી કહ્યું, “પણ તેની ચાસણી જરા કડક થઈ જાય છે. એનેકસને એ લોકો શું કરશે ?”

“ગોળીએ દેશે.” જોસફે દુઃખી અવાજે કહ્યું.

“એ તે એ લોકોથી કેમ કરી શકાય ?”

“ખુરસીઓ લાવ, એની...હા. બધું ચે એ તો કરી શકે. અને ધરાર કરશે જ.”

એનીએ તેના મોં આગળ આંગળી ધરી ગુસ્સામાં કહ્યું, “જોજો, મારું કહ્યું યાદ રાખજો. એનેકસને આંચ પણ આવી તો આપણા લોકોને ઠીક નથી લાગવાનું. લોકોને એનેકસ ગમે છે. એણે કોઈને કદા કંઈ કર્યું છે ? એ કહો.”

“ના.” જોસફે કહ્યું.

“દયો, ત્યારે પછી એઓ એનેકસને કંઈ કરશે તો લોકો કંઈનું કંઈ કરી બેસશે, ને હું ચે. મારાથી એ ખમાવાનું નથી.”

“તું શું કરશે ?” જોસફે પૂછ્યું.

“લે, હું જ થોડાકના જાન લાવશ.” એનીએ કહ્યું.

“ને પછી એઓ તને ગોળીએ દેશે.”

“બલે ને. હું ખરું કહું છું જોસફ, બહુ કરવામાં માલ

નહિ. આખો દી આવજી કર્યા કરવી ને લોકો પર ગોળી ચલાવવી.”

ટેમલ આમજી જોસફે એક ખુરસી ગોઠવી ને જાણે કાવ-તરામાં બજનો હે. એમ તેણે ધીમેથી કહ્યું, “એની.”

તે અટકી પડી ને તેને અવાજ સમજી તેની પાસે ગઈ. જોસફે કહ્યું, “એક ખાનગી વાત છે. કાઈને કહીશ નહિ ને?”

પ્રશંસાથી એનીએ તેની સામે જોયું, કેમકે જોસફ પાસે કદી ખાનગી વાતો ન હતી. “ના, ના. શું છે?”

“વિલિયમ ડીલ ને ડૉક્ટર ડોમલ કાલ રાત્રે છટકી ગયા.”

“છટકી ગયા? ક્યાં?”

“દાર્યાપાર એક હોડીમાં.”

એની તો ખુશખુશ થઈ ગઈ. “બધાને આની ખબર છે?”

“ખાતો તો નહ... એટલે કે”—ને છત તરફ આંખો ખતાવી. “એ સિવાય બરાને.”

“ક્યારે ગયા એ? મને કેપ ખબર ન પડી?”

“તું જલુ કામમાં હતી.” ઠંડે અવાજે જોસફે ઉમેયું. “પેલા કોરેલો ઓગળે છે ને?”

“હા.”

“એની આવરફાથે લાંબી નથી.” વધારે નજીક આવી જોસફે કહ્યું.

“એટલે શું?” એનીએ પૂછ્યું.

“લોકોમાં વાત ચાલે છે.”

શશી જતાં

“આ-આ-હ.” એક નિઃશ્વાસ એનીએ મૂક્યો.

જેસફને પણ પોતાનો મત હતો ખરો. “લોકો ભેગા થાય છે.” તેણે કહ્યું. “તેમને તાબે થવું ગમતું નથી. જરૂર કંઈક થવાનું છે. આખો ખોલી રાખજો એની, તારે પણ કંઈક કરવું પડશે.”

“ને નામદારનું શું ત્યારે? એ શું કરશે?” એનીએ પ્રશ્ન્યું.

“કાઈને ખબર નથી.” જેસફે કહ્યું. “કંઈ કહેતા નથી.”

“આપણી સામે તો ન જ હોય.” એનીએ કહ્યું.

“એ કંઈ બોલતા નથી.” જેસફે ફરીને કહ્યું.

ડાખી તરફનું બારણું જિત્કડ્યું ને મેયર ઓડને આસ્તેથી પ્રવેશ કર્યો. તે માકેલા ને ઘરડા થઈ ગયેલા લાગતા. તેની પાછળ ડો. વિંટર અંદર આવ્યા. ઓડને કહ્યું, “એ બરાબર છે, જેસફ. ઠીક ક્યું, એની. આ સારું લાગે છે.”

એ બન્ને ચાલી નીકળ્યાં ને બારણું બંધ કરતાં પહેલાં જેસફે અંદર જરા નજર કરી લીધી.

મેયર ઓડને આતથ પાસે જઈ ને શેક કરવા માટે પીઠ ફેરવી. ડોક્ટર વિંટરે ટેબલ પાસેથી એક ખુરસી ખેંચી કાઢી ને તે પર જમાવ્યું. ઓડને કહ્યું: “કાણુ જાણે કેટલો વખત આ જગ્યા હું નિભાવી ચકીય. નવી લોકો મારામાં પૂરો વિશ્વાસ મૂકતા કે નથી તો દુશ્મનો મૂકતા. એ શું સારું કહેવાય?”

“શી ખબર!” ડો. વિંટરે કહ્યું, “પણ તમને તમારા

પોતામાં તો વિશ્વાસ છે ને? એ જાણતો તો શક નથી ને?”

“શક? ના. હું મેંયર છું પણ મને ઘણી ચીજોની મમ નથી પડતી.” ટેમલ તરફ આંખો જતાં જોઈ આવળ ચલ્યાં. “આ કામ અહીં શા વાસ્તે એ લોકો ચલાવવા માટે છે તે મને ખબર નથી. એઓ અહીં એકેકસ ઓડન પર ખૂનને માટે કામ ચલાવવાના છે. તમને એકેકસ યાદ છે ને? એને એક સુંદર સ્ત્રી છે—મોલી.”

“મને યાદ છે.” નિંદરે કહ્યું. “નિશાળમાં એ શીખવવા જતી. મને જરૂર યાદ છે. એ એટલી સુંદર છે કે જરૂર પડી ત્યારે અસ્મા પહેરવાં તેને નોકોમાં મમતાં. પણ એ તો ખરું કે એકેકસે અફસરનું ખૂન કર્યું. કોઈએ એની ના નથી પાડી.”

ઓડને કડવાશથી કહ્યું, “ના નથી પડતાં. પણ એ લોકો જ કામ શા વાસ્તે નથી ચલાવતા? એને જોઈથી નારી કેમ નથી નાખતા? આ કંઈ સંદેહ કે ખાતરીનો, ન્યાયાન્યાયનો સવાલ નથી. એ તો કંઈ છે જ નહિ. તો પછી તેના પર શા સારું કામ ચલાવે છે—તે તે ય મારા જ ઘરમાં?”

નિંદરે કહ્યું. “મને યાદ છે કે તે બદાવના દેખાવ સારું છે. એ પાછળ એક ભાવના રહી છે. તમે કેઈ ચીજને ધોરણ-સર કોને ને એ ચીજ તમામ મળતી લાગે છે ને કોઈવાર લોકોને વસ્તુઓના જાણ રૂપની સંતોષ થાય છે. આપણે ય ભરકર હતુ—મંદુકવાળા સિંચાણમાં હતા—પણ એ કંઈ ભરકર

શ્રી જતાં

હવે ખરું? ચઢાઈ કરનારા કામ ચલાવશે જ ને લોકોને સમજાવશે કે એ ન્યાયપુરઃસર છે. એલેક્સે કેપ્ટનને સાથે જ માર્યો હતો પછી?”

“હા. એ સમજાય તેવું છે.” ઓડને કહ્યું.

“ને તમારા ઘરમાં એ થાય તો લોકો ન્યાયની આશા રાખે”—ડો. વિંટર વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં જમણી બાજુનું બારણું ઊઘડ્યું ને એક જુવાન સ્ત્રી અંદર આવી. ત્રીસેક વરસની તે એક સુંદર સ્ત્રી હતી. તેનાં ચશ્મા તેણે હાથમાં રાખ્યાં હતાં. સાદી છતાં છટાદાર રીતે તેણે કપડાં પહેર્યાં હતાં ને જરા ઉશ્કેરાયેલી હતી. “એનીએ મને અંદર આવવા કહ્યું, જી.” તેણે ઝટઝટ મોલી નાખ્યું.

“ભલે, ભલે, તમે મોલી મોડેન કે?” મેયરે પૂછ્યું.

“જી, હા. લોકો વાત કરે છે કે એલેક્સ પર કામ ચલાવી તેને ગોળીએ દેશે.”

ઓડને ધડીભર જમીન સામે જોયું. મોલીએ ચલાવ્યું: “લોકો તો કહે છે કે તમે તેને સજા કરશો. તમારે કહે એને જવાબુ થશે!”

ઓડને ચમકીને ઊંચું જોયું. “એટલે? કાણ એમ કહે છે?”

“ગામનાં લોકો.” ટટ્ટાર થઈને અર્ધ વિનીત અર્ધ ઉત્તર ભાવે મોલીએ પૂછ્યું: “આપ એમ નહિ કરો ને?...ખરુ ને, સાહેબ?”

“જે હું નથી જાણતો તેની લોકાને ક્યાથી ખબર?”
તેણે કહ્યું.

“એ જ એક મોટો ભેદ છે ને.” ડૉ. વિંટરે કહ્યું.
“દુનિયાભરના શાસક વર્ગને એ જ ભેદ મૂંઝવ્યા છે કે લોકાને
ખબર કેમ પડે છે. કહે છે કે આ ચઢાઈ કરનારા અત્યારે
મુંઝાય છે કે આટલા જખ્તા છતાં વાતો કેમ બહાર આવે
છે. કાંઈ બાબતની સત્યતા કેમ છટકી જવા પામે છે, એ
મોટો ભેદ છે.”

પેલી સ્ત્રીએ જાણું જોયું, કેમકે ઓરડામાં એકદમ અંધારું
થતું લાગ્યું ને તે ભયભીત થઈ “વાદળું આવ્યું.” તેણે કહ્યું.
“કહે છે કે બરફ પડવાની તૈયારી છે, આટલો વહેલો આ
ફેર.” ડૉ. વિંટરે બારી સુધી જઈ બહાર જોયું. “હા, મોટું
વાદળું છે. પણ પસાર થઈ જશે.”

મેયર ઓડને બત્તી પેટાવી ને પ્રકાશનું એક નાનું વર્તુલ
માત્ર નીચે થયું. તેણે પાછી બત્તી બંધ કરી. “દિવસના
બત્તીથી અડવાયું લાગે છે.”

મોલી તેની નજદીક આવી. “એલેક્સ કંઈ ખૂનો કરે
તેવો માણસ નથી.” તેણે કહ્યું. “જરા ગરમ મગજનો છે
પણ તેણે આપણા કાયદાનું કદી ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. લોકો
તેને માન આપે છે.”

ઓડને તેના ખભા પર હાથ મૂકી કહ્યું, “એ નાનો
છોકરો હતો ત્યારથી હું એલેક્સને ઓળખું છું. તેના બાપને

મશીનમાં

ને દાદાને થ હું ઓળખતો હતો. તેનો દારો બૂના વખતમાં રીંછનો સારો શિકારી હતો, એ ખબર છે ?”

સવાલનો જવાબ ઉડાવતાં મોલીએ પૂછ્યું, “આપ તેને દંડશો નાંહ ને ?”

“ના, હું તેને કેમ દંડી સકું ?”

“લોકો કહેતાંતા કે તમે દંડશો. બવસ્થા ખાતર.”

મેયર ઓડને ખુસ્સીને પાછળથી મજબૂત પકડી કહ્યું, “લોકોને બવસ્થા જોઈ એ છે, મોલી ?”

“ખબર નથી. જી, એમને તો આઝાદ થવું છે.” મોલીએ કહ્યું.

“એ કેમ થવાય તેની એમને ખબર છે ? સચ્ચ દુસ્મન સામે શી રીત વાપરવી એ તેઓ જાણે છે ?”

“ના, એ તો નથી લાગતું.” મોલીએ કહ્યું.

“તું ચાંચરાક છે, મોલી. તને ખબર છે ?”

“જી, ના. પણ લોકોને લાગે છે કે જો નરમ રહ્યા તો મરાયા. લોકો આ સિપાહીઓને બતાવવા માગે છે કે અમે હાર્યા નથી.”

“લડવાનો વારો જ એમને આવ્યો નથી તે. મશીનગન સામે જવું એ કંઈ જંગ ન કહેવાય.” ડૉ. વિંટરે કહ્યું.

“લોકો શું કરવા માગે છે એ જો ખબર પડે, મોલી, તો મને કંઈશે ?” મેયરે પૂછ્યું.

જરા સંદેહથી તેની સામે જોતાં તેણે કહ્યું, “હા—”

“તારે કહેરી છે ના. તને મારા પર વિશ્વાસ નથી.”

“પણ એકેકસનું શું?” મોલીએ પૂછ્યું.

“હું એને નહિ દંડું. આપણા લોકોનો તેણે કંઈ યુનો કંઈ નથી.” મેવરે કહ્યું.

મોલીએ અચકાતા પૂછ્યું, “એ લોકો શું એકેકસને મારી નાખશે?”

ઓડને તેની સામે જોઈ કહ્યું, “બેટા, મારા વદાગ્રા બેટા..”

તે મોલીએ ટદાર થઈ ઉપકાર માન્યો.

ઓડને તેની નજીક આવતા જોઈ તેણે ધીમેથી કહ્યું, “મને અડકશો નહિ. બક્ષા થઈ અડતા નહિ.” મેવરનો હાથ નીચે પડી ગયો. ધડીબર રિથર રહી મોલી પાછી ફરીને બારણા બહાર ચાલી ગઈ.

તેણે બારણું બંધ કર્યું કે તરત જોસેફ અંદર આવ્યો. “માફ કરજો સાહેબ, પણ કુર્નલ આપને મળવા માગે છે. મેં કશું કે આપ કામમાં છો. મોલી અહીં હતી તે મને ખબર હતી. ને બાઈસાહેબ પણ આપને મળવા માગે છે.”

“બાઈસાહેબને અહીં આવવાનું કહે.”

જોસેફ બહાર ગયો કે તરત બાઈસાહેબ અંદર આવ્યા. “આમાં ધર કેમ ચલાવવું એ હું સમજતી નથી.” તેણે કહ્યું. “અહીં માથે તેના કરતાં વધારે માણસો છે. અંતી બધી વખત ચિડાયેલી રહે છે.”

“શૂ શૂ શૂ.” ઓડને કહ્યું.

સાથી જતાં

બાઈસાહેબ તાજુબ થઈ જોઈ રહ્યાં. “કાણુ જાણે આ”—

“શુ ચૂપ !” મેયરે કહ્યું. “સેરા, તું એકેક્સ મોડર્નને
ધેર જા, સમજી. ને મોલી મોડર્નની પાસે રહે, એને તારી
જરૂર છે. વાત બાત ન કરતી, માત્ર ત્યાં રહે.”

“મારે હજુ હજાર રીજ” — બાઈસાહેબે કહેવા ક્યું
પણ મેયરે ફરી કહ્યું,

“સેરા, મોલી મોડર્ન પાસે તું જાય એમ હું ચાહું છું.
એને એકલી ન રહેવા દેતી. હમણાં જ જા.”

ધીરે ધીરે તેને ગળે ઊતર્યું. “હા, હા. જાઉં છું. બધું
ક્યારે પતી જશે ?”

“કેમ કહેવાય ? વખત થશે ત્યારે હું અનીને મોકલીશ.”
મેયરે કહ્યું.

મેયરને માલ પર આસ્તેથી બચ્ચી કરી તે બહાર ગઈ.
ઓડને બારણાં સુધી જઈને કહ્યું, “જોસફ, હવે કર્ના
સાહેબને કહે.”

લેન્સર અંદર આવ્યો. તેણે નવાં, ઇંગ્લીશ કપડાં
પહેયાં હતાં. ને તેના પટ્ટામાં એક શોભાની બરછી હતી. તેણે
મેયરને સલામ કરીને કહ્યું, “તમારી સાથે થોડી વાત કરવી
છે.” ને ડૉ. વિંટર સામે જોઈ ઉમેર્યું, “એકલાં વાત કરવી છે.”

ડૉ. વિંટરે બહાર જવા માંડ્યું: તેના બારણાં સુધી
પહોંચતામાં ઓડને પુકાવ્યું,

“ડોક્ટર !”

“હા.” પાછું વળી વિંટરે કહ્યું.

“તમે સાંજે પાછા આવશો ને?”

“મારે સારું કંઈ કામ છે?” ડોક્ટરે પૂછ્યું.

“ના, ખાસ નહિ. પણ મને એકલાં ગમશે નહિ.”

“હું આવીશ ત્યારે.” ડોક્ટરે કહ્યું.

“ને ડોક્ટર, મોલીની તબિયત તમને બરાબર લાગી?”

“હા, હા. જો કે જરા “હિસ્ટીરિયા” જેવું લાગ્યું ખરું.

પણ તે અચ્છા કુટુંબમાંથી આવે છે, સારા મજબૂત કુટુંબમાંથી. એ કેંડલી છે તે ખબર છે ને?”

“અરે એ તો ભૂલ્યો.” ઓડને કહ્યું. “હા, કેંડલી છે, ખરું.”

ડો. વિંટરે બહાર જઈ બારણું આસનેથી બંધ કર્યું.

લૅન્સરે વિવેકપુર:સર રાહ જોઈ હતી. બારણું બંધ થતું તેણે જોયું. ટેબલ ને આસપાસની ખુરસીઓ તેણે જોઈ. “આ બધાં માટે હું કેટલો દિલગીર છું એ આપને નહિ કહું. એ કંઈ ન અન્યું હોત તો સારું.”

મેયર ઓડને નમન કર્યું ને લૅન્સરે આગળ ચલાવ્યું, “આપનાથી અમે ખુશી છીએ ને હું આપને માન આપું છું. પરંતુ અમારે અમારું કામ કરવાનું છે. એ તો આપ કબૂલ કરો છો ને?”

ઓડને જવાબ ન આપ્યો. તેણે લૅન્સર સામે સીધું જોઈ રાખ્યું.

પ્રીત જતાં

“અમારે એકલા કે અમને યોગ્ય લાગે તેમ વર્તવાનું નથી.”

બોક્ષતાં વચ્ચે વચ્ચે તે જવાબની રાહ જોતો પણ એ માલ્યો નહિ.

“અમારે સારું નિયમો ધડાયેલા છે, દેશમાં ધડાયેલા છે. મા માણસે એક અફસરને મારી નાખ્યો છે.”

આખરે ઓડને હિચ્ચાચું, “ત્યારે તમે ઠાર કેમ ન કર્યો? મે જ વખતે કરવો જોઈતો’તો.”

લેન્સરે માથું ધુલુલ્યું. “હું તમારા મતનો હોડો તો ચે રેમાં ફેર ન પડત. તમને ને મને ખબર છે કે સગ્ન કરવાનો કુખ્ય ઉદ્દેશ લાવિ ગુનેગારને અટકાવવા છે. એટલે જ જોને પ્રગ્ન થાય છે તેને સારું નહિ પણ ખીખને સારું છે ને તેને ફરતી જાહેરાત અપાવી જોઈએ. તેમાં રંજભૂમિના અંશો પણ આણવા જોઈએ.” પટ્ટાની અંદર તેણે આંમળા નાખીને ઠાનું ખબર બહાર કાઢ્યું.

ઓડને ખીજ બાજુ ફરી બારીમાંથી આકાશ તરફ નજર મારી. “આજ રાત્રે બરફ પડશે.” તેણે કહ્યું.

“મેંબર ઓડને, તમે જાણો છો કે અમારા દુકમેા અઘ્ન ૧. કોઈપણ રીતે અમારે કોણસો મેળવવો જ જોઈએ. તમારા હોડો જે સાંત નહિ રહે તો બળજબરીથી અમારે વ્યવસ્થા રેમાડી પ.શે.” કહેતાં કહેતાં તેના અવાજમાં સખ્તાઈ આવી. ‘જરૂર જણાય તો અમારે હોડો પર મોળી ચે ચલાવવી પડે. એ નુકસાનમાંથી તમારે હોડોને બચાવવા હોય તો અમારી

છાથે સહકાર કરો. અમારે ત્યાંની સરકાર એમ માને છે કે સમ દેશી સ્થાનિક સત્તા મારફતે ચલાવે જોઈએ. એથી બધું વધારે વ્યવસ્થિત થાય છે.”

“ત્યારે લોકો જાણતા હતા, કેણું જાણે કેમ.” આરતેથી ઓડને કહ્યું ને પછી મોટેથી કહ્યું. “તમારી દૃષ્ટિ એવી છે કે અંગ્રેજ સરકાર પર અહીં કામ ચલાવી મારે તેને મોતની સજા કરવી?”

“હા. ને એમ કરશો તો પછી ચનારી ઘણી ખૂનામરકી અટકાવી શકશો.”

ઓડને ટેબલ પાસે જઈ તેના નાકા પગની મોટી ખુરસી ખેંચી કાઢી ને તે પર બેસી કહ્યું—ઓરિયન્ટલ તેને લામ્બુ કે એ ન્યાયાધીશ છે ને લેન્ડર ગુનેમર છે. ટેબલ પર આંખગાથી તાલ દેતાં તેણે કહ્યું. “તમને ને તમારી સરકારને ખબર નથી. આખી દુનિયામાં તમારા લોકો ને તમારી સરકાર કંઈ સૈકા-ઓથી હાર પર હાર ખાતાં આવ્યાં છે. અને હર વખતે એક જ કારણસર: તમે લોકોને સમજી શક્યા નહિ.” જરા અટકી તેણે ઉમેર્યું, “આ તમારો નિયમ ચાલશે નહિ. પહેલાં તો હું એવર હું. દેહાંત હંડ આપવાની મને સત્તા નથી. અમારે ત્યાં કેઈને એ સત્તા નથી. હું એ કરું તો તમે કાયદાનો જાંમ કરો છો તેટલો જ મેં કર્યો કહેવાય.”

“કાયદાનો જાંમ?” લેન્ડરે પૂછ્યું.

“તમે આવ્યા ત્યારે છ માણસોને તમે મારી નાખ્યાં. અમારા કાયદા પ્રમાણે, તમે, તમે બધા ખૂનના તહોમતદાર

શક્તી જતાં

છો. તો પછી આ કાયદાનું ધર્તીંગ શા સારુ લખવો છો ? અમારી ને તમારી વચ્ચે કાયદો જ નથી. આ તો લક્ષ્ય છે. તમને નથી લાગતું કે કાં તો તમારે અમને બધાને મારી નાખવા પડશે અથવા વખત જતાં અમે તમને ઠાર કરીશું. તમે આવ્યા ત્યારે જ કાયદોનો તો નાશ થયો, ને એક નવો કાયદો તેને સ્થળે આવ્યો એ નથી જાણતા ?”

“હું ખેસી શકું ?” લેન્સરે કહ્યું.

“મને શું કામ પૂછો છો ? એ ખીજું અસત્ય છે. ચાહો તો તમે મને બોલો રાખી શકો છો.”

“ના. તમે માનો કે ન માનો. એ સત્ય છે. મને પોતાને તમારે માટે ને તમારા હોદ્દા માટે માન છે અને”—લક્ષ્મીબર કપાળને હાથમાં પકડી તેણે આગળ કહ્યું, “હું, અમુક ઉમ્મરનો ને અમુક સ્મરણવાળો માણસ, શું માનું છું એ મહત્ત્વનું નથી. તમારા મતને હું મળતો થાઉં તો પણ કશો ફેર નહિ પડે. પરંતુ લશ્કરી ને રાજકીય પદ્ધતિમાં હું કામ કરું છું. એના કેટલાક આચાર વિચાર અફર છે.”

“ને દુનિયાના આરંભથી દરેક કિસ્સામાં એ આચાર ખોટા હયાં છે.”

લેન્સરે કડવાશથી હસીને કહ્યું, “અમુક સ્મૃતિવાળી એક વ્યક્તિ તરીકે હું તમારા મતને મળતો થાઉં એટલું જ નહિ પણ આગળ ઉમેરું કે લશ્કરી માનસનું એક લક્ષણ એ છે કે તેનામાં નવું શીખવાની અશક્તિ છે—માત્ર મારવાનું જ જે

તેનું કામ છે તેથી ઓગળ જોવાની અશક્તિ છે. પણ સ્મરણોને વશ રહ્યા કરું એવો હું માણસ નથી. ખાણના કામગારને જાહેરમાં ગોળીએ દેવો પડશે કારણ કે માન્યતા એવી છે કે તો પછી ખીજઓ અમારાં માણસોને મારતા અટકશે.”

“તો પછી વધારે વાત કરવાનો અર્થ નથી.” ઓડને કહ્યું.

“હા, છે. અમારે તમારી મદદ જોઈએ છે.”

પળવાર શાન્ત રહી ઓડને કહ્યું, “હું શું કરીશ તે કહું. અમારા સિપાહીઓને મારવામાં તમારી મક્ષીનગન પર કેટલાં માણસો હતાં?”

“ઓહ! હું ધારું છું ત્યાં સુધી વીસથી વધારે નહિ હોય.” લેન્સરે કહ્યું.

“જલે ત્યારે. તમે જો એ વીસ માણસોને ગોળીએ દેશો તો હું મોડેનને સળ કરીશ.”

“તમે મળક કરો છો.” કનલે કહ્યું.

“ના, ના. હું ખરું કહું છું.”

“પણ તમે જાણો છો, એ બની જ ન શકે.”

“હા. જાણું છું. ને તમે કહો છો તે પણ બની નહિ શકે.” ઓડને કહ્યું.

લેન્સરે કહ્યું, “મને લાગતું જ હતું. આખરે કોરેલને મેયર બનવું પડશે.” ને જલદી ઓડને સામે જોઈ પૂછ્યું, “કામ ચાલે ત્યારે તમે હાજર રહેશો?”

“હા, રહીશ. તો એકેકસને બહુ એકલું નહિ લાગે.”

ચરી જતાં

લેન્સરે તેની સામે જોયું ને જરા હસીને અફસોસથી
કહ્યું, “અમે વ કામ વડોયું” છે ને !”

“હાસનો. ફુનિયાનાં બધાં કામોમાં અસહ્ય બની ન જ
શકે એવું.”

“એ કયું ?”

“મનુષ્યના જુલસાને સહાને માટે તેહી પાડવાનું.”

ગ્રોડનનું માથું ટેબલ તરફ જરા ઢાળ્યું ને ઉપર જોવા
વિના તેણે કહ્યું, “જરૂર પડતા માંડયો છે. રાત પડવાની
યે તેણે રાહ ન જોઈ. જરૂરની મીઠી ઠંડી ખુશમો મને મમે છે.”

પ્રકરણ ચોથું.

અગિયાર વમના સુધીમાં તે મોટાં, પોચાં રૂનાં પોષ
જેવો બરફ જોરમાં પડતો હતો તે અકાશ તે દેખાતું જે ન
હતું. લામટ પડતા બરફમાં લોડો જલદી જલદી ચાલતાં
હતાં. ધરઆંગણે બરફ જમા થયે જતો હતો, મામતા
ચોકમાંનાં પૂતળાં આમ જમા થતો હતો; તે પાણીથી બંદર
સુધીના પાટા પર જમા થતો હતો. બરફ જમા થતો તે
મામતાં પૈડાં તે પરથી સરી જતાં. આખા ગામ પર મેઘ
હરતાં જે ઘેરી એવી સ્વામલના ઝવાર્મ ગમ હતી તે ગામ બરમાં
રોળની લાગણી વ્યાપી ગઈ હતી: તે એક જાનતો હુખમે
ધિક્કાર પ્રસરતો જતો હતો. લાંબો વખત લોડો
રસ્તામાં ઊભાં રહેતાં નહીં પણ એઓ બારણામાં
પેસી જતાં તે બારણાં બંધ થઈ જતાં; તે જાણે
પડદા પાછળથી આંખો જોઈ રહેતી; તે જવારે શેરીમાંથી ઘસકર
પસાર થતું કે ચોકી ચાલી નીકળતી ત્યારે તે આંખો જાણે
હિમ જેવી તે રોળભરી તે પર હરી રહેતી. દુકાનોમાં લોડો
નાસ્તની નાની ચીજો લેવા જતા, વસ્તુઓ મામતા, લેતા,

શરી જતાં

પૈસા આપતા ને દુકાનદાર જોડે સલામીનો શબ્દેય ન ઉચ્ચારતા.

મેયરના નાના બંગલામાં દીવાનખાનામાં દીવા બળતા હતા ને બારી બહાર વરસતા બરફ પર તેનો પ્રકાશ પડતો હતો. અદાલત ચાલી રહી હતી. ટેબલને મોખરે લેન્સર, ને તેની જમણી બાજુએ હંટર બેઠા હતા. તે પછી ટૉંડર અને છેડા તરફ કાગળિયાંનો થોકડો સામે રાખી કેપ્ટન લોક્ટ. સામી બાજુએ, કર્નલના ડાબા હાથ પર, મેયર ઓર્ડન અને તેની બાજુમાં પ્રેકલ બેઠા હતા. પ્રેકલ કાગળ પર કંઈ લખ્યા કરતો હતો. ટેબલની બાજુમાં સંગીન લગાવેલી બંદૂક સાથે બે રક્ષકો બેઠા હતા; તેમને માથે હેલ્મેટ હતી ને કાષ્ટમૂર્તિઓ જેવા એ લાગતા હતા. એ બેની વચ્ચે એલેક્સ મોર્ડન હતો. તે એક પડછંદ જીવાનિયો હતો. તેનું કપાળ નીચું પણ વિશાળ, આંખો જાડી બેસાડેલી તથા નાક લાંબું ને તીક્ષ્ણ હતાં. તેની દાઢી નિશ્ચયાત્મક હતી ને મોં પહોળું ને રસિક હતું. તે ખભેથી ભરાવદાર હતો પણ તેની કટિ સાંકડી હતી ને આગળ રાખેલા બેડીવાળા હાથ તે ઉઘાડખંધ કરતો હતો. તેણે કાળું પાટલ્લન પહેર્યું હતું, તે પર ગળેથી ઉઘાડું જૂરું ખમીસ ને પહેરી પહેરીને ચક્રચકિત થઈ ગયેલો ઘેરો કાટ.

કેપ્ટન લોક્ટે તેની આગળના કાગળમાંથી વાંચ્યું, “પાછા જઈ કામ પર ચડવાનો હુકમ અપાવ્યો ત્યારે તેણે જવાની ના પાડી ને ફરીને હુકમ થયો ત્યારે બંધવાએ કેપ્ટન લોક્ટ પર હાથમાંની કાદાળાથી હલ્લો કર્યો. કેપ્ટન બેંટિકે પોતાનું

શરીર વચ્ચે ધરી દીધું.—”

મેયર ઓડને ખોંખારો ખાધો અને લોફ્ટે વાંચવાનું બંધ કર્યું ત્યારે કહ્યું, “ખેસી જ એકલેસ. તમે ચોક્કીદારમાના એક તેને માટે ખુરસી લઈ આવો.” રક્ષક ફરીને એક ખુરસી ખેંચી આપી.

“બંદીવાને ઊભા રહેવું એવો શિરસ્તો છે.” લોફ્ટે કહ્યું.

“એને ખેસવા દો.” ઓડને કહ્યું. “આપણે જ જાણીએ છીએ. તે ઊભો હતો એમ તમે તમારે લખજો.”

“જુકો નોંધો લખવી એવો કંઈ શિરસ્તો નથી.” લોફ્ટે કહ્યું.

“ખેસી જ, એકલેસ.” ઓડને ફરીને કહ્યું.

એ પડછંદ જુવાન નીચે ખેડો પણ તેના ખોળામાંના ખેડીવાળા હાથ અસ્વસ્થ હતા.

“ઓ તો સધળા શિરસ્તા વિરુદ્ધ”—લોફ્ટે દાર કર્યું. ત્યાં કર્નલે જ કહ્યું, “એ ભલે ખેસે.”

કોર્ટન લોફ્ટે ગળું ખંખારી વાંચવા માંડ્યું. “કોર્ટન ઍટિકે પોતાનું શરીર વચ્ચે ધરી દીધું, ધા તેના માથા પર પડ્યો ને તેનું તાળવું ફાટી ગયું. દાક્તરી નોંધ એની સાથે છે. એ વાંચું?”

“કંઈ જરૂર નથી.” લેન્સરે કહ્યું. “અને તેટલું જલદી કરો.”

“આ હકીકતના સાક્ષી આપણામાંના કેટલાક સિપાહીઓ

મરી જતાં

છે ને તેમની રજુઆતો આ સાથે સંમેલન છે. આ લખકરી અદ્વલતને ખાતરી થઈ છે કે આ બંદીગાન મનુષ્યવધનો ગુનેગાર છે ને તેને તે દેહાંતદંડની સજા ફરમાવે છે. સિવાડીઓની રજુઆત વાંચું?"

"ના." લેન્સરે નિઃશ્વાસ મૂકી કહ્યું. ને એવેકસ તરફ જોઈ પૂછ્યું, "તમે કેપ્ટનનો મારી નાખતાનો ઈન્કાર નથી કરતા, ખરું ને?"

"કાલ્ જાગે." એવેકસે કહ્યું. "મેં તેને માત્ર માર્યો હતો. મારી નાખવા ની મને ખબર નથી."

"શાખાસ, એવેકસ" ઓડને કહ્યું ને મિતલાવે બેઠાએ એક બીજા સામે જોયું.

લોહટે પૂછ્યું, "તમે એપ કહેવા માગો છો કે કાઈ બીજાએ તેને મારી નાખ્યો?"

"શી ખબર? હું તો એટલું જાણું છું કે મેં તેને માત્ર માર્યો ને કાઈએ પગી મને માર્યો."

કર્નલ લેન્સરે કહ્યું, "તમારે કંઈ ખુલાસો કરવો છે? જો કે સજામાં ફેર પડે એવું તો મને કંઈ સ્વપ્ન નથી પણ સાંભળીએ તો ખરા."

લોહટે કહ્યું, "અદમ સાથે મારે કહેવું પડે છે કે કર્નલ સાહેબે આવા શબ્દો ઉચ્ચારવા નહિ તો જોઈતા. એનો એવો અર્થ થાય કે આ ન્યાયસભા પક્ષપાતથી પર નથી."

ઓડને જરા સુકકું હાસ્ય કર્યું. કર્નલે તેની સામે જોયું

અને “તમારે કંઈ ખુલાસો કરવો છે?” એમ એનેકસને ફરી પૂછ્યું. કંઈ ઈશારો કરવા એનેકસે એક હાથ બિચો કર્યો ને બીજો તેની સાથે જ ઊંચક્યો. મંઝરણમાં તેણે બન્નેને ખોળામાં મૂકી દીધા ને કહ્યું, “હું ગાંડા જેવો ધર્મ ગયો હતો. મારો મિત્રજ અડુ ખરાબ છે. તેણે મને કહ્યું કે મારે કામ પર ચલવું જ પડશે. હું આઝાદ આદમી છું. હું પાગલ બની ગયો ને તેને ફટકો માર્યો. તેને વધારે વાગી ગયું હતું, પણ મારે તેને નહોતો મારવો.” લો ફટને બતાવી તેણે ઉમેર્યું, “મારે તો આ પેલાને ઠોકવો તો.”

લોન્સરે કહ્યું, “તમારે કાને મારવો હતો એની પરવા નથી. ગમે તે હોય તેથી શું? પણ એનો માટે તમને ખેદ થાય છે?” ને ટેપલની એક બાજુ પર આસ્તેથી ઉમેર્યું “નોંધમાં એમ આવે કે એ દિલગીર હતો! તો ઠીક લાગે.”

એનેકસે પૂછ્યું, “ખેદ? ખેદ મને લેશ પણ નથી થયો. તેણે મને કામ કરવા હુકમ કર્યો, મને અક સ્વાંત્ર માણસને! ને હું એક વાર ગામપટોલ હતો! મારે કામ કરવું જ પડશે, એમ તેણે કહ્યું.”

“પણ તમને મોનની સજા થાય તો દિલગીરી નહિ દર્શાવો?”

એનેકસે માથું ઝુકાવી દીધું ને ચિચારમાં પડ્યો. “નાહ.” તેણે કહ્યું ને પાછું પૂછ્યું, “એટલે કે હું ફરીને એમ કહું ખરો?”

“હા. હું એમ પૂછવા માગું છું.”

“ના.” વિચાર કરી એનેકસે કહ્યું. “મને નથી લાગતું કે મને ખેદ થાય.”

લેન્સરે કહ્યું. “તોંધમાં લખો કે જાંદીવાનને પુષ્કળ પથ તાર થયો હતો. સજા તો નિર્ણય જ છે, સમજ્યા? અદાલતને ખીજે માર્ગ નથી. તમે ગુનેગાર છો છો ને તાત્કાલિક મોતની સજા ફરવવામાં આવે છે. આ લાંબું ચલાવી ત્રાસ આપવાનો કંઈ અર્થ નથી. કેપ્ટન લોફ્ટ, હું કંઈ ભૂલી ગયો છું?”

“તમે મને ભૂલી ગયા છો.” ઓડને કહ્યું ઊભા થઈ, ખુરશી ખસેડી, એનેકસ પાસે જઈ કહ્યું, “એનેકઝાંકર, હું ચંદાયેલો નમરપતિ છું.”

“હું જાણું છું, સાહેબ.”

‘એનેકસ, આ માનસો ચક્રાવ્રત કરનારા છે. એમને આપણા દેશને અચાનક, છાગથી ને બગથી લગ લીધો છે.”

કેપ્ટન લોફ્ટે પુકાર્યું, “સાહેબ, આ ન ચાલવા દેવું જોઈએ.”

લેન્સરે કહ્યું. “યુપ! એ સાબળતું એ બહેનર છે કે લોકો! ખાતગીમાં કહે તે?”

જાણે કંઈ વિશેષ પડ્યો ન હોય તેમ ઓડને ચાલુ રાખ્યું. “એ આગ્યા ત્યારે લોકો ગમરાઈ ગયા હતા ને હું ગમરાઈ ગયો હતો. શું કરવું, શું વિચરવું એ આપણને ખબર ન હતી. તેમાં પડેલું સ્પષ્ટ કામ તારું હતું. તારા અંગત રોષે જાહેર રોષનો આરંભ કર્યા. મને ખબર છે કે

ગામમાં એવી વાતો ચાલે છે કે હું આ લોકો સાથે મળી
ગયો છું. ગામને તો હું બતાવી ચકીય, પણ તને—તારે
તો ખોત દૂર નથી. તને મારે ખજાર આપવા હતા.”

લેન્સરે પ્રત્યુ, “ટુકડી તૈયાર છે ?”

“બહાર છે, જી.”

“કાની નીચે છે ?”

“કેક્ટેનન્ટ ટોંડર, સાહેબ.”

ટોંડરે માથું ઝાંચક્યું. તેની દાઢી દૃઢ હતી ને તેણે થાસ
રૂંધી રાખ્યો હતો.

ઓડને માર્શ્વથી પ્રત્યુ, “બીક લાગે છે, એન્જેક્સ ?”

ને એન્જેક્સે કહ્યું, “હા, જી.”

“બીનું નહિ અંમ મારાથી ન કહેવાય. મને પણ લાગે
અને આ—આ તરુણ યુદ્ધ-દેવતાઓને પણ લાગે.”

લેન્સરે હુકમ આપ્યો, “ટુકડીને ખોલાવો.” ટોંડર ઝડ
ભીડી દરવાજે ગયો. “આ રહી સાહેબ.” કહી તેણે બારણું
વધારે ખોલ્યું ને બહાર હેલમેટધારી સૈનિકો દંખાતા હતા.

ઓડને કહ્યું, “એન્જેક્સ, જા, પણ જાણજે કે આ માણસો
અહીંથી જશે નહિ અથવા મરશે નહિ ત્યાં સુધી જરા જ પી
યે શકશે નહિ. તારે લીધે લોકો એક થશે. એ જાણવામાં
હુખ છે ને તારે માટે બહુ નાની ભેટ છે. પણ હકીકત એ
છે, એ જ પી શકશે નહિ.”

એન્જેક્સે જોસની આંખો મીચી. મેરરે તેના ગાલ પર

સરી જવાં

શ્રીમતી બરી ને તેને વિદાય કીધી.

રક્ષકે તેને હાથથી પકડ્યો ને એ પડછંદ જુવાને આંખો
જોમથી બંધ રાખીને તેઓ એને બારણામાંથી દોરી ગયા.
સૈનિક દુકડી પાછળ ફરી ને ઘરની બહાર તેમણે ક્યારે કરી ને
બરફમાં તેમનાં પગલાંનો અવાજ ઢંકાઈ ગયો.

ટેમ્પલ પરનાં માણસો શાન્ત હતાં. ઓડને બારી તરફ
જોયું ને જમીન એક નાનાં ફંડાળાં પરથી ઝટ ઝટ બરફ
ખસેડાતો હતો. એની નજર તે સામે જાણે ચોટી ગઈ ને
પછી તરત તેણે દષ્ટિ ફેરવી નાખી. કર્નલને તેણે કહ્યું,
“મને આશા છે કે શું કરો છો તેનું તમને બાન હોય.”

કપ્ટન લોકેટે કાગળિયાં એકઠાં કર્યાં ને લેન્ડરે પૂછ્યું,
“ક્યાં, ચોગમાં, કપ્ટન?”

“હા, ચોટમાં. એ જાહેરમાં જ જોઈએ.” લોકેટે કહ્યું.

“તમને બાન હોય એવી મને આશા છે.” ઓડને ફરી
ઉચ્ચાળ્યું.

“એ અમને બાન હોય કે ન હોય, એ કયો જ છૂટકો
છે.” કર્નલે કહ્યું.

બારણામાં પાછી શાન્તિ પ્રસરી ને દરેક જણે કાન માંડ્યા.
બહુ વાગ ન લાગી. દૂરથી મંદકના બારનો અવાજ આવ્યો.
લેન્ડરે ઉઠી નિશ્વાસ મૂક્યો. ઓડને પોતાનો હાથ કપાળ
પર મૂક્યો ને ઊઠી શ્વાસ લીધો. ને બહારથી કંઈ જુમ
અંધળાઈ. બારીનો કાચ અંદર વધી પડ્યો ને લોકેટનંદ પ્રેક્ષક

પ્રકરણ ચોથું

ત્યાંથી ખસી ગયો. પોતાનો હાથ તેણે ખભા પર દાખ્યો ને બેઠ રહ્યો.

લેન્સરે ખુરસી પરથી ઊઠી ગઈ. “એમ, શર થઈ ચૂક્યું ? લેફ્ટેનન્ટ બહુ વાગ્યું તો નથી ને ?”

“મારો ખભો, સાહેબ.”

લેન્સરે સરકારી લીધી. “કેપ્ટન લોફ્ટ, હજી બરફમાં પગલાં હશે, અને હવે દરેક ધરમાં બંદૂક માટે તપાસ દરરી પડશે. ને જેની જેની પાસે હશે તેને બાન લેવા પડશે. ને તમને” કહી તેણે મેયર સામે જોયું. “અમારા રક્ષણ નીચે લેવામાં આવે છે. ને એટલે ખ્યાલ રાખજો કે અમે પાંચ, હસ, સૌને એકને સારુ ઠાર કરીશું.”

ઓર્ડને આસ્તેથી ઉચ્ચાર્યું, “અમુક ચોકસ રમરણોવાળી બાંકી.”

હુકમ આપતાં વચ્ચે લેન્સર અટકી ગયો. મેયર સામે તેણે આસ્તેથી જોયું, ને એક પણ તો એક એકનીમને સમજી ગયા. ને પછી લેન્સરે પોતાના ખભા સીધા કર્યા. “કસાં રમરણ વિનાનો માણસ” તેણે તીણે અવાજે કહ્યું. ને પછી હુકમ છોડ્યો. “ગામમાંનાં દરેકે દરેક શસ્ત્રને એકઠાં કરો. જે કોઈ સામે થાય તેને પકડી લાવો. ને જલદી કરો, બરફમાંનાં પગલાં પુરાઈ જશે.”

રસાવાએ પોતાની હેલ્મેટ લીધી, પિસ્તોળોના પટ્ટા ઢીલા કર્યાં ને પ્રવાણ કર્યું. ને ઓર્ડને વહેલી બારી પાસે જઈ ક્લાનિમયાં સ્વરે ઉચ્ચાર્યું, “બરફની માણી ઠંડી ખુસબો.”

પ્રકરણ પાંચમું

દિવસો ને અહવાડિયાં ને મકિના કાઢીને વેગે પસાર થયાં. બન્ધ પડ્યો ને પીમળી મયો. પડ્યો ને પીમળ્યો ને છેવટે પડ્યો તે પડી રહ્યો. મામનાં ઘેરા રંમનાં મકાનો પર સફેદરંગી બરફની અવનવી આકૃતિઓ થઈ ગઈ ને રસ્તામાં ધરનાં બારણાં સુધી બરફ વચ્ચે ખાઈઓ બની રહી. બંદર પર કાલસાના મજવા ખાલી આવતા ને બરાદને પાછા ફરતા પણ ખાણમાંથી કાલસો સંકુચાઈથી નહોતો નીકળતો. બલા કામમારોની ભૂલો થઈ જતી. એમનું કામ બેફાળું ને દીકું હતું. યંત્રો ભાંગી જતાં ને સરખાં કરતાં વાર લાગતી. જતાયેલા દેશના લોકોએ એક ધામી ને શાંત વેરની વચલાત શર કરી દીધી. જે લોકો દેશદ્રોહી હતા, જેણે પરદેશી ચડાઈ કરનારાઓને સહાય કરી હતી—અને ધણા તો એમ માનતાં કે એમની રાજ્યપદ્ધતિ ધણી ઉમદા છે—એમને લાગ્યું કે એમની સત્તા સલામત ન હતી. જે લોકો તેમને ઓળખતા તે પણ તેમની સામે લાગણી વિના જોઈ રહેતા ને કદી વાત સુદાં કરતા નહિ.

ને મે તી હવા સારા દેશ પર આવરતી, રાહ જોતી, પ્રસરતી રહી. પર્વત પદ્મી પથરાયેલી રહેવે પર અકસ્માતો થતા, પાટા પર બરફના પહાડ બબડી પડતા ને પાટા પહેળા થઈ જતા. પાટાની પહેલી તપાસ થયા પહેલાં માડીઓ જઈ શકતી નહિ. એના બહારમાં લોકોને મારી નાખવામાં આવતાં પણ તો એ કશે ફેર પડતો નહિ. થોડે થોડે વખતે કાંઈ જુવાનિયાઓની ટોળી નાસી છૂટતી ને દારવાપારના દેશમાં પહોંચી જતી. ને એ દેશનાં વિમાનો કાંઈ વાર કાલસની ખાણ પર ઝોંમ વરસાવતાં, થોડુંક નુકસાન કરતાં ને શત્રુને મિત્ર, એકને મારતાં. ને એનો કંઈ સાર ન હતો. સિયાળા ભરમાં એ હડો ધિકકાર, એ શાન્ત, રોષવાળો, રાહ જોતો ધિકકાર વધતો રહ્યો. ખાધાખોરાકી પર અંકુશો હતા. જે તામે થાય તેને મળે, ને સામે થાય તેને નહિ— એટલે આખી પ્રજા દુઃખાયેલી તામેદારીમાં પલટાઈ. પણ અમુક મર્યાદા પછી ખોરાકની ના પડાય તેમ ન હતું કેમકે ભૂખે મરતો માણસ કંઈ ખાણુમાંથી કાલસા કાઢી શકે નહિ, કંઈ બોળે જિંઝકી શકે નહિ, કંઈ લઈ જઈ શકે નહિ. ને અંદરબાનેથી લોકોની આંખમાં જિંડો તિરકાર વ્યાપી ગયો.

અને હવે જીતનારા ધેરાઈ ગયા હતા. શાંત શત્રુસમૂહ વચ્ચે સૈનિકોની ટુકડીઓ એકલી પડી મંછ હતી, ને પણ વાર પણ કામને નિરાંત મળતી નહિ. જરાકે કાંઈ જાણ્યો તો ગુમ થઈ જતો ને બરફમાં ક્યાંયે દટાઈ જતો. એકલો કાંઈ આ પાસે જતો તો એ ગ્રમ થઈ

જતો ને બરફમાં ક્યાં યે દટાઈ જતો. દારૂ પીવા કોઈ જતો તો ગુમ થઈ જતો બંધ સાથે હોય ત્યારે જ દુકડીના માણસો માર્ગ શકતા, નાચી શકતા; ને નાચવાનું ધીમે ધીમે બંધ થઈ ગયું ને ગીતોના ભાવ ધનની ઝંખનાના બની ગયા. એમની વાતો તેમની પર મમતા રાખતા મિત્રો ને સગાંવડાલાંની હતી ને તેમને રનેહ અને ઉંમ્માની ઝંખના થતી હતી. કારણ કે વરસના અમુક માસ જ, ને દિવસના અમુક કલાક જ માણસ સૈનિક થઈ શકે ને બાકી તો તેને પાછું માણસ થવું પડે, સ્ત્રી, સ્વાસ્થ્ય, સંગીન, સુરા ને સુરાસ્થની જરૂર પડે, ને એ ન મળે ત્યારે તે માટેની લલસા ઓર વધી જાય.

અને માણસોને હમેશાં ધરતો જ વિચાર આવતો. તેમણે જીતેલી જગ્યાને લશ્કરનાં માણસો નિરસ્કારવા લાગ્યાં : લોકો તરફ એઓ તોછડાઈ દાખવતા ને લોકો એમની પ્રત્યે તોછડું વર્તન રાખતા. અને ધીમે ધીમે એ વિજેતાઓના મનમાં થોડાશા ભયનો સંચાર થવા લાગ્યો; એમને બીક હતી કે આનો કદી અંત નહિ આવે; ને પોતાને ઘેર જવા કે જપવા નહિ મળે. તેમને દહેશત પેડી કે એક દિવસ તેમનું આવી બનશે ને સસલાંની માફક પહાડોમાં ભાગવું પડશે; કેમકે જિનાયેલાઓનો ધિક્કાર જરા થે મોળો પડતો નહોતો. પહેરે-ગીરે રોશની જોઈને કે વિનોદ સાંમળીને આગ તરફ ખેંચાય તેમ પાસે જતા ને તરત હસવાનું બંધ થઈ જતું, ઉંમ્મા ઓસરી જતી, ને લોકો ભાવહીન ને તાબેદાર બની જતા. સિપાહીઓને ભોજનાવધેનાં ગરમાગરમ પકવાનોની સૌરમ

આવતી ને તેઓ ત્યાં જઈ એ વાનીઓ મંગાવતા તો તેમાં મીઠું વધારે પડેલું હોય અથવા મરીમરચાં પુષ્કળ નાખ્યાં હોય.

ને પછી સિપાહીઓ તેમના દેશના ને બીજા જિતાયેલા પ્રદેશના ખજરો વાંચતા ને સમાચાર હંમેશાં સારા જ આવતા; ને થોડો વખત તો તેઓએ સાચા માન્યા ને પછી એ માનવાનું સાવ મૂકી દીધું. ને દરેકના અંતરમાં એક ધાસ્તી ભરી રહેતી; “આપણા દેશમાં બધું પડી ભાંગશે તો પણ અમને ખજર નહિ આપે ને પછી નાકાબારી નહિ રહે. આ લોક કંઈ આપણને છોડશે નહિ. દરેકને તેઓ રહેતી નાખશે.” સંસ્થા અને બ્રેટિજમમાંથી પાછા લઠવા વખતની વાનો તેમને યાદ આવવા લાગી. ને વધારે બહેલાને મોરબા પામેતી ભયંકર ને કટુણ પીએલની યાદ આવી; ત્યારે દરેક બેફાનનાં ઓઝર દુશ્મનનાં લોહી ચૂસતાં, ને મૂડાંથી બરફ પાણુ બગડી મયો હતો.

ને એમને લાગતું હતું કે જો ધર બાંધ્યું કે નિરાંત રાખી કે વધારે પડતી નીંદર લીધી તો એમનાયે એ જ લાલ થવાના; ને રાતે ઊંઘમાં તે તંરકડતા રહેતા, ને દિવસે જાગતાં બેચેન બનતા. અકસરોને તેઓ જે સવાલો પૂછતા તેના જવાબ ન મળતા કેમકે અકસરોને ય ખજર ન હતી ને બીજા ખજરે ય મળતા નાહ. ને દેશથી આવના હેવાલો ય તેઓ મનતા નહિ.

એટલે એવું બન્યું કે જીતનારાઓ જિતાયેલાઓથી બીજા લાખ્યા; તે તંબ દશામાં રહેવા લાખ્યા ને ઓળા પર પણ

શરણી જતાં

ગોળા છોડવા લાગ્યા. તેમની ચેમમ પેટી શીતળ, રીસભરી જનિત છાઈ રહી હતી. ને પછી ત્રણ સિપાહીઓ એક અઠવાડિયામાં માંડા થઈ ગયા ને દિવસ રાત તેમણે બ્રમરાણ મચાવી મૂક્યું. ને છેવટ તેમને દેશ મોકલી આપવા પડ્યા. ને દેશમાં માયાળુ મૃચુ રાહ જુએ છે એમ સાંભળ્યું ન હોત તો ખીજા ચે દાવાના બની ગયા હોત. ને માયાળુ મૃત્યુનો વિચાર માત્ર કંપારી છોડાવે એવો હતો. તેમનાં રહેઠાણોમાં ચે સિપાહીઓને બીક પેસવા માંડી ને તેથી તે દૂર બનતા.

વરસ બદલાયું ને રાત્રિઓ લાંબી થવા લાગી. બરોરના ત્રણ વાગે તો અંધારું ધઈ જતું ને બીજે દિવસ સવારના નવ સુધી પ્રકાશનો પતો ન હતો. દિલ ખુશ કરે તેવી રોજની બરફ પર ચમકતી ન હતી કેમકે કાષ્ઠા પ્રમાણે બાંધધારી વિમાનો સામે દુનંદ બારીને અંધારપટ લાગી ગયો હતો. ને બ્યારે વિદેશી વિમાનો આવતાં ત્યારે કોલસાની આગળ તો અચૂક થોડા દીવા તો દેખાયા વિના રહેતા નહિ. કોઈ વાર પહેરેગીરો ફાનમ લઈ જતા, માથાસને ઠાર કરતા ને એક વાર તો વીજળીની લાજમતીવાળી એક છોકરીને તેમણે મારી નાખી. પણ મારી નાખવાથી કશું સુધર્યું નહિ.

ને અફસરો તેમનાં માથાસોનાં પ્રતિબિંબ રૂપ હતા; તેમની પૂરેપૂરી તાલીમને લઈને તેમનામાં સંયમ વધારે હતો; તેમની જવાબદારીને લીધે તે તદ્દમીરો શોધી કાઢતા; પણ અંતરમાં જિંડે જિંડે એમને પણ એ જ બીક વ્યાપી હતી,

હિંમતે છેડે એ જ ઝંખનાઓ પુરાઈ રહી હતી. ને તેમના પર તો બમણો બોળો હતો કેમકે પરબિત લોકો તેઓ ભૂલ કરે છે કે નહિ તે જોઈ રહ્યા હતા ને તેમના સિપાહીઓ તેમની નખખાઈઓ નિહાળી રહ્યા હતા; એટલે એમની દશા તો વટે તેટલી તંગ બની ગઈ હતી.

મેથરના મકાનના ઉપલા મજલામાંથી આસાની ઊડી મઈ લાગતી હતી. બારી આગળ કાળા કામળ લટકાવી રાખ્યા હતા ને ઓરડામાં કિંમતી સરંગમ પથરાયેલો પડ્યો હતો—જેખમમાં ન નખાય તેવાં ચંત્રો, હરકરી સામાન, દુરબીનો, ઝેરી વાસુ સામેના તોળરા ને હેલ્મેટ વગેરે. ને અહીંનું નિયમન જરા-તરા ઢીલું હતું, કેમ જાણે અફમરોને ખબર હોય કે ક્યાંક તો ઢીલ જોઈએ જ, નહિ તો તંત્ર આખું વૂટી પડે. ટેબલ પર પેટ્રોલના બે દીવા પડ્યા હતા. તેમાંથી સખ્ત ને ઊંજળળ પ્રકાશ નીકળતો હતો ને દીવાનો પર રાક્ષસી પડછાયા પડતા ને દીવાની અંદરથી આંતરિક સેર રૂપે એક સતત સુરસુરાટ ચાલ્યા કરતો હતો.

મેજર હંટરે તેનું કામ ચક્ષાબ્ધે રાખ્યું હતું. હવે તેનું નકશાનું પાટિયું હંમેશાં તૈયાર જ પડ્યું રહેતું, કેમકે પાટા જેવા તૈયાર થાય કે તરત બોંબ તેને તોડી પાડતા. ને તેથી તેને ખાસ અફસોસ નહોતો થતો કેમકે નવું ચણતર તેને મન જીવતરૂપ હતું, ને અહીં તો એ નકશા કરી શકે કે બાંધી શકે એનાં કરતાં ઘણું વધારે કામ હતું. પોતાની

પાછળ પ્રકાશ ગોઠવી તે નકશાનાં પટિયાં આગળ બેસી રહેતો, તેનો કટખૂણો ઉપર નીચે ફરતો ને તેની મેન્સલ આભ્યાજ કરતી.

લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ષક ટેમલ પાસે બેસી એક સચિત્ર છાતું વાંચતો હતો. તેનો હાથ દબાવેલો બાંધેલો હતો. ટેમલને છેડે લેફ્ટેનન્ટ ટોડર કાગળ લખતો બેઠો હતો. તેની કલમ તેણે બીચેથી પકડી હતી ને થોડે થોડે વખતે તે કાગળ પરથી નજર લઈ, શબ્દની શોધમાં, છતાં સામે જોઈ રહેતો.

પ્રેક્ષકે સચિત્ર છાપાનું પાનું ફેરવ્યું અને કહ્યું, “આંખો બંધ કરીને થ આ રસ્તાની એકેએક દુકાન મને દેખાય છે.” હાંટરે તેનું કામ ચાલું રાખ્યું ને ટોડરે થોડા શબ્દો લખ્યા. પ્રેક્ષકે ચમ્પવ્યું. “આની બરાબર પાછળ એક રેસ્ટોરાં છે. આ છાત્રીમાં એ દેખાતું નથી. એનું નામ બર્ડન્સ.”

હાંટરે બીચું જોયા વિના કહ્યું, “મને એ જાણતી ખબર છે. ત્યાં સરસ ખાવાનું મળતું.”

“ખરેખર,” પ્રેક્ષકે કહ્યું. “અ.યારે તો કાશી કે સાફ ખાવાનું કંઈ નહિ આપતા હોય.”

“એ તો કાણ જાણે,” પ્રેક્ષકે કહ્યું. “પહેલાં આપતા ને દબાવેલો. ને ત્યાં એક પીરસનાર છાત્રી હતી.” ને હાથની પ્રમાણરથી તેનો આકાર પ્રેક્ષકે બતાવ્યો, “એકદમ ગોરવર્ણી, આવી કે આવી” ને પાછું તેણે છાપાનાં ચિત્રમાં માથું નમાવ્યું. “બધું સૌથી તાબુખ

તો તેની આંખો હતી. હંમેશાં જરા બીની બીની જ રહેતી, કેમ જાણે થોડી વાર પહેલાં જ હસી કે રડી હોય” છતાં સામે જોઈ તેણે આસ્તેથી ઉમેયું: “મારી સાથે તેને હું કરવા લાગ્યો હતો. ફક્કડ હતી. હવે થાય છે કે વધારે વાર કેમ નહિ ગયો હોઈ. હજીએ ત્યાં હશે કે નહિ, શી ખબર?”

ટોંડરે દુઃખી અવાજે કહ્યું, “બહુ ખરું” નહિ હોય. કાઈ કારખાનામાં કામ કરતી હશે.”

પ્રેક્ષે હસાને કહ્યું, “દેશમાં જાગ પ્રમાણે છોકરીઓ વહેંચતા ન હોય તો સારું.”

“કેમ નહિ?” ટોંડરે પૂછ્યું.

પ્રેક્ષે રમતમાં જ કહ્યું. “તને કંઈ છોકરીઓની પરવા નથી, ખરું? ખાસ નહિ ને?”

ટોંડરે કહ્યું, “મનેય ગમે છે પણ રીતસર. હું તેમને મારા બીજા કામમાં માથું મારવા દઉં નહિ.”

પ્રેક્ષે મહેણું માથું, “મને તો લાગે છે કે તને ખોલી વખત એ ઠેર ઠેર માથું માર્યા કરે છે.” વાત ફેરવવા ટોંડરે કહ્યું, “મન્યા આ કમખખત કામળો! મેજર, પેટ્રો ડાયનેમો તમે ક્યારે ઠીક કરવાના છો?”

મેજર હંડરે પાટિયાં પરથી ધીરે ધીરે ઊંચું જોયું અને કહ્યું, “હવે તો તૈયાર થઈ જવો જોઈએ એના પર સારા કારીગરો કામ કરવા રાખ્યા છે પણ લાગે છે કે એ પર લપસ રાખવા રક્ષકો બેસડા કરવા પડશે.”

શક્તી જતાં

“પેલા તોડી પાડનારનો પત્તો લાગ્યો ખરો ?” પ્રેક્ષકે પૂછ્યું.

હંટરે નિચારમાં જ કહ્યું. “એ પાંચમાંનો ગમે તે હોય. કોઈને આવડતું હોય તો કાચનેમો તોડવામાં કંઈ અધરું નથી...હવે તો બત્તી થતી જોઈએ.”

પ્રેક્ષકે છાપું જોયે રાખ્યું, “આપણો કોણ જાણે ક્યારે છુટકારો થશે. થંડા વખત માટે ય ઘેર જવા ક્યારે મળશે ? મેજર, જરા આરામ માટે ઘેર જવું તમને ના ગમે ?”

હંટરે તેના કામમાંથી બિચું જોડું. તેનો ચહેરો ધડી બર લાચાર લાગ્યો. “અત્યંત,” તેણે કહ્યું, ને પછી સ્વાસ્થ્ય મિળવી ઉમેર્યું, “આ બાબતના પાટા મેં ચાર વાર બાંધ્યાં. કોણ જાણે કેમ બૉબ આવી એને જ તોડી જાય છે. હું તો એનાથી થાક્યો હવે, ને ખાડામાં પડે છે એટલે દર વખતે તેને રસ્તો બદલવો પડે છે. એ બરી લેવાનો તો વખત જ નથી. ને જમીન પર બરફ ખૂબ જમી ગયો છે. કામ વધારે પડતું થઈ ગયું છે.”

અચાનક વીજળીના દીવા પ્રગટ્યા ને ટોંડરે તરત જ હાથ લાંબાવી પેટ્રોલનાં ફાનસો ફારી નાખ્યાં. ઓરડામાંથી સુરસુરાટ વધી ગયો.

ટોંડરે કહ્યું, “પરમેશ્વરનો પાડ ! આ સરસુરાટથી તો તોભા. કોઈ ધુસપૂસ કરતું હોય એવું લગાડે છે.” લખેલા કાગળની ગડી કરતાં તેણે ઉમેર્યું, “નવાઈ તો એ છે કે કાગળો આટલા થોડા કેમ આવે છે. પખવાડિયમાં મારે

એક જ આવ્યો.”

“કોઈ લખતું નહિ હોય.” પ્રેકને કહ્યું.

“હા.” ટોંડરે કહ્યું ને મેજર તરફ ફરી પૂછ્યું, “કંઈ બન્યું હોય—આપણે ત્યાં સ્ત્રી—તો આપણને ખબર આપવા દે ખરા? કંઈ અશુભ, કોઈ મરી ગયું હોય કે એવું?”

“મને ખબર નથી.” હંટરે કહ્યું.

“આ તો આવી બન્યું. આમાંથી છુટાય તો સારું.” ટોંડરે કહ્યું.

“તું તો લડાઈ પછી અહીં રહી પડવાનો હતો ને!” પ્રેકને વચ્ચે ફાચર મારી. ટોંડરના ચાળા પાડતાં તેણે ચક્ષાબ્ધું. “ચાર પાંચ વાડીને બેગી કરી દધએ. સરસ ધર કરી દધએ. ખરું ને? તળેટીના ઠાકોર થઇ પડવું હતું, કેમ? ખુશામિજાજ, અરજા લોકો, સુંદર ધાસ, હણે ને બાવ-બરઆં! એમ જ હતું ને ટોંડર?”

પ્રેકને જોડતો મરો તેમ ટોંડરના હાથ નીચે પડતા ગયા ને પછી બન્ને લમણાંને હથેળીમાં જોડથી દબાવી તેણે આવેશથી કહ્યું. “બસ ચુપ કર! એમ ના બોલ! આ લોક, આ બચકર લોક! આ બાવડીન લોકો! એ તો કદી સામું ચે જોતાં નથી.” તેને કુળ્મરી છૂટી, “નથી કદી જોડતું, મરેલાંની જેમ જવાબ આપે છે. ને ત્રાસ તો એવો કે એ તામે ચાવ છે! ને છોકરીઓ જણે ખીનુંલી જ છે!”

દરવાજા પર હળવેથી ટકોરત થયા ને સ્વપ્નમાં કોડસા

સઈને જોસઈ અંદર આગો. ચુપચાપ તે ઝોરઠામાં ફર્યો તે સપડી એટલી આસ્તેથી મૂકી કે જરા યે અવાજ ન થયો તે કાઠ સામે જોયા વિના પાછો ફરી તે બારણા પાસે પહોંચી ગયો. પ્રેકડે બૂમ મારી, “જોસઈ!” જવાબ દીધા વિના જોસઈ પાછો ફર્યો. તેણે જિંયું સુઢાં ન જોયું તે જરા નમન કહ્યું. વધારે જોરથી પ્રેકડે બૂમ પાડી, “જોસઈ, ઘરમાં કંઈ દાર કે બેડી કંઈ છે?”

જોસઈ માથું ધુણાવ્યું.

ટોંડર ટેમત્ર પરથી ઊભો થઈ ગયો. તેના મોં પર અસીમ ક્રોધ હતો. તેણે ત્રાડ નાખી: “જવાબ આપ, સ્વર! મોંએ બોલીને જવાબ દે!”

જોસઈ જિંયું જોયા વિના જ બાવડીન અવાજે કહ્યું, “ના જ, ના જ, ઘરમાં દાર નથી.”

ટોંડર પાછી બૂમ મારી, “ને બેડી?”

નીચું જોડને દૂર દૂર હોય તેવા અવાજે તેણે કહ્યું, “પ્રેડી નથી, સાહેબ.” ને તે તદ્દન ચુપચાપ ઊભો રહ્યો.

“શું માગે છે તું?” ટોંડરે તેને પ્રશ્ન્યું.

“હું જવા માથું છું, જી”

“ત્યારે જ ને, બુઝે છે શું?” તેણે ગુસ્સામાં કહ્યું.

જોસઈ પાછો ફરી ચુપચાપ બારણા બહાર ચાલી ગયો. ટોંડર ખિન્નતામાંથી ક્રમાત્ર કાઠી પોતાનું મોં દહીડું. દંડરે તેની સામે જોઈ કહ્યું, “એટલી સહેલાઈથી તેને હાથે દાર શું કામ

માર્ગ લીધી? એમ નહોતું કરતું.”

ટોંડર ખુરસી પર બેસી ગયો ને લમણ પર હાથ દબાવી કુદેશા અગાજે બોલ્યો, “મારે ઓકરી જોઈએ છે. મારે ઘેર જતું છે. ઓકરીનું કામ છે. આ મામમાં એક સુંદર ઓકરી છે. હું તેને જોયા જ કરું છું. ગૌરવર્ણી સુનેરી વાળવાળી છે ને જરીપુરાણાની દુકાન પાસે રહે છે. મારે એ ઓકરી જોઈએ છે.”

“સાવધાન! તારા પર જરા કાણુ રાખ, ને ધ્યાન રાખ.”
ત્રેકલે કહ્યું.

એ જ પળે પાછા દીવા દરી ગયાં ને ઓરડામાં બધે અંધારું ધઈ ગયું. દીવાસળીઓ ધસાતી હતી ને ફાનસ સળગાવવાની કોશિશ થતી હતી, ત્યારે હંટરે કહ્યું, “મને લાગ્યું કે બપો ત્યાં છે. એકાદ રહી ગયો હશે. પણ કંઈ મારાંથી દર વખતે નીચે દોડી જવાય છે? ત્યાં સહુ સારા માણસો કામ કરે છે.”

ટોંડરે પહેલું ફાનસ ચેતાવ્યું, ને પછી બીજું. હંટરે સખતાઈથી કહ્યું, “ગ્રેન્ટ, તમારે કંઈ કહેવું જ હોય તો અમને સંજગતો, પણ દુશ્મન તમને આમ બોલનાં સાંભળી ન જાય એનું ધ્યાન રાખો. તમે હસ્મત હારી બેડા છે એન એ જાણુએ તો જરૂર ખુશ થશે. દુશ્મનને તમારા શબ્દો સાંભળવા ન દો.”

ટોંડર પાછો બેસી ગયો. તેના મોં પર સીધો પ્રકાશ પડતો હતો ને દીવાનો સુસુરટ પાછો શરૂ થઈ ગયો હતો. તેણે કહ્યું, “એ જ છે ને! દુશ્મન જો જ છે. પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક દુશ્મન છે! એ ક્યાં નથી? જ.રણુ.એ.માંથી એ જોઈ રહે

છે. પડદા પાછળથી એ સાંભળ્યા કરે છે. આપણે તેને દરાબ્યા છે, આપણી બધે છા. ચાંદ છે, ને એઓ ગાહ જુએ છે, ને આજ્ઞા ઉઠાવે છે, ને રાહ જુએ છે. અર્ધા દુનિયા આપણી છે. મેઝર, બધે જ એવું છે શું ?”

“મને ખબર નથી.” હંટરે કહ્યું.

“એ જ છે ને. આપણને ખબર નથી. નેપી, હેરાનો બધું હાથમાં છે. કમળે કરેલા દેગોમાં આપણા સિપાહીઓ સત્કરણ છે; તેઓ નૂતન જીવંત્યોનો જ્ય હક છે !”

૧ “ન્યુ જોર્ડર.”

ટોડરનો અચાજ બહારની ધીરો ને ધીરો થયો ગયો. “આપણે સારું એ ચહેવાનો શું કહે છે ? આપણને સર્વત્ર રક્ષાર મળે છે, લોકો આપણને ચાહે છે, આપણા માગમાં ફોનો નામે છે, એમ ? જો ! આ બચકર લોકો ! બચકરમાં રહ જોતા લોકો !”

“હવે છાતીમાંનો ઊંચો થમી ગયો એટલે સારું લાગે છે ?” હંટરે પૂછ્યું.

પ્રેક્ષક મુઠ્ઠીથી ટેમત્ર પર તાન દઈ રહ્યો હતો; તેણે કહ્યું, “આમ વાત ન કરવી જોઈએ. એણે મનમાં સમજવું. જોઈએ. એ સિપાહી છે ખરું ને ! તો સિપાહી જેમ રહેવું ઘટે.”

બારણું આસ્તેથી ઊંચું ને લોહટ અંદર આવ્યો; તેની રહેમટ પર ને તેના ખજા પર બરફ હતો. તેનું નાક લાલ ચાક ચર્મ મધું હતું ને આવરકોટનો કાંઠો તેના કાન સુધી

મગની દીધેનો હતો. તેણે હેલ્મેટ ઉતારી ને બરફ નીચે પડ્યો; તેણે ખબા ખખેર્યાં. “આ તે કેવું કામ !” તેણે કહ્યું.

“કેમ કંઈ વધારે ધમાલ થઈ ?” હંટરે પૂછ્યું.

“ધમાલ તો સદાની છે જ ને. એમ, પાછો વીજળીનો ઠાપનેમો તોડ્યો ! ઠીક, પણ ખાલુનું થોડા વખત માટે ઠીક કરી દીધું.”

“ધમાલ શું છે ?” હંટરે પૂછ્યું.

“એ જ, રોજ હોય છે તે, કામમાં ઠીક ને ભાંખેડા. તોડનારને મેં જોયો ને તેને ઠાર કર્યો. મને લાગે છે કે તેનો ઇલાજ મને મળી ગયો છે, મેજર. હમણાં જ જડ્યો. દરેક માલુમ પાસે થોડા કાલસા કઢાવીશ. માલુમોથી જુએ તો મરાય નહિ; નહિ તો કામ ન કરે : પણ મને જવાબ મળી ગયો છે. કાલસા બહાર ન નીકળે તો તેના કુટુંબને ખાતાનું ચે ન મળે. માલુમોને ખાલુમાં જ ખવડાવીશું કે ઘેર જઈ વહેંચી ન લે. આ ઇલાજથી એ સીના થવા જોઈએ કામ કરે નહિ તો છોકરાં મરે. હમણાં જ એમને આ કહી આપ્યો.”

“એમણે શું કહ્યું ?”

લોફ્ટની આંખો ઝીંગી થઈ. “કહે ? એ કહી ક્યાં કંઈ કહે જ છે ? કશું નહિ, લગીરે નહિ. પણ હવે કાલસો નીકળે છે કે નહિ તે આપણે જોઈશું.” તેણે પોતાનો ડગલો ઉતાર્યો ને ખખેર્યો; ને તેમ કરતાં અંદર આવવાનાં ખાલુ પડે તેની નજર પડી ને એક તડ જોઈશું ઉધડું દીડું.

મમી જતાં

અવાજ ક્યાં વિના તે બારણા સુધી ગયો; જોઈથી તેને ઊંધાડ્યું ને પછી બાંધ ક્યું. “મેં એને સળગડ બાંધ ક્યું હતું એવો મને ખ્યાલ હતો.” તેણે કહ્યું.

“હા, ક્યું હતું.” હંટરે કહ્યું.

પ્રેક્ષક હજી ચિત્રોનાં પાનાં ફેરવતો હતો. તેનો અવાજ રોજ જેવો હતો. “પૂર્વની લડાઈમાં જુઓ આપણે કેવી જંગી તોપો વાપરીએ છીએ? મેં તો તે કદી જોયું નથી. તમે જોયું છે, કેપ્ટન?”

“હાસ્ટો,” કેપ્ટન લોફ્ટે કહ્યું. “એ ફટકાં થે મેં જોયું છે. અફઘન છે. એની સામે કંઈ ટકી શકે એવું નથી.”

“કેપ્ટન, ઘેરથી તમને ખૂબ ખબરો આવે છે?” ટાંડરે પૂછ્યું.

“થોડા ઘણા, કેમ?” લોફ્ટે કહ્યું.

“કંઈ નહિ. ત્યાં બધે ખેરિયત છે?”

“અફઘન! લશ્કરો બધે જ આગળ વધે છે.” લોફ્ટે કહ્યું.

“દુસ્મનેલી હજી હાર નથી થયું?”

“દરેક મુઠાબલમાં તેઓ હારે છે.”

“પણ લડવા કરે છે?”

“થોડા હવાઈ હુમલા કરે છે, એટલું જ બસ.”

“બને રાંશયનો?”

“બલાસ દઈ ગયા.”

“પણ એ લડવા કરે છે?” ટાંડરે પૂછવાનું ચાલુ રાખ્યું.

“ફટીછવાઈ અપાઝખીથી વધારે નહિ.”

“ત્યારે તો આપણે જીતી ગયા જ કહેવાઈએ ને, કેટલું?”
ટોંડરે પૂછ્યું.

“હારતો.”

ટોંડરે તેની સામે ધ્યાનથી જોયું ને પૂછ્યું. “તમે એ
શાયું માનો છો, કેટલું?”

“એને પાછું શરૂ કરવા ના દેશો.” પ્રેકલે વચ્ચે ટાપશી પૂરી.
લોહટે મોં બગાડી કહ્યું, “તમે શું કહેવા માગો છો તે
હું સમજતો નથી.”

ટોંડરે કહ્યું. “એ જ કે થોડા વખતમાં આપણે ઘેર
જવાનું થશે, ખરું ને?”

“બધું બરાબર બંધ બેસતાં વાર તો લાગે ને?” હંટરે
કહ્યું. “એક દિવસમાં તે નૂતન વ્યવસ્થા અમલમાં આવી
જતી હશે!”

“ત્યારે શું આખી જિંદગી લાગશે?” ટોંડરે કહ્યું.

“એને પાછું એ શરૂ કરવા ન દો.” પ્રેકલે કહ્યું.

લોહટે ટોંડરની ખૂબ નજીકમાં આવી કહ્યું, “લેક્ટેનન્ટ,
તમારા સવાલોનો જ્વનિ મને મળતો નથી. શંકાનું સ્વપ્ન
મને પસંદ નથી.”

હંટરે જોયું જોયું ને કહ્યું, “લોહટે, એના પર સખત
ન થાઓ. એ થાડી ગયો છે. આપણે બધા થાડી ગયા છીએ.”

“હું ચે થાંકી ગયો છું સ્તો.” લોહટે કહ્યું. “પણ આવી દેશદ્રોહી શંકાઓને હું પેસવા દેતો નથી.”

“પણ એની પાછળ ન પડો.” હંટરે કહ્યું, “કર્નલ ક્યાં છે, ખબર છે?”

“એનો હેવાલ લખે છે. વધારે મદદ માગે છે.” લોહટે કહ્યું. “ધાર્યા કરતાં વધારે મુશ્કેલ આ કામ નીવડ્યું છે.”

“વધારે માણસો ને સાધનો મળી શકશે ખરા?” ઉશ્કેરાઈને પ્રેકલે પૂછ્યું.

“મને કેમ ખબર પડે?”

ટાંડર હસ્યો. “મદદ! કે પછી આપણી જગ્યા લેવાનાં માણસો! થોડો વખત તો કદાચ ઘેર જવા મળશે.” તેણે કહ્યું. ને ફરી હસીને ઉમેર્યું, “કાંઈ વાર હું રસ્તે જતો હોયશ ને કાંઈ “કેમ?” કહી બોલાવશે ને લોકો કહેશે ‘પેલો સિપાહી ચાલ્યો જાય,’ ને બધા ખુશી થશે. ને આસપાસ દેસ્તો હશે. ને દહેશત વિના હું પીઠ ફેરવી શકીશ.”

“પાછી એ વાત ન માંડ. ફરીને એને હાથથી જવા દો નહિ.” પ્રેકલે કહ્યું.

લોહટે તિરસ્કારથી કહ્યું, “આપણને પૂરેપૂરી ઉપાધિ છે તેમાં વળી માણસો પામત્ર થવા માંડ્યાં.”

“પણ આપણી જગ્યા લેનારા ખરેખર આવશે, કોટન?” ટાંડરે ચક્ષાત્રે રાખ્યું.

“મેં એમ ક્યાં કહ્યું છે?”

“તમે કહ્યું કે કદાચ આવે.”

“મેં કહ્યું કે મને ખબર નથી. લેફ્ટનન્ટ, આમ જુઓ, આપણે અર્ધા દુનિયા સર કરી છે. એના પર થોડી વાર નખતો રાખવો જોઈએ, એ તો જાણે છે ને ?”

“પણ બીજા અર્ધા ભાગનું શું ?” ટોંડરે પૂછ્યું.

“એ થોડા વખત લડી લેશે” લોફ્ટે કહ્યું.

“ત્યારે તો આપણે બધે પહોંચી વળવું પડશે ?”

“હા. થોડા વખત માટે.” લોફ્ટે કહ્યું.

“એને ચુપ કરીને.” પ્રેકલે કહ્યું. “કાલે જુડિસને એને બોલતો બંધ કરો તો સારું.”

ટોંડરે રૂમાલ કાઢી નાક સાફ કર્યું. જરા ચસકી મચેલાની જેમ એ બોલ્યો, “મને એક વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું. ખાસ જ હશે કે પછી માત્ર ખ્યાલ.” કહેતાં તે મુંઝવણથી હસી પડ્યો.

“કેપ્ટન, એને ચુપ કરવા કહો.” પ્રેકલે કહ્યું.

“કેપ્ટન, આ પ્રદેશ જિતાયો છે ને ?” ટોંડરે પૂછ્યું.

“અવગત.” લોફ્ટે કહ્યું.

ચોતા પર કાબૂ ન હોય તેવા અવાજે હસતાં ટોંડરે કહ્યું. “આપણે જીતા ને આપણે બીએ છીએ; આપણે સર કર્યું ને આપણે જ લેરાઈ ગયા.” વધારે તીણા અવાજે તેણે ઉમેર્યું. “મને ખ્યાલ આવ્યો—કે ખ્યાલ—કે દૂર દૂર સફેદ બરફમાં કાળા ઓળાઓ ફરતા હતા ને ખારણાઓ ને પડકારો પાછળ

ભાવડીન ચહેરાઓ છુપાયેલા હતા. ત્યારે મને ખ્યાલ આવ્યો કે ખ્યાલ.”

“એને અટકાવો.” પ્રેક્ષકે કહ્યું.

ટોંડરે ચાલુ રાખ્યું, “એક વિજય પછી ખીજેને ઊંડા ને ઊંડા કાચકમાં જીતવાનું.” તેને એટલું હસવું આવ્યું કે તે ગૂંમળાવા લાગ્યો; ને મોંએ રમાલ ધરી તેણે ઉચેડ્યું, “નાચક પાગલ હશે જ. કબૂતરો જાગને સર કરે છે. માખીઓએ તેમને પકડાના સો ગાડિના કાગળને સર કર્યો !” તે દીવાતાની જેમ હસતો જ ગયો.

પ્રેક્ષકે તેની પાસે જઈ ખમેથી હલાવી બ્રમ મારી, “બસ કર, ચુપ કર, આમ બેલવાનો તને શો અધિકાર છે ?”

ને ધીમે ધીમે લોકોને લાગ્યું કે તે પાગલની જેમ હસે છે, એટલે ટોંડરની પાસે જઈ તેના મોં પર થાપટ લગાવી તેણે કહ્યું. “લોકોને ટ, ચુપ !”

ટોંડરે હાસ્યા જ કર્યું; લોકો તેને ફરી થાપટ લગાવી ને કહ્યું, “ચુપ, લોકોને ટ-સબળાય છે ?”

ઓખિંતુ ટોંડરનું હસવાનું બંધ થઈ ગયું. ઓરડો તદ્દન શાન્ત થઈ ગયો. માત્ર ફાનસનો સુરસુરાટ સબળાતો હતો. ટોંડરે આશ્ચર્યથી પોતાના હાથ સામે જોયું ને ધવાયેલા મોં પર હાથ ફેરવ્યો; ને ફરી હાથ સામે જોયું, ને તેનું માથું ટેમણ પર ઢળી પડ્યું. “મારે ઘેર જવું છે.” તેણે આસ્તેથી મુકાવું.

પ્રકરણ છઠું

ગામના ચોકથી થોડે દૂર એક રસ્તો હતો ને ત્યાં નાનાં કમાનવાળાં છાપરાં ને દુકાન બંધું બળી જતું હતું. રસ્તામાં અવરજવરથી બરફ જમી ગયો હતો પણ છાપરાં પર અને ધર આસપાસની વાડીમાં તેના ઊંચા ને ઊંચા થર ખડકાતા હતા. એ નાનાં ધરાની ખારી આગળથી આસ્તે આસ્તે નીચે પડતો ને આલવાની જગાએ તેને પાવડાથી ખસેડી નાખ્યો હતો. રાત અંધારી ને ઠંડી હતી ને વિમાનો ન આવે તે માટે કર્ચાવથી પ્રકાશ દેખાતો ન હતો રસ્તામાં કોઈ આલતું ન હતું, કેમકે “કર્ચુ”નો અમત્ર બહુ કડક હતો. મકાનો બરફમાં કાળાં ધાગાં જેવાં દેખાતાં હતાં. થોડી થોડી વારે છ સિંચાડીઓનો પહેરો રસ્તા પર એકથી બીજે છેડે ફરતો. તેઓ બધે ધ્યાનથી જોતા ને હાથમાં ખેટરીની બતીઓ રાખતા. તેમના આલવાનો આછો અવાજ રસ્તા પર સંજગાતો ને ટિપાચેલા બરફ પર તેમના જોડા ચમ ચમ બોલતા. જડા મોટા કમલામાં એ વીંટળાયેલા હતા; તેમની હેઠ્ઠેટો નીચે ચથેલી કાન સુધી આવતી ટોપીઓ તેમણે પહેરી હતી ને

સરી જતાં

તથી તેમનાં હાઠી મોં ઢંકાઈ જતાં હતાં. બરફ આછો આછો પડતો હતો; થોડો થોડો, ચોખ્ખો જેવો પડતો હતો.

પહેરેથીરો ચાલતાં ચાલતાં વાનો કરના હતા. જે ચીજોની તેમને ઝખના થતી તેની વાનો કરના; સારો ખોરાક, મરમ “સૂપ” અને માખણની ઉષ્ણતા, છોકરીઓની સુંદરતા, તેમનાં હાસ્ય, તેમના હોઠ ને તેની આંખોની વાતો કરતા : આ બધાની તે વાતો કરતા ને તેમને જે કંચુ પડ્યું હતું તે પ્રત્યે તિરસ્કારની ક્યારેક વાતો કરતા ને કટકું એકલું જામવું હતું તેની.

જરીપુરાણની દુકાન પાસે એક કમાનવાળા છાપાનું એક નાનું ઘર હતું. આ કારમાં એ બીજા ઘરો જેવું જ હતું ને તેની ઉપરની કમાન પર બરફની ટોપી થઈ રહી હતી. તેની આરીમાંથી પ્રકાશ આવતો નહોતો ને તેનાં બારણાં સજ્જત મંધ રહેતાં. પણ તેની અંદર એક નાના રહેવાના ઓરડામાં દીવો બળતો હતો ને સૂવાના ઓરડા તરફ જવાનું બારણું ખુલ્લું હતું; ને રસોડામાં જવાનું બારણું ઉઘાડું હતું. દીવાલની લગોલગ એક લોખંડની સમડી હતી ને તેમાં આતશ જળી રહ્યો હતો. એ ઓરડો ઉમાવાળો, મરીખીભર્યો પણ આનંદેશ આપે તેવો હતો. જમીન પર પ્રાયદેલી જાજમ ધસાઈ મચેલી હતી ને દીવાલ પર જૂની દમનાં ફૂલોના, ચિતરામણવાળા બીંતક મળ ચોંટાડેલા હતા. પાછળની દીવાલ ઉપર એ ચિત્રો ટાંગેલાં હતાં : એકમાં રકાષીમાં પાતરાંની

અંદર મરેલી માછલીનું અને બીજામાં માડની કાખળી પર મરવા પડેલાં તેતરનું ચિત્ર હતું. જમણી બાજુની દીવાલ પર નિરાશ થયેલા માછીમારો તરફ દરિયાનાં મોજાં ઉપર ચાલતા ઈંદુ ખિસ્તનું ચિત્ર હતું. ઓરડામાં બે સાદી ખુરશીઓ હતી ને એક લાંબો કોચ હતો ને તેના પર એક ચઃચકિત કામળો પાથરેલો હતો. ઓરડાની વચમાં એક નાનું ગોળ ટેબલ હતું, તે ઉપર ધસેલનું એક ફાનસ બળતું હતું. તેના ગોળામાં ફૂંચેલી આકૃતિઓ હતી; ને તેનો પ્રકાશ થૂં ને ઉભાવાળો લાગતો હતો.

બહાર જવાની ચાલીમાં જવાનું બારણું સમડીની પાસે આવેલું હતું.

ટેબલ પાસે માદીવાળી એક ઝૂંટતી ખુરશીમાં મોલી મોડન એકલી બેઠી હતી. એક જૂના જૂરા સ્વેટરમાંથી તે બિન ઉભેળતી હતી ને તેનો દડો બનાવી તે પર વીંટતી હતી. દડો સારો મોટો થઇ ગયો હતો. તેની બાબુએ પડેલા ટેબલ પર તેનું ચૂંથવાનું પડ્યું હતું, તેમાં તેના સોપા ભરવેલા હતા, ને પાસે એક મોટી કાતર પડી હતી. પડખે તેનાં ચશ્માં હતાં કેમકે ચૂંથતી વખતે તેનો ખપ નહોતો. તે સુંદર હતી, જુવાન હતી ને સ્વચ્છ હતી. તેના સોનેરી વાળ બિંચા ઓળેલા હતા; અને એક ભરી પટ્ટી આંધેલી હતી. તેના હાથ જલદી જલદી કામ કરી રહ્યા હતા, ને તેમ કરતાં તેની નજર વારે વારે ચાલીના બારણા તરફ જતી હતી. ધુમાડો જવાના

શ્રીગળામાંથી પવનનો સુસવાટ સંભળાનો હતો. પણ રાત્રિ
જાનત હતી ને બધા અવાજો બરફમાં દબાઈ જતા હતા.

ઝોચિંતું તેનું કામ અટકી ગયું, તેના હાથ ઝંભી ગયા.
તેણે બારણા તરફ જોઈ કાન માઝ્યા. પડેરેગીરના પગનો
અવાજ પસાર થઈ ગયો ને તેમની વાનોનો અવાજ આઠો
થઈ ગયો. ધીમે ધીમે એ અવાજો લીન થઈ ગયા ને મોલીએ
નથું બિન ઉમેળી કાઢીને દડા પર વીંટવા માંડ્યું. ને ફરી પાછી
એ અટકી ગઈ. બારણા પાસે કંઈ સળગળાટ થયો ને ત્રણ
ધીરા ટકોરા સંભળાયા. મોલીએ કામ નાચે ચૂકી બારણા
પાસે જઈ પૂછ્યું, “કાણુ?”

તેણે દરવાજા ખોલ્યો ને પુષ્કળ કપડામાં લપેટાયેલું કાઈ
અંદર આવ્યું. એ લાલ આંખવાળી, શાલ દુસાલામાં દમચેત્રી
એની હતી. એ જલદી અંદર સરકી આતી, કેમ જાણે જલદી
દરવાજામાં પેસવાનો ને તેને પાછો બંધ કરવાનો તેને મહાવરો
પડી ગયો હોય. તેનું નાક લાલ થઈ ગયું હતું ને આમતેમ
ઝટ ઝટ જોતી તે બિચી રહી.

મોલીએ તેની ખબર પૂછી ને કહ્યું, ‘તું’ આજે આવીશ
એમ મને નહોતું લાગતું. આ બધા વાધા ઉતાર ને જરા
સૈદ કર. બહાર બહુ ઠંડી છે.”

એનીએ કહ્યું, “સિપાહીઓ વહેતો સિયાજો લઈ આવ્યા.
માન બાપુ કહેતા કે લડાઈ ખરાબ હવા લાવે છે કે પછી
ખરાબ હવા લડાઈ લઈ આવે છે, મને ખરાબર માદ નથી.”

“તારા વાધા ઉતારી નાખ ને સગડી પાસે આવ.”

“એ નથી થાય એમ.” એનીએ કહ્યું. “એ બધા હમણાં આવવાના છે.”

“કાણુ આવનાર છે ?” મોલીએ પૂછ્યું.

“નામદાર, ડોક્ટર ને બેડે અંડર્સ ઓકરા.” એનીએ કહ્યું.

“અહીંયાં ? શા વાસ્તે ?” મોલીએ પૂછ્યું.

એનીએ હાથ આગળ કરી એક પોટલી ધરી કહ્યું, “આ લે, કર્નલની રકાબીમાંથી મેં ઉડાવ્યું છે. ખાવાનું છે.”

મોલીએ પોટલી છોડી ને અંદરનું ખાવાનું મોંમાં મૂક્યું, ને આવતાં આવતાં પૂછ્યું, “તેં કંઈ ખાધું ?”

“હું તો રસોઈ કરું છું ને ! મને તો મગા જ રહે.” એનીએ કહ્યું.

“એ ક્યારે આવવાના છે ?”

“અંડર્સ ઓકરા દરિયાપાર ચાલ્યા જવાના છે. એમને બાગવું પડે તેમ છે ને છુપાતા ફરે છે.”

“એમ ? શું કામ ?” મોલીએ પૂછ્યું.

“લે, એમના બાઇ જેક પેલી ગાડી તોડી હતી ને આજ તેને પેલાએ ફાર કર્યો. સિપાહીઓ કુટુંબના બીજાં માણસોની તપાસમાં છે. ખજર છે ને આમ કેમ કરે છે ?”

“હા, હા, મને ખજર છે, એની. ખેસ તો ખરી.”

“ના, વખત નથી.” એનીએ કહ્યું. “મારે જઇને નામદારને કહેવાનું છે કે બધું બરાબર છે.”

“તને આવતાં કાંઈએ જોઈ નથી ?” મોલીએ પૂછ્યું.

શક્તી જતાં

“ના રે.” ગવંથી હસી એનીએ કહ્યું. “જુનું સરકવામાં હું પાવરની થઈ ગઈ છું.”

“પણ નામદાર કેમ બહાર નીકળી શકશે?”

એની હસી. “એ લોકો જુઓ તો ફરી જોસફ નામદારની જાગીમાં સૂશે. એનાં જરાતનાં કપડાં પહેરી. બાઈસહેત્રની પાંચે!” કહી તે ફરી હસી. “પણ જોસફે તદ્દન ચાન્ત રહેવું પડશે.”

“સફર કરવા માટે તો આ બપોરે રાત છે.” મોલીએ કહ્યું.

“જોગાથી દાર થવા કરનાં તો સારું ને!”

“હા એ ખરું. પણ નામદાર અહીં શું કામ આવે છે?”

“એ ખરે નથી એડમ્સ છોકરાઓ જોડે તેમને વાત કરતી છે. મારે હવે જવું જોઈએ. હું તો તમને કહેવા આવીંતી.”

“કેટલીક વારમાં એઓ આવી લાગશે?” મોલીએ પૂછ્યું.

“બહુ તો અર્ધો કે પોણો કલાક થશે,” એનીએ કહ્યું.

“પહેલાં હું આવીશ, જુદા રસોઇયાને કે.ઈ કે.ઈ કરવું નથી.” કહી તે બારણા તરફ ચાલી પણ વચ્ચે અટકી પડી, ને જાણે છેલ્લું વાક્ય મોલીએ કહ્યું હોય ને તેને ઠપકા આપતી હોય એમ તેણે કહ્યું, “હું કે.ઈ એટલી જુદી નથી હો!” તે બારણા બહાર ઝટ સરકી ગઈ ને બારણું બંધ કરી દીધું.

મોલીએ અંધારાનું થોડી વાર ચાલુ રાખ્યું ને પછી સગડી પાસે જઈ અંદર જોયું. આતશનો પ્રકાશ તેના મોં પર પડ્યો. તેણે અંગારા હથાળ્યા ને થોડા કાલસા ઉમેર્યા.

સૌજન્ય પર પાછી જાય એ પહેલાં બહારના દરવાજા પર
ટકારા થયા. તે ઓરડાની બીજી બાજુ મધને મનમાં બમડી,
“કાણુ જણે શું ભલ્લ મધ મધ હશે!” આવીમાં જમ તેને પ્રજ્યુ,
“શું રહી મધુ?”

જવાબમાં એક મરદનો અવાજ આવ્યો. તેણે દરવાજો
ઢીકાડ્યો કે એ માણસે કહ્યું, “હું કંઈ હરકત કરવા નથી
આવ્યો, કંઈ હરકત કરવા નહિ,”

મોલી ઓરડામાં પાછી હડી ને તેની પાછળ લોકટેનન્ટ ટાંડર
આવ્યો. મોલીએ પ્રજ્યુ, “તમે કાણુ છો? તમારે શું જોઈએ
છે? તમારાથી અહીં આવી સકાય નહિ. શું કામ છે?”

લોકટેનન્ટ ટાંડરે તેનો ભૂખરો મોઠો કોટ પહેર્યો હતો. તે
ઓરડામાં આવ્યો, ને પેતાની હેલ્મેટ ઉતારી આજીજીથી કહેવા
લાગ્યો, “હું કંઈ હરકત નહિ કરું. મને બસ મધ અંદર
આવવા દો.”

“તમારે કામ શું છે?” મોલીએ પ્રજ્યુ.

તેણે બારણું ખંધ કર્યું. ટાંડરે કહ્યું, “આઈ, હું માત્ર વાતો
કરવા આવ્યો છું. એટલું જ તમને જોલતા મારે સાંજળવાં
છે. મારે એટલું જ જોઈએ છે.”

“તમે પરાણું અહીં રહેશો?” મોલીએ પ્રજ્યુ.

“ના મધ, પણ મને થોડી વાર રહેવા દો. પછી હું
આશ્વો જમશ.”

“તમારે જોઈએ છે શું?”

ટાંડરે ખુલાસો કરવા પ્રયત્ન કર્યો. “તમને સમજાશે—તમે

સારી જતાં

માની સકસો ? થોડી વાર માટે આપણે આ બધું જાણી શકીએ ? થોડી જ વાર માટે ! થોડી બર આપણે માણસની જેમ—સાથે—વાત ન કરી શકીએ ?”

મોલી તેની સામે ધણી વાર લગી જોઈ રહી ને તેના હોઠ પર એક હાસ્ય ફરક્યું. “હું કાણ છું એ તમને ખબર નથી, ખરું ?”

“મેં તમને મામમાં જોયાં છે. જાણું છું કે તમે સુંદર છો. તમારી સાથે વાત કરવી છે એટલું હું સમજું છું.” ટોંડરે કહ્યું.

ને મોલીએ હજી હસ્યા ક્યું. આસેથી તેણે કહ્યું. “હું કાણ છું એ તમે જાણતા નથી.” એ ખુરશીમાં બેસી રહી ને ટોંડર બાળકની જેમ, કંઈ અણધારે લાગતો. જિભો રલ્લો. મોલીએ મૃદુતાથી બોલવું ચાલુ રાખ્યું. “જો, ત્યારે તમને એકલું લાગે છે ? બધું આટલું સરળ છે, એમ ?”

ટોંડરે પોતાના હોઠ પર જીભ ફેરવી ને કહ્યું, “જાણ એ જ છે. તમે સમજો છો. તમે સમજાવો એવી મારી ખાતરી હતી. તમારે સમજવું પડશે જ એમ લાગતું હતું.” ઉપરાઉપર તે સખ્તો ઉચ્ચારતો ગયો. “હું માંદો થઈ જઈ એટલું બધું મને એકલું લાગે છે. આ શાન્તિમાં ને ધિક્કારમાં મને ખૂબ સવું લાગે છે.” આરજૂબરી રીતે તેણે ઉમેર્યું. “આપણે થોડી વાતો ન કરી શકીએ ?”

મોલીએ પોતાનું મુંઝવાનું લઈ લીધું ને બારણા તરફ નજર કરી. “તમારે રહેવું હોય તો રહો પણ પા દલાકથી રવાના નહિ. વેક્ટેનંટ, બેસો તો જરૂર.”

મોલીએ પાછું બારણું તરફ જોયું. છરના પાટિયામાં ચરડ કરતો અવાજ આવ્યો. ટોંડરે તંગ બની કહ્યું, “કોઈ અહીં છે?”

“ના, છાપરા પર બરફ ખૂબ જમા થઈ ગયો છે. મારે ત્યાં હવે કોઈ માણસ નથી કે તેને ધકેલી પાડે.”

“એ કોણે કયું? અમે તો કંઈ કયું નથી!” સલકાઈથી ટોંડરે પૂછ્યું.

“હા.” મોલીએ માથું નમાવી કહ્યું. ને તેની નજર દૂર દૂર હતી.

ટોંડર બેસી ગયો- “હું દિલગીર છું.” કહી જરા થંભી ગયો ને પછી કહ્યું, “હું કંઈ મદદ કરી શકું? છાપરા પરથી હું બરફ કઢાવી નાખીશ.”

“ના” મોલીએ કહ્યું. “નહિ.”

“કેમ નહિ?”

“કેમકે લોકોને થશે કે હું તમારી સાથે ભળી ગઈ છું. મને એઓ કાઢી મૂકશે. ને મારે એ નથી જોઈતું.”

“હા, એ તો બારે થાય. તમે બધાં અમને ધિક્કારો છો. પણ મને રમ આવે તો હું તમારી સંભાળ રાખીશ.” ટોંડરે કહ્યું.

હવે મોલીને લાગ્યું કે તેનો હાથ ઉપર આવ્યો છે. તેની આંખ જરા ઝીણી થઈને નિર્દયતાથી તેણે કહ્યું, “શા સારુ એમ પૂછો છો? તમે વિજેતા છો. તમારે પૂછવાપણું ક્યાં

શરી જતાં

છે? તમે તો જોઈએ તે લખ લો છો.”

“પણ મારે એ નથી જોઈતું.” ટોડરે કહ્યું. “મને એ રીત પસંદ નથી.”

ને મોલી વળી નિર્દયતાથી હસી. “હું તમને ચાહું એમ ધર્યો છો ને લેક્ટેનન્ટ?”

“હા.” ટોડરે સાદો ઉદ્ગાર કાઢ્યો ને ઊંચું જોઈ ઉભેયું, “તમારામાં શી સુંદરતા, શી ઉબા છે? તમારા કેશ કેવા ચળકે છે! અરે કેટલાય વખતથી સ્ત્રીની આંખમાં દયા મેં જોઈ જ નથી;”

“મારી આંખમાં તમને જરા ચે દેખાય છે?” મોલીએ પૂછ્યું.

“મારે જોવી છે.” તેને ધ્યાનથી નિહાળી ટોડરે કહ્યું.

મોલીએ આંખો નીચે ઢાળી, “મારી સાથે તમે પ્રેમ કરો છો ખરું, લેક્ટેનન્ટ?”

ને બેહુદી રીતે તેણે કહ્યું, “મને ચાહો એવી મારી ધર્યો છે; હું તમને ગમું એવી ખરે જ ધર્યો છે. ને તમારી આંખમાં એ મારે ખસસ જોવું છે. મેં તમને રસ્તામાં જોયાં છે. પાસેથી જતાં નિહાળ્યાં છે. તમને કોઈ હેરાન ન કરે એવા મેં હુકમો કાઢ્યા છે. કોઈએ છોડતી કરી છે?”

શાન્તિથી મોલીએ કહ્યું, “પાડ તમારો; ના, મારી કોઈએ છોડતી નથી કરી.”

ટોડરના શ્વેદોનો ઊભરો ચાલુ થયો. “ખબર છે? તમારે

માટે મેં એક કવિતા બનાવી છે. એ કવિતા જોવી છે?”

મોલીએ વક્રતાથી કહ્યું, “લાંબી કવિતા છે? તમારે ઝટ જવું પડશે.”

“ના, તદ્દન નાની છે; એક ટુકડા જેવીજ છે.” ઢી તેણે ડગલાની અંદરથી ગડી કરેલો એક કાગળ કાઢ્યો ને તેને આપ્યો. દીવા તરફ નમી ચશ્માં પહેરી તેણે ધીમેથી વાંચ્યું,

“ચક્ષુ તારાં ગહન દીસતાં, ગ્રાહમાં ચાં વિદારે.

ભાવો કરો ઉદ્ધિ ઊલટે, ને ભરે હાર્દ ભારે.”

વાંચી કાગળની ગડી કરીને તેણે તેને ખોળામાં મૂક્યો.

“આ તમે લખી, લેક્ટેનન્ટ?”

“હા.”

“મને ઉદ્દેશીને?” જરા ઉપાસંભમાં મોલીએ પૂછ્યું.

“હા.” અસ્વસ્થ થતાં ટોંડરે જવાબ આપ્યો.

તેની સામે તાકી રાખી, જરા હસીને મોલીએ કહ્યું, “લેક્ટેનન્ટ, તમે નથી લખી, ખરું?”

જ્યહું કહેતાં પકડાયેલા બાળકની જેમ હસી ટોંડરે કહ્યું, “ના”

“કાણે લખી છે તે જાણો છો?” મોલીએ પૂછ્યું.

ટોંડરે કહ્યું, “હા, ‘હાઇને’ * લખી છે. “નીલસાગર”ના તેના સંગ્રહમાં છે. મને એ ખૂબ જ ગમે છે.” મુંઝવણમાં તેણે હસી દીધું ને મોલી પણ હસીને ઓચિંતાં બેઉ સાથે હસવા લાગ્યાં. એટલો જ ઓચિંતો એ હસતાં અટકી ગયો ને

* એક વિખ્યાત જર્મન કવિ.

મમ્મી જતાં

તેની આંખમાં પાછી શુષ્કતા આવી લાગી. “કાણુ જાણે ક્યારનો હું આમ હસ્યો જ નથી.” તેણે કહ્યું. “અમને કહેવામાં આવતું કે લોકો અમને ચાહશે, અમને વખાણશે પણ એ કશું કરતા નથી. ફક્ત અમને ધિક્કારે છે.” કહી તેણે સમયનો લાભ લેવા જાણે પાછો વિષય બદલ્યો. “તમે શું સુંદર છો. એક સ્મિત જોટલાં સુંદર છો.”

“તમે તો પ્રેમ કરવા માંડ્યા, લેફ્ટેનન્ટ. ઘડીમાં તો તમારે જવું પડશે.” મોલીએ કહ્યું.

ટાંડરે કહ્યું, ‘હશે. પ્રેમ કરવા હું માગતો હોઈશ. માણસને પ્રેમની જરૂર છે. પ્રેમ વિના માણસ મરી જાય. તેનું અંતર કોકકું થઈ જાય ને સૂકાં છોડિયાં જેવું તેનું દિલ થઈ જાય. મને બહુ સ્વપ્ન લાગે છે.”

મોલી ખુરસી પરથી ઊભી થઈ ગઈ. બારણાં તરફ તેણે આતુરતાથી નજર કરી ને પછી સગડી તરફ ગઈ ને પાછી આવી. તેનું મોં સખ્ત બન્યું ને તેની આંખમાં સળહતી. તેણે પૂછ્યું, “મારી સાથે તમે શયન કરવા માગો છો લેફ્ટેનન્ટ?”

“મેં એમ ક્યાં કહ્યું? એ રીતે કેમ વાત કરો છો?”

મોલીએ નિર્દયતાથી કહ્યું, “તમને મારા પર તિરસ્કાર આવે માટે એમ કહેતી હોઈશ. હું પરણેલી હતી. મારા ધણીનું મોત થયું છે. હું કુમારિકા નથી, સમજ્યા?” તેના અવાજમાં કટુતા ભારોભાર હતી.

“મારા પર તમે ખુશ રહો એટલું જ ચાહું છું.”

ટાંડરે કહ્યું.

ને મોલીએ કહ્યું, “હું જાણું છું. તમે સંસ્કારી માણસ છો. સાથે ચાહના હોય તો દિલ્લગી વધારે સન્તોષકારક ને સંપૂર્ણ બને એ તમે જાણો છો?”

“એવી વાત ના કરો. મહેરબાની કરી એમ ના બોલો.”

ટાંડરે કહ્યું.

મોલીએ ઝડપથી બારણા તરફ જોયું ને કહ્યું, “અમે તો પરાજિત પ્રજા છીએ, લેફ્ટેનન્ટ. તમે અમારો ખોરાક લઈ ગયા છો. મને લૂપ લાગી છે. ખાવાનું લાવશો તો હું તમારા પર વધારે ખુશ થઈશ.”

“એ શું કહો છો?” ટાંડરે પૂછ્યું.

“તમને તિરસ્કાર છૂટે છે? હું કદાચ એ માટે મથતી હોઈશ. મારી કિંમત એ “સોસેજ”* છે.”

“આમ તે તમારાથી બોલાય?”

“ગધ લડાઈ પછી ખુદ તમારે ત્યાંની છોકરીઓના શા હાલ હતા, લેફ્ટેનન્ટ? રોટીનો ટુકડો કે એક ઈંડું આપી માણસ ગમે તે છોકરી પસંદ કરી શકતો. મફતમાં મને મેળવવી છે? મેં માગેલી કિંમત બંદ મોટી છે?”

ટાંડરે કહ્યું, “ઘડી બર તેમ મને બનાવ્યો. તમે પણ મને ધિક્કારો છો ખરું? મને હવું કે તમે કદાચ તેમ નહિ કરો.”

“ના. હું ખાસ તમને ધિક્કારતી નથી.” તેણે કહ્યું. “હું

---

* ખાવાની ચીજનું નામ.

શશી જતાં.

ભૂખા છું ને તમને લોકાને તિરસ્કારું છું.

ટોંડરે કહ્યું, “તમને જે જોઈએ તે હું આપીશ, પણ” —

મોલીએ વચ્ચે જ કહ્યું, તમારે માત્ર ખીજું નામ આપવું છે. તમારે વેશ્યા નથી જોઈતી, એ જ કહેવા માગો છો ને ?

ટોંડરે કહ્યું : “હું શું કહેવા માગું છું તે જાણતો નથી. પણ તમારા શબ્દોમાં તો પૂરેપૂરો ધિક્કાર ભર્યો લાગે છે.”

મોલી હસી : “ભૂખમાં સુખ નથી. એ “સોસેજ,” સરસ, જડા સોસેજ જગતમાં મહા મૂલ્યવાન બની શકે છે.”

“એમ ના કહો. મહેરબાની કરી ના કહો.” ટોંડરે કહ્યું.

“કેમ નહિ? એ સાચું છે.”

“સાચું તથી, સાચું હોઈ શકે જ નહિ.”

ઘડી ભર મોલી તેની સામે જોઈ રહી ને પછી નીચે બેસી પોતાના ખોળા પર નજર માંડી તે મોલી, “ના સાચું નથી. હું તમને તિરસ્કારતી નથી. મને ય સ્વત્વ લાગે છે, ને છાપરા પર બરફ ખૂબ જમી ગયો છે.”

ટોંડરે જોયો થયો ને મોલી નજીક ગયો. તેનો એક હાથ પોતાના બેઉ હાથ વચ્ચે દબાવી તેણે કામળતાથી કહ્યું, “મહેરબાની કરી મને તિરસ્કારશો નહિ. હું તો એક માત્ર લેફ્ટેનન્ટ છું. મેં કંઈ અહીં આવવાની માગણી નહોતી. કરી. તમે કંઈ મારાં દુશ્મન થવાનું માગ્યું નહોતું. હું એક સાદો માણસ છું, વિજય કરતો માનવ નહિ.”

ફાલુબર તેના હાથ પર મોલીની આંગળીઓ દબાઈ ને તેણે મૃદુતાથી કહ્યું,

“જાણું છું, હા, હું જાણું છું.”

ને ટોંડરે કહ્યું, “સર્વત્ર મોત પ્રસર્યું છે તેમાં જીવનનો આપણને થોડોક તો અધિકાર છે.”

તેના ગાલ પર ઘડી બર હાથ મૂકી મોલીએ કહ્યું, “હા.”

“હું તમારું ધ્યાન રાખીશ.” તેણે કહ્યું. “આ બધી ખુનામરકીમાં આપણને જીવવાનો થોડો તો હકક છે.” તેનો હાથ મોલીના ખભા પર જરા વાર થંભી ગયો. ઓચિંતી તે કડક બની ગઈ ને કોઈ સ્વપ્ન જોતી હોય તેમ તેની આંખો વિકસી રહી, ને તે ટગર ટગર જોઈ રહી. ટોંડરે હાથ લઈ લીધો ને પૂછ્યું, “શું થઈ ગયું? શું છે?” મોલીએ સીધું જોયા જ ક્યું ને ટોંડરે પાછું પૂછ્યું, “પણ છે શું?”

સડકા અવાજે મોલીએ કહ્યું, “પહેલી વાર નિશ્ચાળે જતાં છોકરાની જેમ મેં તેને કપડાં પહેરાવ્યાં ને તેને ખીક લાગતી હતી. તેના ખમીસનાં બટન મેં બંધ કરી આપ્યાં ને તેને સાન્તવન આપવા કોશિશ કરી, પણ તે શાન્ત થાય તેમ નહોતું. ને તેને ખીક લાગતી હતી.”

“તમે શું કહો છો?” ટોંડરે પૂછ્યું.

મોલીને જાણે તાદ્દશ દેખાતું હોય તેમ તે બોલી, “તેને ઘેર શું કામ આવવા દીધો એ હું સમજતી નથી. એ મૂંઝાયેલો હતો. શું બનતું હતું તેની તેને ખબર નહોતી. જતી

શશી જતાં

વખતે તેણે મને ચૂમી સુદ્ધાં ન કરી. એને ખીક લાગતી હતી ને પહેલી વાર નિશાળે ગયેલા છોકરાની જેમ તે બહાદુર હતો.”

ટોંડર ઊભો થઈ ગયો. “તમે તમારા ધણીની વાત કરો છો?”

મોલીએ કહ્યું, “હા, મારા ધણીની. હું મેયર પાસે ગઈ પણ તેણે પોતાની લાચારી બતાવી; તે પછી એને લઈ ગયા ને એની ચાલ બહુ સ્થિર તો ન હતી. પછી તમે તેને બહાર લઈ ગયા ને તેના પર ગોળી છોડી. ત્યારે એ ભયંકર કરતાં વિચિત્ર વધારે લાગ્યું, ને પૂરેપૂરું માન્યામાં એ ન આવ્યું.”

ટોંડરે પૂછ્યું, “તમારા વર ને?”

‘હા, ને આ શાન્ત ધરમાં હવે માન્યામાં આવે છે. છાપરા પર બરફના થર જામ્યા છે ત્યારે માન્યામાં આવે છે. સવારની સ્વનકાર વખતે ને રાત્રે અર્ધ ઉજળ પથારીમાં એનું મને જાન થાય છે”

ટોંડર મોલીની સામે ઊભો હતો. તેના મોં પર ક્રુષ્ટની છાયા હતી. તેણે મોલીને વિદાયની સલામ કરીને કહ્યું, “ખુદા તમને સત્તામત રાખે. હું પાછો આવી શકું?”

ને મોલીએ દીવાલ તરફ જોયું; ને સ્મૃતિ તરફ જોયું ને કહ્યું, “હું ન જાણું.”

“હું તો પાછો આવીશ.”

“હું ન જાણું.” મોલીએ ફરીને કહ્યું.

ટોંડર મોલી સામે જોઈને બારણા બહાર શાન્તિથી પસાર થઈ ગયો; ને મોલીએ દીવાલ સામે જોઈ કહ્યું, “લગવાન

મારી રક્ષા કરે!" ઘડી બર તેણે દીવાલ સામે જોયા કર્યું. બારણું બંધાયું ને એની ગુપચુપ અંદર આવી. મોલીએ તેને જોઈ સુદ્ધાં નહિ.

નાખુશીથી એનીએ કહ્યું, "દરવાજો તો ખુલ્લો હતો."

મોલીએ તેની સામે જોયું, તેની આંખ હજી વિકસિત જ હતી. "હા, અરે હા, એની."

"દરવાજો ખુલ્લો હતો, ને એક માણસ બહાર આવ્યો. મેં તેને જોયો. સિપાહી જેવો દેખાયો."

અને મોલા મોલી, "હા, એની."

"અહીં આવ્યો હતો એ સિપાહી હતો?"

"હા, સિપાહી હતો."

એનીએ સાશંક પૂછ્યું, "એ વળી અહીં શું કરતો'તો?"

"મારી સાથે પ્રેમ કરવા આવ્યો હતો."

એનીએ કહ્યું, "અરે બાઈ તું શું કહે છે? તું એમની સાથે બળી તો નથી ગઈ ને? પેલા કોરેલની જેમ એ લોકોની સાથે નથી ને?"

"ના, એની. એ લોકપક્ષે હું નથી."

એનીએ કહ્યું, "નામદાર મેયર અહીં હાથ ને એ પાછો આવે તો જે થાય તે તમારો વાંક ગણાશે. વાંક તમારો હોં."

"એ પાછો નહિ આવે. હું આવવા જ નહિ દઉં."

પણ એનીને હજી સંદેહ રહ્યો. તેણે પૂછ્યું, "એમને હવે અંદર આવવા કહું? બધું હવે સલામત છે એમ તમે

શરી જતાં

કહે છે ?”

“હા, હા, બધું સલામત છે. એઓ ક્યાં છે ?”

“વાડીની પાછળ ઝાડીમાં.” એનીએ કહ્યું.

“અંદર આવવા કહે, ત્યારે.”

તે એની બહાર ગઈ ત્યારે મોલીએ ઊડી પોતાના વાળ સમાર્યા ને માથું ધુણાવ્યું. જાગ્રત, સજીવ બનવા મથતી હોય તેમ. ચાલીમાં થોડો અવાજ થયો. એ ઊંચા, ગૌર જુવાનિયા દાખલ થયા. એ લોકોએ અંદરના ડગલા પર ગળા સુધી આવતાં ગરમ “સ્વેટરો” પહેરેલાં હતાં ને ઉપર કાન ઢાંકતી ટોપી પહેરી હતી બહારના જીવનથી એ ઘડાયેલા લાગતા હતા, કદાવર હતા, ને વિલ એંડર્સ ને ટોમ એંડર્સ બેઉ માછીમારો, જેડકાભાઈ જેવા દેખાતા હતા.

મોલીને સલામ કરી તેમણે પૂછ્યું, “ખબર પડી ને ?”

“એનીએ મને કહ્યું, પણ જ્યાં માટે આજની રાત બહુ ખરાબ છે.”

ટોમે કહ્યું, “વાદળો વિનાની રાત કરતાં આ બહેતર છે. ચોખ્ખી રાતે તો વિમાનો જોઈ જાય. મેયરને શું કામ છે, મોલી ?”

“મને ખબર નથી, મે તમારા ભાઈનું સાંભળ્યું. બહુ ખોટું થયું.”

બેઉ ભાઈઓ ચુપ થઈ ગયા ને મુંઝવણમાં પડ્યા. ટોમે કહ્યું, “તમે તો જાણો છો શી દશા છે. પણ ઘણા ખરા

કરતાં સારી.”

“હા, હા. હું જાણું છું.”

એની પાછી અંદર આવી ને ઘોઘરા અવાજે બોલી,
“આ આવ્યા.” ને મેયર ઓર્ડન ને ડોક્ટર વિંટર અંદર આવ્યા.
ઉપરના મોટા ડગલા ને ટોપી ઉતારી તેમણે કાચ પર મૂક્યાં.
ઓર્ડને મોલી પાસે જઈ તેના કપાળ પર ચુંબન કર્યું, ને
સાંજની સલામ કરી.

એની તરફ ફરી તેણે કહ્યું, “ચાલમાં બિબી રહે, એની.
પહોંચેગીરે આવે ત્યારે એક ટકોરો કરજો. જાય ત્યારે પાછો
એક ને જોખમના બે. બહારનો દરવાજો જરાક ખુલ્લો રહેવા
દેજો કે કોઈ આવે તો તને સંભળાય.”

એનીએ કહ્યું, “હાજી, સાહેબ.” ચાલમાં જઈ તેણે
ઝોરડાનું બારણું પોતાની પાછળ બંધ કર્યું.

ડોક્ટર વિંટરે સગડી પાસે જઈ હાથ સેકવા માંડ્યા હતા.
તેણે કહ્યું, “અમને ખબર પડી કે તમે બાઇઓ આજ રાત્રે
જવાના છો.”

“અમારે જવું જ પડે તેમ છે.” ટોમે કહ્યું.

ઓર્ડને માથું નમાવી હા પાડી. “હા, ખબર છે.
મિ. કોરેલને તમે સાથે લઈ જવાના છો એમ અમે સાંભળ્યું.”

ટોમ કટુતાથી હસ્યો. “એમ કરીએ તો ઠીક એમ મને
લાગ્યું. અમે એની હોડી તો લઈ જઈએ છીએ. એને કંઈ
જૂટો મુકાય? એ રસ્તામાં ફરે તો સારું લાગતું નથી.”

શશી જતાં

ઓડને દિલગીર અવાજે કહ્યું, “એ ચાલ્યો ગયો હોત તો સારું હતું. પણ એને લઈ જવામાં તમારે માટે જોખમ વધારે છે.”

“એને રસ્તામાં ફરતો જોવો એ ડીક નથી,” પોતાના માછના શબ્દોનો પડઘો પાડતાં વિલે કહ્યું, “એને અહીં જોવો એ લોકો માટે સારું નથી.”

વિંટરે પૂછ્યું, “તમે એને લઈ જઈ શકશો? એ ચેતીને ચાલતો નથી.”

“હા, એક રીતે તો એ ચેતેલો જ રહે છે. પણ ધાણું ખરું બાર વાગે તેને ઘેર એ ચાલ્યો જાય છે. અમે દીવાલ પાછળ હોઈશું. તેના બગીચાના પાણી તરફના નીચલા છેડા આગળ અમે એને પકડી લઈશું એમ હું ધારું છું. તેની હોડી ત્યાં બાંધેલી રહે છે. આજે એમાં જઈ અમે એને તૈયાર કરી રાખી છે.”

ઓડને ફરી કહ્યું. “એ કરવું ન પડે તો સારું. એમાં જોખમ વધારે છે. એ કંઈ ગડબડ કરે તો પહેરેગીરે આવી લાગે.”

ટોમે કહ્યું, “એ ચું કે ચાં નહિ કરે ને એ દરિયામાં ગુમ થાય એ જ સારું છે. ગામના લોકો એને આંટી દે તો વળી વધારે ગોળીયારો થાય. ના, એ જલસમાધિ લે એ જ સારું છે.”

મોલીએ ચૂંચળુના સોયા હાથમાં લઈ પૂછ્યું, “તમે એને હોડીમાંથી ફેંકી દેશો?”

વિલ જરા શરમાયો. “એ દરિયાનો સ્વાદ ચાખશે એટલું જ.” ને મેયર તરફથી ફરી તેણે પૂછ્યું, “આપે અમને મળવા ખોલાવ્યા હતા?”

“હા, મારે થોડી વાત કરવી છે. ડો. વિંટર ને હું એમ વિચાર કરતા હતા કે—ન્યાય, અન્યાય, વિજયની આટલી બધી વાતો થાય છે. આપણા દેશ પર આક્રમણ થયું છે એ ખરું પણ આપણે પરાજિત થયા છીએ એમ હું નથી માનતો. આપણા પર ચડાઇ થઇ છે પણ જીત થઇ નથી.”

દરવાજા પર એક સ્પષ્ટ ટકારો થયો ને ઓરડો શાન્ત બની ગયો. મોલીના સોયા અટકી પડ્યા, ને મેયરનો લંબાવેલો હાથ હવામાં જ રહ્યો. ટોમ કાન ખંજવાળતો હતો ને તેનો હાથ ખંજવાળ્યા કરતો ત્યાં જ રહી ગયો. ઓરડામાંનાં દરેક જણનું હલનચલન અટકી ગયું ને દરેકની નજર બારણા પર સ્થિર બની રહી. ને પહેલાં આસ્તે ને પછી મોટો થતો જતો પહેરેગીરોને પગરવ, બરફમાં તેમનાં બુટનાં ચમચમ ને પાસેથી પસાર થતાં ચાલતી વાતચીતનો અવાજ આવ્યો. તેમણે દરવાજો વટાવ્યો ને પગરવ અંતરમાં વિલીન થઇ ગયો. દરવાજા પર બીજો ટકારો થયો ને ઓરડાની તંગ દશા છૂટી.

ઝોડને કહ્યું, “બહાર એનીને બહુ ઠંડી લાગતી હશે.” કાચ પરથી તેણે પોતાનો ડગલો લીધો ને વચ્ચેનું બારણું ઉઘાડી તેણે એ લંબાવ્યો ને કહ્યું, “એની, ખબા પર વીંટી લે.” કહી બારણું બંધ કર્યું.

“એના વિના હું શું કરત તે મને સમજતું નથી.” તેણે ઉમેર્યું. “એ બધે પહોંચી જાય છે, બધું જુએ છે ને બધું સાંભળે છે.”

ટોમે કહ્યું, “અમારે હમણાં જ ઊપડવું પડશે, સાહેબ.”
ને વિંટરે કહ્યું, “તમે કોરેલનું માંડી વાળો તો સારું એમ મને લાગે છે.”

“નહિ માંડી વળાય. રસ્તામાં એને જોવો એ સારું નથી.” ટોમે ફરીને કહ્યું, ને મેયર તરફ પ્રશ્ન પૂછતો હોય તેમ તેણે જોયું.

મોડને આસ્તેથી શરૂ કર્યું, “મારે સીધી સાદી જ વાત કરવાની છે. આ એક નાનું ગામ છે ને ન્યાયાન્યાય નાની બાબતોને હિસાબે હોય છે. તમારા બાઈ ને ઠાર કરવામાં આવ્યો છે ને એનેકસ મોડન ઠાર થયો છે. દ્રોહ કરનારનું વેર લેવાયું. લોકોને રોષ ચઢ્યો છે પણ સામે લઢવાનો તેમની પાસે માર્ગ નથી. પણ એ બધું નાની બાબતોને હિસાબે છે. લોક સામે લોક લડે છે, ભાવના સામે ભાવના નહિ.”

વિંટરે કહ્યું, “એક દાકતર વિનાશની વાત કરે એ વિચિત્ર છે પણ મને લાગે છે કે જે જે દેશ પણ આક્રમણ થયું છે ત્યાંના લોકો ચડાઈ કરનારાઓ સામે થવા ચાહે છે. આપણી કને શત્રો નથી; આપણો જીવસો કે આપણાં શરીર પૂરતાં નથી. હથિયાર વિનાના માણસનો જીવસો હેઠો પડે છે.”

વિલ એડર્સે પૂછ્યું, “આ બધું શાને સારું કહો છે

શાશી જતાં

જી ? અમારે શું કરવાનું છે ?”

“આપણે ચડાઈ કરનારાઓ સામે લડવું છે પણ લડી શકતા નથી.” ઓડને કહ્યું. “લોકોના અખમરાનેા એ અત્યારે ઉપયોગ કરે છે. ભૂખથી નિર્બળતા આવે છે. તમે જીવાનિયા દરિયાપારને દેશ જાઓ છો. તમારું કદાચ કોઈ સાંભળશે નહિ પણ અમારા તરફથી—એક નાના ગામ તરફથી—ત્યાંના લોકોને કહેજો કે અમને હથિયાર આપે.”

ટોમે પ્રજ્યુ, “આપને હથિયાર જોઈએ છે ?”

વળી દરવાજા પર એક જલદી ટકોરો થયો ને હતાં ત્યાં ને ત્યાં જ લોકો થીજી ગયા ; ને બહારથી પહેરેગીરોનાં પગલાંની અવાજ આવ્યો, પણ ખેવડી ગતિથી એ દોડતા હોય તેવો. વિલ્લ જલદી દરવાજા પાસે પહોંચી ગયો. દોડતાં પગલાં ધર નજીક આવી લાગ્યાં. હુકમો છૂટ્યા તે આજા આજા સંભળાયા ને પહેરેગીરો પાછા દોડવા લાગ્યા ને દરવાજા પર ખીજો ટકોરો થયો.

મોલીએ કહ્યું, “એઓ કોઈની પાછળ પડ્યા લાગે છે. આ ફેરે કોણ જાણે કોણ હશે.”

“અમારે હવે જવું જોઈએ.” ટોમે અસ્વસ્થ થતાં કહ્યું. “ને સાહેબ તમારે બંદકો જોઈએ છે ? અમે એ માગીએ ?”

“ના, એમને અહીંની ખૂરી હાલત કહેજો. આપણા પર સખ્ત જપતો છે. આપણે કંઈ પણ કરીએ કે સોગણી સગ્ન થાય છે. આપણને જે સાદાં છૂપાં રહે તેવાં શાસ્ત્રો મળી શકે

શરી જતાં

તો સારું, રેલવે ઉડાવી દે તેવો દારૂગોળો, કે ફેંકવાના “એનેડ” કે છેવટ એર પથ્થુ.” ગુસ્સામાં મેયરે ચલાવ્યો રાખ્યું. “આ કંઈ ધર્મયુદ્ધ નથી. આ તો દુગલખાણ ને ખૂનની લડાઈ છે. આપણી સામે જે આયુધો વપરાય છે એ જ આપણે વાપરવાં પડશે. દેશ પરનાં વિમાનો ભલે મોટા બોંબ ખાણો ને બંદર પર નાખે પણ જો નાના નાના બોંબ પણ નાખે તો તેને આપણે વાપરી શકીએ, છુપાવી શકીએ ને ટેંક ને રેલવે નીચે નાખી શકીએ. ત્યારે જ આપણે શાસ્ત્રસંજ્ઞ ચક્રશું, ને છૂપી રીતે. ને પછી ચડાઈ કરનારને ખબર નહિ પડે કે કાની પાસે શાસ્ત્ર છે. વિમાનો નાનાં, સાદાં શસ્ત્રો ફેંકી જાય એમ કહેજો. એને કેમ વાપરવાં એ આપણે જોઈશું.”

વિંટરે કહ્યું, “એમને ખબર નહિ પડે કે ફટકો ક્યાં ને ક્યાંથી આવવાનો છે. સિપાહીઓ ને પહોંરેગીરોને ભાન નહિ હોય કે કાની પાસે હથિયારો છે.”

ટામે કપાળ વાંછતાં કહ્યું, “અમે છટકા જવા પામીશું તો તેમને કહીશું—પણ સંભળાય છે કે દરિયાપરના લોકોમાં સત્તાવાળા હજી એવા લોકો છે જેઓ સામાન્ય માણસોના હાથમાં હથિયાર મૂકવા માગતા નથી.”

ઓર્ડને તેની સામે જોઈ રહી કહ્યું, “એ મારા ખ્યાલ બહાર ગયું. પણ જોઈએ. એવા માણસો એ દેશોમાં શાસન કરતાં હોય તો દુનિયાનું આવી બન્યું સમજવું. એઓ સંભળવા તૈયાર હોય તો આપણે જે કહીએ છીએ તેની

તેમને વાત કરજો. આપણને મદદ જોઈશે જ. ને એ મળી ....”
એ કહેતાં કહેતાં તેનો ચહેરો સખત બન્યો, ‘ને એ મળી તો
પછી જોઈશશું’, એ છે ને આપણે છીએ.”

વિંટરે કહ્યું, “અરે સંતાડી શકાય કે, ને વખત પડે
વાપરવા જમીનમાં દાટી શકાય તેવી સુરંગો એ આપે ને તો
ચડાઈ કરનારને કદી નિરાંત નહિ વળે. તેના માલબાલ
બધું ઉડાવી દેશું.”

ઝોરડામાં ઉસ્કેરાટ બાપી ગયો. મોલીએ યુનસથી
કહ્યું, “પછી એના આરામ સામે ટક્કર ઝીલીશું. તેની ઊંચ
સામે, તેની નિશ્ચિતતા સામે, તેની શાન્ત સામે બાથ ભીડીશું.”

વિલે આસ્તેથી પૂછ્યું. “એટલું જ કે સાહેબ?”

“હા.” ઝોડને કહ્યું. “એમાં ગર્જા આવી ગયો.”

“તે અમારું ન સાંભળે તો?”

“અજમાવી જોશું, આજે જેમ દરિયો અજમાવો છો તેમ.”

“ખીજું કંઈ, સાહેબ?”

બારણું ઊઘડ્યું ને એની ચુપકાદીથી અંદર આવી. ઝોડને
કહ્યું, “બસ એટલું જ. ને હવે તમારે જવું હોય તો એનીને
જમને રસ્તો સલામત છે કે કેમ તે જોઈ આવવા દો.”

તેણે જાન્યું જોયું ને એનીને અંદર આવેલી દીડી. એનીએ
કહ્યું, “કાઠ સિપાહી અંદર આવનો લાગે છે. પહેલાં અહીં હતો
એના જેવો દેખાય છે. મોલી સાથે પહેલાં એક સિપાહી
અંદર હતો.”

ખીજાઓએ મોલી સામે જોયું એનીએ કહ્યું, “મેં દરવાજાને
અંદરથી ઉલાળો મારી બંધ કરી દીધો છે.”

શારી જતાં

“એને શું જોઈએ છે?” મોલીએ પૂછ્યું, “એ પાછો શું કામ આવે છે?”

બહારના દરવાજા પર આસ્તેથી ટકોરા થયા. ઝોડને મોલી પાસે જઈ પૂછ્યું, “આ શું છે, મોલી? કંઈ આફતમાં છે?”

“ના, ના, પાછલે બારણેથી બહાર નીકળો. ત્યાંથી બહાર નીકળી જવાશે. ઝટ કરો, ઝટ.”

દરવાજા પર ટકોરા ચાલુ રહ્યા. કોઈ પુરુષના અવાજે આસ્તેથી પુકાયું. મોલીએ રસોડાનું બારણું ઉઘાડ્યું ને કહ્યું, “જલદી કરો.”

મેયરે તેની સામે જઈ પૂછ્યું, “કંઈ આફતમાં છે, મોલી? કંઈ કરી બેઠી નથી ને?”

એનીએ ઠંડકથી કહ્યું, “એ જ સિપાહી લાગે, છે, પહેલાં અહીં એક હતો.”

“હા.” મોલીએ કહ્યું. “પહેલાં અહીં એક સિપાહી હતો.”

મેયરે પૂછ્યું, “એને શું જોઈતું હતું?”

“મારી સાથે તેને પ્રેમ કરવો હતો.”

“પણ ક્યો નહિ ને?” ઝોડને કહ્યું.

“ના,” મોલીએ કહ્યું. “પણ હવે બહા થઈને જાયો, હું ધ્યાન રાખીશ.”

ઝોડને કહ્યું, “મોલી, મુસીબતમાં હોય તો અમને મદદ કરવા દે.”

“મારે સાથે જે મુસીબત છે તેમાં કોઈ મદદ કરી શકે તેમ નથી, આવજો.” કહી તેણે તેમને બહાર મોકલ્યા.

એની પાછળ રહી. મોલી સામે જોઈતેણે પૂછ્યું, “મોલી,

આ સિપાઇને શું કામ છે?”

“એને શું કામ છે તેની મને ખબર નથી.”

“એને કંઈ કહેશો?”

“ના.” અળયખીમાં મોલીએ ફરી ઉચ્ચાડ્યું. “ના.” ને પછી પાછું તીણે અવાજે ઉમેર્યું, “ના એની, ના.”

એનીએ ધુરકતા અવાજે કહ્યું, “એને કંઈ કહેવું સારું નથી.” ને બહાર જઈ પોતાની પાછળ બારણું બંધ કર્યું.

મુખ્ય દરવાજા પર ટકોરા ચાલુ જ રહ્યા ને ત્યાંથી એક માણસનો અવાજ આવતો હતો.

મોલી વચ્ચેના દીવા પાસે મઈ ને તેના પર બોળે બારે હતો. દીવા સામે તેણે જોયું, ને ત્યાંથી પછી ટેબલ સામે; ને તેના ગ્રંથણની પાસે પડેલી મોટી કાતર પર તેની નજર ફરી. વિચારમાં ને વિચારમાં તેનાં પાનાં આગળથી તેણે એ ઝિંચકા. આંગળામાંથી તેનાં પાનાં નીચે સર્પાં ને છરીના જેમ તેને એ પકડી રહી; ને તેની આંખો ત્રાસ વર્તાવતી હતી. દીવા સામે તેણે જોયું ને તેનો પ્રકાશ તેના મોં પર ફરી વળ્યો. ધીમેથી તેણે કાતરને પોતાના પોશાકની અંદર મૂકી દીધી.

દરવાજા પર ટકોરા ચાલુ જ હતા. તેને બોલાવવાનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો. દીવા પર પગબર નખી તેણે તે દારી નાખ્યો. ઓરડામાં અંધારું થઈ ગયું. માત્ર સગડીના અંગારાની લાલ જ્યોત જળી રહી હતી. તેણે બારણું ઉઘાડ્યું. તેનો અવાજ તંગ પણ મધુર હતો. “આ આવી, લેફ્ટેનન્ટ, આ આવી.”

પ્રકરણ સાતમું

અંધારી, સ્વચ્છ રાત્રિમાં સફેદ, અર્ધંક્ષીણ ચન્દ્રનું તેજ થોડું જ પાતું હતું. સૂકો વાયુ બરફ પર સરસરાટ પસાર થઈ જતો અથવા ધ્રુવનાં બિન્દુથી ઠંડો પવન આસ્તેથી ને સતત ફૂંકતો. જમીન પર રેતી જેવા સૂકા બરફના ઢગ ચઢ્યા હતા. બાજુ પર ચડાવી દીધેલા બરફની વચ્ચે ધરો સંતાતાં હતાં ને ઠંડી સામે બારીઆ બંધ રહેતી હતી; ને અંદરના આતશમાંથી આછો આછો ધુમાડો ઉપર ચડતો હતો.

શહેરમાં પગથારો પર બરફ સખત જમી ગયો હતો. રસ્તા છેક જ શાન્ત હતા; માત્ર બિચારા ધૂજતા પહેરેગીરો જતા તેનો અવાજ આવતો. રાતમાં મકાનો કાળાં દેખાતાં ને સવારમાં તેની અંદર થોડી ઉષ્મા રહેલી લાગતી. બાજુમાં જવાના દ્વાર આગળ ચોપીદારો આકાશ પર નજર રાખતા, ને તે તરફ પોતાનાં ચંત્રો ફેરવતા, સાંભળવાનાં ચંત્રો પણ તે જ દિશામાં ફેરવતા ક્રમકે બોંબ-વરસાદ સારુ રાત ચોખ્ખી હતી. આવી રીતે એ પીંછાવાળા પોલાદી ગોળા સુસવાટ કરતા નીચે આવતા ને જંગી અવાજ સાથે ઢુકડા થઈ ઊડી રહેતા.

આજે આકાશમાથી જમાન ખરાબર દેખાશે, જો કે ચંદ્રનો પ્રકાશ તો ઘણો ક્ષીણ હતો.

ગામના એક છેડા આગળ, નાનાં ઝરેમાં એક ફતરો ઠંડી માટે ને એકલા પડવા માટે જાણે ફરિયાદ કરતો હતો. પોતાના દેવતા તરફ નાક જીયું કરી તે પોતાને લાગતાવળગતા જગતની વાતનો લાંબોચોડો હિસાબ આપતો હતો. ગળા પર તેને પ્રખર કાબૂ હતો ને ભુલંદ સ્વરે ગાન ગજવવાનો તેને સારો મહાવરો હતો. પહેરાના છ માણસોએ એ શ્વાન-સંગીત દુઃખી દિલે ચાલતાં ચાલતાં સાંભળ્યું ને એક સિપાડીએ કહ્યું, “દર રાતે એની હાલત વધારે ને વધારે ખરાબ થતી લાગે છે. એને ઠાર મારવો જોઈએ એમ મને લાગે છે.”

ને ખીજાએ પ્રત્યુ, “શા વાસ્તે? એને બસવા દો ને. એથી મને તો સારું લાગે છે. મારે ઘેર એક ફતરો હતો તે ખૂબ જ બસતો. હું એને સીધો કરી ન જ શક્યો. પીળો રેડ હતો. એના બસવા સામે મને વાંધો ન હતો. ખીજા ફતરાઓને લઈ ગયા ત્યારે મારાનેય લઈ ગયા.” નિશ્ચય અવાજે તેણે પ્રડું કર્યું.

કોરપોરતે કહ્યું, “ખોરાકની જરૂર હોય તે ફતરા ખાઈ જાય તે કેમ પરવડે?”

“લે, હું કંઈ ફરિયાદ નથી કરતો. એ જરૂરનું જ હશે. નેતાઓની જેમ હું કંઈ ચોજના કરી જાયતો નથી. તો એ નવાઈ તો એ છે કે આપણે છે એટલું ખાવાનું એ લોકો કને

શરી જતાં

નથી છતાં કેટલાક પાસે ફૂતરા છે. જે કે કેટલા સુકાઈ ગયાં છે; માણસો ને ફૂતરા સહુ !”

“એઓ મૂરખ છે.” કોરપોરલે કહ્યું. “એટલે તો એટલા જલદી હારી બેઠા. આપણી જેમ તેમને યોજના ઘડતાં આવડતું નથી.”

“આ પતી જસે પછી આપણે ત્યાં ફૂતરાઓ હશે કે કેમ એમ મને થાય છે.” સિપાહીએ કહ્યું, અમેરિકા કે ક્યાંકથી મંગાવી પાછી એની ઓલાદ શરૂ કરવી પડશે. અમેરિકામાં કેવાકે ફૂતરા હશે ?”

“એ ખબર નથી,” કોરપોરલે કહ્યું, “ખીજા બધાની જેમ ત્યાંના ફૂતરા ચે દીવાના હશે...ને કદાચ ફૂતરા રાખવા તે સારું નહિ હોય. થોડાં તપાસણીનાં કામ માટે રાખ્યા સિવાય એની ખટખટ ન કરીએ એ જ સારું.”

“અથવા એમ હોય.” સિપાહીએ કહ્યું. “સાંભળ્યું છે કે નાયકને ફૂતરા ગમતા નથી. એનાથી એને ખરજ ને છીંક ઊપડી આવે છે એમ સાંભળ્યું છે.”

“બધી જાતની વાતો થાય.” કોરપોરલે કહ્યું. “થ શ સાંભળો.” પહેરો અટકી પડ્યો, ને દૂરથી વિમાનોનો ગુંજારવ સંભળાયો. એ આવ્યાં. ક્યાંય દીવા તો નથી, એ પહેલાં આવ્યાંને પખવાડિયું થયું ખરું ને ?”

“ખાર દિવસ,” સિપાહીએ કહ્યું.

ખાણુ આગળના રક્ષકોએ વિમાનોનો જાંચેથી આવતો

અવાજ સાંભળ્યો. “જાંચે ઊડે છે.” સાજીંટે કહ્યું. ને ફેપ્ટન લોકેટ પોતાની હેલ્મેટને જાંચી કરી કે તેની કિનાર નીચેથી પોતે જોઈ શકે. “વીસ હજાર ફૂટથી વધારે હશે.” તેણે કહ્યું. “આગળ જતાં લાગે છે.”

“બહુ નથી તો.” સાજીંટે ધ્યાનથી સાંભળ્યું. “ત્રણથી વધારે નથી લાગતાં. ગોલ્ડનાંજને બોલાવું?”

“હોશિયાર છે કે નહિ તે જુઓ ને પછી કર્નલ લેન્સરને બો—ના, બોલાવશો નહિ. કદાચ અહીં નહિ આવતાં હોય. ઉપર તો આવી લાગ્યાં ને હજી ધૂંમરી તો ખાવા માંડ્યા નથી,”

“ચકકર ચકકર ફરતાં મને તો લાગે છે. બેથી વધુ નહિ હોય.” સાજીંટે કહ્યું.

ગિજનામાં લોકેટએ વિમાનોના અવાજ સાંભળ્યા ને ધ્યાનથી કાન માંડ્યા. મેયરના મહેલમાં એના અવાજથી કર્નલ લેન્સરની જાંઘ ઊડી ગઈ ને પડ્યું ફરી તેણે છત સામે જોયું; શ્વાસ થંભાવી દીધો કે વધારે ધ્યાનથી સંભળાય ને પછી તેના છાતીના ધબકારા એવા જોરથી થયા લાગ્યા કે શ્વાસ લેતાં સંભળાતું એટલું બે કાને ન પડ્યું. મેયર ઓડને જાંઘમાં જ વિમાન સાંભળ્યાં; તેનું એક સ્વપ્ન રચાયું; તેણે પાસું બદલ્યું ને જાંઘમાં જ કંઈ ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

હવામાં જાંચે જાંચે બેઉ વિમાનોએ ચકરી ખાધી ને ચંત્રનો અવાજ બંધ કરી ગોળ ગોળ ફર્યા ક્યું; ને તે દરેકના પેકટમાંથી એક પછી એક સંકેતો નાની વસ્તુઓ પડી. થોડા ફૂટ સુધી એ

જોરથી પડતી રહી ને પછી નાની નાની છત્રીઓ બિધડી ને જમીન તરફ શાન્તિથી ને આસ્તે આસ્તે નાનાં પડીકાં ઊતરવા લાગ્યાં. વિમાનોએ યંત્રો ચાલુ કર્યાં ને વધુ ઊંચે ચઢ્યાં; ને પાછાં તે બંધ કરી ચક્રર લીધાં ને વળી વધારે વસ્તુઓ સરી પડી; ને પછી વિમાનોએ દિશા બદલી ને જ્યાંથી આવ્યાં હતાં તે તરફ એ ચાલ્યાં ગયાં.

ફૂલની પાંદડીઓની જેમ એ નાની છત્રીઓ લટકતી, ઓટકતી ઊતરતી હતી ને લવાથી એ અધી આબુઆબુ પથરાઈ ગઈ; ને બિયાંની જેમ છૂટી છવાઈ પથરાઈ જેમ તેમ એ ત્રીખરાઈ ગઈ. એટલી આસ્તે એ ઊતરતી હતી ને એટલી શાન્તિથી નીચે પડી કે કોઈપર સુરંગના દસ તસુનાં પાકીટો બરફમાં ઊભાં રહી જતાં ને તેની ઉપર નાની છત્રીઓ સંકેલાઈ પડતી. બરફની સામે એ ક્યામલ ઝાગતાં હતાં. સંકેદ ખેતરોમાં ને ટેકરીઓની ઝાડીમાં ને ઝાડો ઉપર ને ડાળી ઉપર ને ઊતરી પડ્યાં. ગામના ઘરોનાં છાપરાં પર કેટલાંક ઊતર્યાં ને તે ઉપર શિરપેચની જેમ શોભી રહ્યાં.

એક છત્રી તો રસ્તામાં પહેરાવાળાની આગળ જ ઊતરી, ને સાબ્જીટો કહ્યું, “હોશિયાર, વખત પર ફૂટે એવો બોંબ છે.”

“એટલો મોટો નથી.” એક સિપાહીએ કહ્યું.

“તો ય એની પાસે જશે નહિ.” સાબ્જીટો ખિસ્સામાંથી એટરીની બત્તી કાઢી ને પહેલી વસ્તુ પર પ્રકાશ નાખ્યો. રૂમાલથી મોટી નહિ એવી આછા ભૂરા રંગની એક છત્રી

હતી ને તેની નીચે બૂરા કાગળમાં વીટેલું એક પડીકું હતું.

“કાઈ અડકશે નહિ એને.” સાજીંટ કહ્યું. “હરી, ખાણુ પર જ ને કેપ્ટનને બોલાવી લાવ; ત્યાંસુધી આ કમખખત ચીજની અમે નજર રાખીશું.”

મોડી મોડી ઉપા આવી ને લોકાં ઘર બહાર નીકળવા લાગ્યાં ત્યારે બરફ ઉપરના ભૂરાં છાંટણાં તેમણે જોયાં. લોકાંએ જઈ એને જાંચકી લીધાં. ઉપરનો કાગળ ઉમેડી છાપેલા શબ્દો વાંચ્યા. એ બક્ષિસ જોધને જેને જડેલાં તે સહુ માણસો છૂપું કામ કરવા લાગી ગયાં. ડગલાની અંદર એ ટેટા છુપાવવા લાગ્યાં ને છૂપી જગાએ જઈ તે સંતાડવા લાગી ગયાં.

ને એ આકાશી બક્ષિસની વાત બાળકોને કાને પડી ને તે ફૂંટવાની રમતમાં ડેરડેર ફરી વળ્યાં; ને કાઈ નસીબદાર બાળકને એ ભૂરા રંગ દેખાતો તો તરત દોડી, કાગળ છોડી, ટેટાને સંતાડતું માથાપને ખબર આપતું. કેટલાક લોકોને ધાસ્તી લાગતી, ને તેઓ લશ્કરને એ આપી દેતા. પણ એવા બહુ ન હતા; ને સિપાહીઓ તેની શોધમાં બધે ફરી વળતા પણ છોકરાઓ જેટલા એ ફૂંટવામાં કાબેલ ન હતા.

મેયરના મહેલના દીવાનખાનામાં એલેક્સ મોર્ડન મરાયો ત્યારે હતી તેમ જ ખુરસીઓ ટેબલની આસપાસ વેરાવલી પડી હતી. મેયરનો મહેલ હતો ને ચોરડાની જે રોનક હતી તે હવે ન હતી. બીંતે અડાડેલી ખુરસી વિનાની દીવાલો અડવી લાગતી હતી. ટેબલ પર વેરવિખેર કાગળિયાં પડેલાં હતાં નેથી ચોરડો

શશી જતાં

કોઈ ધંધાની ઓફિસ જેવો જાગતો હતો. અમિસ્થાન ઉપરની ધડિયાળમાં નવ વાગ્યા. દિવસ અંધારિયો હતો ને વાદળાં ઘેરાયેલાં હતાં કેમકે ઉપાની સાથે હિમનાં વાદળ ખેંચાઈ આવ્યાં હતાં.

મેયરના ઓરડામાંથી એની બહાર આવી: ટેબલ પાસેથી પસાર થતાં તેણે ત્યાં પડેલાં કાગળિયાં પર નજર કરી. કૅપ્ટન અંદર આવ્યો ને એનીને જોઈ ખારણાં આગળ થંભી ગયો.

“અહીં શું કરે છે?” તેણે પૂછ્યું.

એનીએ ચીડમાં કહ્યું, “હા જી.”

“અરે મેં કહ્યું કે અહીં શું કરે છે?”

“જરા સાફસફ કરતી’તી, સાહેબ.”

“રહેવા દે ખુનું ને અહીંથી જી.”

અને એની “જી, હા.” કહી, માર્ગ મળે તેની રાહ જોઈ, બહાર નીકળી ગઈ.

કૅપ્ટન લોફ્ટે ખારણામાં પાછળ ફરી કહ્યું, “ખરાબર છે, અંદર લાવ.” તેની પાછળ એક સિપાહી અંદર આવ્યો: ખભા પર તેની બંદૂક ટીંગાડેલી હતી ને તેના હાથમાં કેટલાંય ભૂરાં પાકીયાં હતાં; ને તેને છોટી નાની દોરીઓ અને ભૂરા વસ્ત્રના ટુકડા ત્રટકતા હતા.

“એને ટેબલ પર રાખ.” લોફ્ટે કહ્યું ને કમને સિપાહીએ એ નીચે મુક્યાં. “હવે ઉપર જી ને કનૅલ લેન્સરને બહાર કર કે હું આવી ગયો છું-ને પેલી ચીજો પણ.” સિપાહી ભરકરી

ઢબમાં પાછો ફર્યો ને ઓરડાની બહાર ગયો.

લોકેટ ટેબલ પાસે જઈ એક પડીકું ઉપાડ્યું ને તેના મેં પર અરુચિનો ભાવ હતો. કપડાંની નાની જત્રીને તેણે ઊંચકી જોઈ, માથા પર ધરી રાખી ને તેને નીચે પડવા દીધી. જત્રી ઊઘડી ને પાકાટ જમીન પર નીચે સરી આવ્યું. તેણે એને પાછું ઊંચું કર્યું ને ફરી તપાસી જોયું.

પાછળ મેજર હંટર ને હંટર આગળ કર્નલ લેન્સર ઓરડામાં એકઠમ દાખલ થયા. પીળા કાગળનો એક ટુકડો હંટરના હાથમાં હતો. લેન્સરે ક્રેપ્ટન પ્રત્યે શુભેચ્છા બતાવી ને ટેબલને મથાળે જઈ ખુરસી લીધી. ટેડાની નાની દાર તરફ પળવાર જોઈ, એકને હાથમાં લઈ તેણે કહ્યું, “આને ચકાસી જોયું છે ? ખેંસા ને, હંટર.”

હંટરે ખુરસી ખેંચી ને હાથમાંના પીળા કાગળ તરફ જોયું ને કહ્યું, “બહુ બ્યાનથી નહિ. પાંચ ગાઉની અદર ત્રણ જગ્યાએ પાટા વટેલા છે.”

“હવે આને જુઓ, ને શું વારો છે તે કહો.”

હંટરે એક ટેડાને લઈ ઉપરનું ટાંકણ ખેંચી જોયું તો અંદર એક નળી પાસે એક બીજું પડીકું હતું. હંટરે છરી લઈ નળીને અંદરથી તોડી. ક્રેપ્ટન લોકેટ તેના ખલા ઉપરથી જોયા કર્યું. પછી હંટરે કાપેલી જગ્યાએ સ્વંધી જોયું; આંગળાને ઘસી જોયા ને કહ્યું, “રમત જેવું છે. સુરંગનો દાર છે.” “નાઇટ્રોગ્લીસરીન”ના કેટલા ટકા છે તે ચકાસ્યા વિના ખબર

શક્તી જતાં

ન પડે.” છેડાને ખરાબર તપાસી તેણે ઉમથું, “એની ટેટા જેવી ટોપી તો ખરાબર છે. પારો, ફેડવાની વાટ* ખધું છે. એક મિનિટવાળો લાગે છે.” ટેબલ પર નળીને ફેંકતાં તેણે કહ્યું, “ખડુ સસ્તો ને સાદો માલ છે.”

કર્નલે લોફ્ટ સામે જોયું. “કેટલાંક પડ્યા હશે એમ તમને લાગે છે?”

“ખ્યાલ નથી, સાહેબ.” લોફ્ટે કહ્યું. “એમને પચાસેક મળ્યાં, ને તેણે જેટલાં છત્રીમાં કોતર્યાં. કાણુ જાણે કેમ લોકો નળીઓ લઈ લે છે ને છત્રી રહેવા દે છે ને વણાં તો હજી આપણને મળ્યાં નહિ હોય.”

લેન્સરે હવામાં હાથ ફેરવી કહ્યું, “એની કંઈ પરવા નહિ. એમને ફેંકવા હોય તેટલાં ફેંકે. આપણે કંઈ એ અટકાવી નહિ શકીએ, ને એની સામે એ વાપરી નહિ શકીએ. એમણે કાઈ પર વિજય મેળવ્યો ક્યાં છે?”

“આપણે તેમને દુનિયાની સપાટી પરથી હાંકી કાઢી શકીએ તેમ છીએ.” લોફ્ટે જુરસાથી કહ્યું.

હંટરે હજી નળીની તાંબાની ટોપીની તપાસ ચાલુ રાખી હતી ને લેન્સરે કહ્યું, “હા, આપણે કાઢી શકીએ તો ખરા. હંટર, આ ઉપરનું ચીંટાળેલું તમે જોયું?”

“ના, હજી મને વખત નથી મળ્યો.”

“આ તો એક જાતની શયતાનિયત છે.” કર્નલ લેન્સરે

---

* “ફ્યુઝ.”

કહ્યું. “ઉપરતું આ ભરું છે એટલે બરાબર દેખાય. બહારનો કાગળ ઉખેડો કે આ” ને તેણે એક ટુકડો હાથમાં લીધો. “આ ચોકલેટ છે. બધાય તેની સોધ કરશે. અરે આપણા જ સિપાહીઓ ચોકલેટ ઉડાવતા હશે; ને છોકરાં તો તેને રમત સમજી ખૂબ જ ખોળશે.”

એક સિપાહી અંદર આવ્યો ને કર્નલ આગળ એક પીળા કાગળનો ટુકડો મૂકી ચાલતો થયો. લેન્સરે એની સામે જોઈ સખતાઈથી હાસ્ય કર્યું. “લો, આ તમારું કંઈ આવ્યું, હંટર. તમારા પાટામાં પાછું ખે જમ્યાએ ભંગાણુ પડ્યું.”

તાંબાની ટોપી તપાસતાં ઊંચું જોઈ હંટરે પૂછ્યું, “આ તે ક્યાં ક્યાં છે ? શું બધે જ ફેંક્યા છે ?”

લેન્સરને ગંચવણ થઈ. “હા, એ વિચિત્ર તો છે. મેં દેશમાં વાત કરી. એ લોકોએ ફક્ત આ ઠેકાણે જ નાખ્યાં છે.”

“તમને શું લાગે છે ?” હંટરે પૂછ્યું.

“એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અહીં જાણે અખતરો થતો લાગે છે; ને અહીં એ ફાવશે તો પછી બીજો બધે વાપરશે ને નહિ ફાવે તો પંચાત નહિ કરે.”

“તમે શું કરવાના છો ?” હંટરે પૂછ્યું.

“દેશમાંથી તો એવો હુકમ છે કે આને કોઈ પણ ઉપાયે અહીં જ દાખી દેવું કે બીજો ક્યાંય એ લોક ફેંકે નહિ.”

હંટરે કડુણ અવાજે કહ્યું. “રેલવેનાં પાંચ ભંગાણુ તે હું ટૂંક કરી સરખાં કરીશ ? પાંચ ભંગાણુ સાંધવાના પાટા જ

શુભી જતાં

મારી પાસે હાલ નથી.”

“થોડાં જૂનાં સાઈડીંગ તમારે ઉમેડી નાખવાં પડશે એમ લાગે છે.” લેન્સરે કહ્યું.

“બહુ ખેડેદો રસ્તો થશે એ તો. “હંટરે કહ્યું.

“જમે તેમ તો ચે રસ્તો તો થશે ને.”

પોતે છુટ્ટી પાડેલી નળીને હંટરે બીજી સાથે ફેંકી ને લોકો વચ્ચે કહ્યું, “સાહેબ, આ પ્રમાણે તરત જ અટકાવી દેવું જોઈએ. લોકો એ વાપરે તે પહેલાં તેના ઉચ્ચકનારાઓને આપણે પકડી સજા કરવી જોઈએ. આપણે એ પર ખૂબ મચી કહેવું જોઈએ કે આપણી નબળાઈ છે એમ એ લોકો ન માને.”

લેન્સરે તેની સામે રિમત ક્યું ને કહ્યું, “જરા આસ્તે ડ્રાઇન. પહેલાં એ શું છે એ તો જોઈએ ને પછી તેના ઉપાયનો વિચાર કરીશું.”

ઢગલામાંથી તેણે એક પડીકું ઉપાડ્યું ને તે ખોલી જોયું, ચોકલેટનો નાનો ટુકડો લઈ તેણે ચાખી જોયો ને કહ્યું, “આ શયતાની કામ છે ને ચોકલેટ પણ સારી છે. હું પોતે તે ખાધા વગર રહી શકતો નથી. શોધખોળનું એ ધનામ છે.” ને પછી સુરંગનો ટોટા લઈ તેણે પ્રજ્વલ્યું, “ખરેખર, આ માટે શું ધારો છો, હંટર?”

“એ કહ્યું એ જ. બહુ સસ્તો માલ છે ને નાના કામ માટે બહુ ઉપયોગી છે. ટોપીવાળો ટોટા ને એક મિનિટની ફેડવાની

વાટ, કેમ વાપસ્વાં એ ખખર હોય તો સારી ચીજ છે. ખખર ન હોય તો નકકામી.”

લેન્સરે વીંટવાના કાગળ પરનું લખાણ તપાસ્યું. “આ વાંચ્યું છે?”

“ઉપર ઉપરથી જોયું છે.”

“મેં તો વાંચ્યું છે ને ધ્યાન દઇને સાંભળ્યો એમ ચાહું છું.” લેન્સરે કહ્યું. ને કાગળમાંથી વાંચવા-માંડ્યું, “અનિત પ્રજ્ઞને; આ સંતાડી દો, છતાં ન થાઓ. આની તમને અમાઉ ઉપર જરૂર પડશે. તમારા હોસ્તો તરફથી આ તમને બેટ છે ને તમારા તરફથી ચડાઈ કરનારાઓને બેટ થશે. એનાથી બહુ મોટાં કામ કરવા નહિ મથતા.” થોડું થોડું છોડતા કનલે આગળ વાંચ્યું, આ સાંભળ્યો. ‘દેશમાંના પાટા અને ‘રાતે કામ કરો’ ને ‘વાહન વ્યવહારને થોભાવી દો.’ ને આ સૂચના: “પાટા. સાંધાની નજીક પાટા નીચે ટેટાને મૂકો ને એને જોરથી બાંધી દો. એની આબુએ કાઢવ કે બરફ દાખી દો કે ચસે નહિ. સળગવ.ની વાટ ચેત્યા પછી આસ્તેથી સાઠ ગણાય તેટલામાં ધડાકો થશે.”

એણે હાંટર સામે જોયું ને હાંટરે કહ્યું. “એ બરાબર છે.” ને લેન્સરે પાછું કાગળમાં જોઈ, થોડું છોડી વાંચ્યું, ‘પૂરો પોચા કરી દો, ઉડાવી ન દો,’ ને અહીં ‘વીંજળીના થાંભલા’ ને ‘ગરનાળાં’ ‘ગાડીઓ.’ ભૂરા કાગળને તેણે નીચે મૂક્યો. “લો, આમ બાબત છે.”

લોકેટ ગુસ્સામાં કહ્યું, “આપણે કંઈક કરવું જ જોઈએ. આને દબાવવાનો રસ્તો હોવો જ જોઈએ. થાણાવાળા શું કહે છે ?”

લેન્સરે હોદ્દા ખીડ્યા ને આંગળીથી નળીને પસવારતાં કહ્યું, “કહે તે પહેલાં જ શું કહેશે તે મેં જણાવ્યું હોત. આ રહ્યા હુકમે—“પકડવાની જાળ રાખો ને ચોકલેટમાં એર નાખો.” ઘડીભર અટકી તેણે કહ્યું, “હંટર, હું સારો વફાદાર માણસ છું પણ કોઈ વાર જ્યારે થાણાના અક્કલમંદ ખ્યાલો હું સાંભળું છું ત્યારે ઇચ્છી જવાય છે કે લશ્કરમાં ન હોત ને એક પુરજન હોત—પાંગળો પુરજન હોત તો સારું. એવકૂફાની સાથે વર્તતા હોય એમ જ તેઓ હંમેશાં ધારે છે. જો કે આનાથી જ એમની અકકલતું માપ નીકળે છે એમ કહેવા નથી માગતો !”

“નથી માગતા ?” હંટરને જરા ગમ્મત પડી.

લેન્સરે સ્પષ્ટતાથી કહ્યું, “ના, નથી માગતો. પણ શું થશે ? એકાદ માણસ એને ઊંચકશે ને આપણી જાળથી તેના ફરયા ઊડી જશે. એકાદ બાળક ચોકલેટ ખાશે ને એર ચઢવાથી મરી જશે, ને પછી શું ?” પોતાના હાથ સામે જોઈ તેણે ચઢાવ્યું. “એને પહેલાં લાકડીથી તપાસી જોશે, અથવા દોરડાંથી ફાંસો નાખશે ને પછી તેને અડકશે. ચોકલેટ ખાતાં પહેલાં બિલાડીને આપી જોશે. અરે, આ તો અકકલવાળા લોકો છે. બાલિશ જાળોથી બીજી વાર છેતરાશે નહિ.”

લોહટે ખોખારો ખાવો. “સાહેબ, હિમ્મત હારી ગયેલાની જોમ આપ વાત કરો છો.” તેણે કહ્યું. “આપણે કંઈક કરવું જ જોઈએ. આપ એમ કેમ ધારો છો કે એને ફક્ત ફેંકવામાં આવે છે?”

તે લેન્સરે કહ્યું, “એમાંથી એક કારણસર : કાં તો આ ગામને અદ્ધર પસંદ કરવામાં આવ્યું હશે અથવા આ લોકો બહારની પ્રજા જોડે સંદેશા ચલાવે છે. કેટલાક જુવાનિયા છટકી ગયા છે તે આપણે જાણીએ છીએ.”

લોહટે એતું એ જ ઉચ્ચાર્યું, “આપણે કંઈક કરવું જ જોઈએ.”

લેન્સરે તેના તરફ ફરીને કહ્યું. “લોહટે, મને લાગે છે કે “જનરલ રટાફ” ને માટે તમારી બલામણુ કરું. શી ગુંચ છે એ જાણ્યા પહેલાં તો તમે એ ઉકેલવા માંડો છો. આ નવી જાતની જીવ છે. પહેલાં તો લોકોનાં શસ્ત્રો લઈ લેવાં ને તેમને અજાન રાખવાં એ બની શકતું. પણ હવે તો એ રેડીઓ સાંભળે છે ને આપણે તેને અટકાવી શકતા નથી. એ રેડીઓ ક્યાં છે તે પણ આપણને ખબર પડતી નથી.”

એક સિપાઈએ દરવાજામાંથી ડોકિયું કર્યું, “મિ. કોરેલ આપને મળવા આવ્યા છે, સાહેબ.”

“એને કહો ખેસે.” લેન્સરે કહ્યું. ને લોહટે ઉદ્દેશી ચાલુ રાખ્યું, “આ પત્રિકાઓ તેઓ વાંચે છે. એમને સારું આકાશમાંથી આયુધો ઊતરે છે. હજી તો સુરંગ છે, કેપ્ટન.

સહી જતાં

પછી હાથએનેક આવશે, ને પછી ઝેર.”

લોકટે સચિંત બની કહ્યું, ‘ઝેર તો હજી ફેંક્યું નથી. સાહેબ.”

“ના, પણ એઓ ફેંકશે. તમે ખ્યાલ કરો કે એ લોકોના હાથમાં નાનાં નાનાં તીર આવે, ને તેની અણી પર હલાહલ ઝેર હોય, ને આવતાં એ પણ સંભળાય નહિ ને કશા અવાજ વગર આપણાં કપડામાં પેસી જાય તો સિપાહીઓના ને તમારા વિશ્વમાં ફેટ્લું ભંગાણુ પડે ? ને સોમલ પણ આવેલું છે એમ આપણા માણસોને ખબર પડે તો ? તમે કે એ નિરાતે ખાધ પી શકા ખરા ?”

હંટરે શુષ્ક અવાજે પૂછ્યું, “તમે દુસ્મનની લડાઈ દોરો છો, કનૈલ ?”

“ના, હું તે કવી હશે તેનો ખ્યાલ કરું છું.”

લોકટે કહ્યું, “સુરંગની શોધ પર લાગી જવું જોઈએ તેને બદલે આપણે બેઠા બેઠા વાતો કરીએ છીએ. આ લોકોમાં કોઈ સંસ્થા હોય તો આપણે તેને ખોળી કાઢવી જોઈએ ને નાબૂદ કરવી જોઈએ.”

‘હા.” લેન્સરે કહ્યું. “સદંતર નાબૂદ કરવી જોઈએ. લોકટે, એક વિગત લો, ટ્રેકલને એક આપો. આપણી ખાસે નાના અક્ષરો વધારે હોત તો તે સારુ ટેંડરના મોતથી આપણને જરાય હાથદો ન થયો. એ જોરાંથી અજગો કેમ ન રહી શક્યો ?”

“લોહટનંટ પ્રેક્ષની કામ કરવાની રીત મને પસંદ નથી. સાહેબ.” લોહટે કહ્યું.

“એ શું કરે છે ?”

“કંઈ જ નહિ. પણ તે ઉદ્દેગમાં ને ઉત્કંઠામાં રહ્યા કરે છે.”

“હા.” લેન્સરે કહ્યું, “હું જાણું છું. મેં ધણીવાર એ વિશે વાત કરી છે. તમને ખબર છે કે એ બાબત બોલ્યા કર્યું ન હોત તો હું મેજર-જનરલ હોત. આપણે આપણા તરુણોને વિનયને માટે કેળવ્યા ને વિનય પ્રાપ્ત થતાં એ ઝગડો ભેટે છે; પણ પરાજયમાં કેમ વર્તવું એની તેમને ખબર નથી. આપણે એમને કહેતા કે બીજા જુવાનિયાઓ કરતાં તેઓ વધારે બુદ્ધિશાળી ને બહાદુર છે. ને તેઓ બ્યારે જાણે છે કે બીજા કરતાં તેમનામાં બુદ્ધિ કે બહાદુરી વધારે નથી ત્યારે તેમને આઘાત થાય છે.”

લોહટે સખતામયી કહ્યું, “પરાજય એટલે આપ શું કહેવા માગો છો ? આપણે હાર્યા નથી.”

વિનયના સંબોધનની ગેરહાજરી જોઇ લેન્સરે તેની સામે પળવાર એક શીતળા નજર નાખી ને કશું કહ્યું નહિ ને લોહટની આંખ તે જીરવી ન શકી ને તેણે એ શબ્દ ઉમેર્યો, “સાહેબ.”

ને લેન્સરે કહ્યું, “પાડ તમારો.”

“સાહેબ, બીજાઓ પાસેથી તો આપ એ નથી માગતા.”

“એમને એનો વિચાર જ નથી આવતો એટલે એમાં

કારી જતાં

અપમાન નથી. એ જ્યારે છોડી દેવાય ત્યારે અપમાનકારક બને છે.”

“જી સાહેબ.” લોફ્ટે કહ્યું.

“જાઓ હવે, ને પ્રેક્ષકને હાથમાં રાખવા મથો. તમારી તપાસ શરૂ કરો. ને ખ્યાલ રાખો કે લોકોએ કંઈ ક્યું” છે એ ખાતરી થયા સિવાય ગોળીબાર થવો ન જોઈએ.”

“હા, જી.” લોફ્ટે કહ્યું. શિષ્ટાચારની સલામ કરી તે ચોરડાની બહાર ગયો.

કર્નલ લેન્સર સામે ગમ્મત પડતી હોય તેમ જોઈ હંટરે કહ્યું, “એના પર જરા કડક થયા નહિ?”

“મારે થવું જ પડ્યું. એ બચાગસ્ત થયેલો છે. મને એવા લોકોની પારખ છે. એમને ખીક લાગે ત્યારે તેમને નિયમનમાં રાખવા પડે; નહિ તો એવાઓ કાબૂ ગુમાવી બેસે. કેટલાક જેમ સહુદયતા પર આધાર રાખે તેમ એ નિયમન પર આધાર રાખે છે. મને લાગે છે કે હવે તમારે પાટાનું સંભાળી લેવું જોઈએ. તમારે તો એમ જ ધારવું જોઈએ કે આજ રાત્રે જ લોકો એને છોડાવી દેશે.”

હંટરે ઊભા થઈ કહ્યું, “હા, હુકમો તો દેશથી આવે છે એમ ધારું છું.”

“હા.”

“એ કેવાકે—

“કેવા હોય છે તે તમે જાણો છો.” લેન્સરે તેને અટ-

કાલી કહ્યું. “એ કેવા હોવા જોઈએ તે જાણો છો. આગેવાનોને પકડો, આગેવાનોને ઠાર કરો, બાંધધરીઓ લો, બાન લો, એમને ગોળાએ દો, વધારે બાન લો.” તેના અવાજ ઉઘો થતો જતો હતો પણ છેવટે ધીમે અવાજે કહ્યું, “ને લોકોનો ધિક્કાર વધતો જ રહે ને, ને આપણી વચ્ચેનો ધા ઉડો ને ઉડો. ઊતરતો જાય.”

હંટરે અચકાતાં પૂછ્યું, “પેલી યાદીમાંથી કોઈને સળ થઈ?” ને મેયરના શયનખંડ તરફ ધસારત કરી.

લેન્સરે માથું ધ્રુણાવ્યું, “ના, હજી સુધી તો નહિ. ખાલી ગિરફતાર કર્યા છે.”

હંટરે આસ્તેથી પૂછ્યું, “કર્નલ, હું એમ બધું કે તમને બહુ થાક લાગ્યો છે? મારા અહેવાલમાં લખી મોકલું કે તમને અતિશય શ્રમ પડ્યો છે?”

ધડીબર લેન્સરે પોતાની આંખ પર હાથ દબાવ્યા ને પછી તેના ખભા સીધા થયા ને મોં સખત થયું. “હું કંઈ અલગ્યક પુરજન નથી, હંટર. આપણે અફસરોની તો તંગી છે જ, એ તમે જાણો છો. મેજર, કામે લાગી જાઓ. મારે કોરેલને મળવાનું છે.”

હંટરના મોં પર સ્મિત હતું. દરવાજા પાસે જઈ તેણે તે ઉપાડ્યો ને બારણાંની વચ્ચેથી જ તેણે કહ્યું, “ત્રેકલ પણ છે. તે મળવા માગે છે.”

“એને અંદર મોકલો.” લેન્સરે કહ્યું.

મહત્તી જતાં

પ્રેક્ષક અંદર આવ્યો. તેના મોં પર ચીડ હતી. કચ્છાક માટે લડવા આવ્યો લાગતો હતો. “કર્નલ લેન્સર સાહેબ, મારે આપને”—

“એસો.” લેન્સરે કહ્યું. “એસો ને ધડીબર આરામ કરો. સાશ સૈનિક બનો, લેફ્ટેનન્ટ.”

ને પ્રેક્ષકની કડકાઇ ઓછી થઈ ગઈ. ટેબલ પાસે એસી તેની કાણી એના પર ગોઠવી તેણે કહ્યું, “જી મારે”—

ને લેન્સરે કહ્યું, “થોડી વાર બોલો નહિ. મને ખબર છે થું છે. આવું બધું થશે એનો તમને ખ્યાલ નહોતો, ખરું ને? તમને તો એમ કે જરા ગમ્મત પડશે.”

“એ લોકો આપણને ધિક્કારે છે.” પ્રેક્ષકે કહ્યું. “આપણને અતિશય ધિક્કારે છે.”

લેન્સરે હસીને કહ્યું. “થું છે તે હું સમજતો હોઈશ કે કાણુ જાણુ પછી? સારા સૈનિકો બનાવવા સારુ જુવાનિયાઓ જોઈએ ને જુવાનિયાઓને જુવાન બીઓ જોઈએ, એમ જ ને?”

“જી હા, એ બાબત છે.”

“ને” લેન્સરે મમતાથી પ્રછયું, “એ તમને ધિક્કારે છે?”

પ્રેક્ષકે તેની સામે આશ્ચર્યથી જોયું, “ખબર નથી પડતી સાહેબ, કોઈ વાર એમ લાગે છે; તે માત્ર ફિક્કગીર થાય છે.”

“ને તમને ખેડ થાય છે?”

“જી, મને અહીં ગમતું નથી.”

“ના, તમને તો એમ કે ગમત પડશે, ખરું ? લેફ્ટેનન્ટ ટાંકરે કાપૂ ગુમાવી દીધો ; તે બહાર ગયો ને આ લોકોએ તેને છરી બોકી દીધી. હું તમને દેશ મોકલી આપી શકું ; પણ તમારી અહીં જરૂર છે એમ જાણવા છતાં તમારે ધેર જવું છે ?

પ્રેકલે અસ્વસ્થ બની કહ્યું, “ના જી, ના જી, મારે નથી જવું”

“હીક ત્યારે. હવે હું કહું તે બરાબર સમજશો એવી મને આશા છે. તમે હવે મનુષ્ય નથી, સૈનિક છો. તમારી સગવડ એ મહત્ત્વની બાબત નથી અને લેફ્ટેનન્ટ, તમારી જિંદગી એ પણ મહત્ત્વની બાબત નથી. તમે જીવતા રહેશો તો તમને અમુક સ્મરણો રહેશે, અને એ સિવાય બીજું કંઈ બાક્યે જ તમારી પાસે રહેશે. દરમ્યાનમાં તમારે હુકમો લઈ તેને અમલમાં મૂકવા પડશે. પણ ખરા હુકમો અપ્રિય હશે પણ એ નકકી કરવાનું કામ તમારું નથી. હું તમને જૂઠું નાંક કહું, લેફ્ટેનન્ટ. એ લોકોએ તમને આવી પરિસ્થિતિ માટે શિક્ષણ આપવું જોઈતું હતું, ફોના રસ્તાવાળું નાંક. તેમણે તમારા આત્માને સાચી બરવો જોઈતો હતો. જુઠાણાથી દોરવો જોઈતો ન હતો.” તેનો અવાજ સખત થયો. “પણ તમે આ કામ માથે લીધું, લેફ્ટેનન્ટ. અમારી સાથે રહેશો કે છોડી જશો ? તમારા આત્માની બાળ અમે નાંક રાખી શકીએ.”

પ્રેકલે ઊભા થઈ કહ્યું, “આભાર, સાહેબ.”

“અને પેલી છોકરી બાબત.” લેન્સરે સંભળ્યું. “તમે

શક્તી જતાં

તેના પર બુલમ કરો કે તેનું રક્ષણ કરો કે તેને પરણો તેની સાથે અમારે કંઈ નિસ્ખત નથી. પણ હુકમ મળે ત્યારે તેના પર ગોળી ચલાવવા તમારે તૈયાર રહેવું પડશે.”

પ્રેક્ષકે થાકીને કહ્યું, “હા. જી સાહેબ, આભાર.”

“આ બધું જાણવું એ સારું છે. હું એની તમને ખાતરી આપું છું, કે આ જાણવું એ વધારે સારું છે. જાઓ હવે, લેફ્ટેનન્ટ! અને કોરેલ હજી રાહ જોતો હોય તો એને અંદર મોકલો.” ને લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ષકને બહાર જતાં કર્નલે જોયા ક્યું.

કોરેલ અંદર આવ્યો ત્યારે એ બદલાયલો માણસ હતો. તેનો ડાબો હાથ પાટામાં બાંધેલો હતો ને એ ખુશમનનજી હસમુખો કોરેલ મટી ગયો હતો. તેના મોં પર કડવાસ હતી અને તેની આંખ મરેલા હુકકરની જેમ ત્રાસું જોતી હતી.

“મારે વહેલાં આવવું જોઈતું હતું, કર્નલ.” તેણે કહ્યું. “પણ તમારા સહકારના અભાવને લીધે હું અચકાતો હતો.”

લેન્સરે કહ્યું, “હું જીલતો ન હોઉં તો તમારા અહેવાલના જવાબની તમે રાહ જોતા હતા.”

“એ કરતાં ઘણા વધારેની હું રાહ જોતો હતો. તમે મને સત્તા પદવી આપવાની ના પાડી. હું નિરુપયોગી છું એમ તમે કહ્યું. તમારા પહેલાં ઘણા વખતથી હું આ ગામમાં હતો એનો તમને ખ્યાલ નહોતો. મારી સલાહની વિરુદ્ધ તમે મેયરને એની જગા પર રહેવા દીધો.”

લેન્સરે કહ્યું, “એ ન હોત તો ઘણાં વધારે તોફાન

અયાં હોત.”

“એ તો એક અભિપ્રાયનો સવાલ છે.” કોરેલે કહ્યું.

“અંડખોર લોકોનો એ નેતા છે.”

“એ વાલિયાત વાત છે.” લેન્સરે કહ્યું. “એ તો માત્ર એક સાદો માણસ.”

પોતાના સાગ્ર હાથથી કોરેલે ખિસ્સામાંથી એક નાની ચોપડી કાઢી ને તેને ખોલી. “કર્નલ, તમે જુલ્લી ગયા કે ખબર મેળવવાનાં મારી પાસે સ્થાન હતાં ને તમારા પહેલાં હું ઘણા વખતથી અહીં આવેલો હતો. મારે તમને જણાવવું પડે છે કે આ લોકો જે કંઈ કરી રહ્યા છે તેની સાથે મેયર ઓડનને સીધો ને સતત સંપર્ક છે. લેફ્ટેનન્ટ ટોડરનું જે રાતે ખૂન થયું તે રાતે જ્યાં ખૂન થયું તે ઘરમાં, તેણે હાજરી આપી હતી. ને એ છોકરી જ્યારે ડુંગરાઓમાં નાસી ગઈ ત્યારે મેયરનાં સગાંવહાલાં જોડે જઈ રહી હતી. મેં ત્યાં મુઘી તેનો પત્તો મેળવ્યો પણ એ ચાલી ગઈ હતી. જ્યારે જ્યારે કાઈ નાસી છૂટ્યું છે ત્યારે ત્યારે મેયરની જાણમાં એ થયું છે ને તેણે તેઓને મદદ કરી છે; ને મને તો પાકો વહેમ છે કે આ નાની છત્રીઓમાં પણ તેનો હાથ છે.”

લેન્સરે ઉત્તુક બની કહ્યું. “પણ તેનો પુરાવો તમારી પાસે નથી.”

“ના.” કોરેલે કહ્યું, “હું સાબિત કરી શકું તેમ નથી, પહેલી વાતની મને ખબર છે. બીજીનો માત્ર વહેમ છે. હવે

રાશ્મી જતાં

તો કદાચ તમે મારું સાંભળશો !”

“તમે શું સૂચવો છો?” શાન્તિથી લેન્સરે. પૂછ્યું.

“મારે કહેવાનું છે તે સૂચના કરતાં જરા બદલવત્તર છે. કર્નલ ઓર્ડનને બાન બનાવવો જોઈએ તે તેની જિંદગીનો આધાર આ લોકની શાન્તિ પર રહેવો જોઈએ. સુરંમના ટેટા ફેફલાની એક પણ વાટ સળગવા ઉપર તેની જિંદગીનો આધાર રહેવો જોઈએ.”

તેણે ફરીને ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યો તે એક ખીજ ચોપડી બહાર કાઢી. તેને ઉઘાડીને કર્નલ સામે ધરી, “મારા સૌહેબ, મયકથી મને આવેલો જવાબ આ રહ્યો. તમે જોશો કે એથી મને થોડી સત્તા મળે છે.”

લેન્સરે એની ચોપડી સામે જોયું તે આસ્તેથી કહ્યું, “મારા માથા ઉપરવટ તમે ગયા, એમ?” આંખમાં નિખાલસ અમિયતા દાખવતાં તેણે કારેલ સામે જોયા કયું. “તમને વાગ્યું એ મેં સાંભળ્યું હતું. કેમ કરતાં એ થયું?”

કારેલે કહ્યું, “તમારા લેફ્ટેનન્ટનું ખૂન થયું તે રાત્રે મારા પર કોઈ વડી પડ્યું પણ રસ્તાના ચોકિયાતોએ મને બચાવ્યો. એ જ રાત્રે મારી હોડીમાં આ ગામના ફેટલાક લોકો નાસી છૂટ્યા. તે કર્નલ, હજી વધારે બાર હજી મારે કહેવું પડશે કે મેયર ઓર્ડનને બાન બનાવ્યા વિના છૂટકો નથી !”

લેન્સરે કહ્યું, “એ તો અહીં જ છે, કંઈ નાસી ગયેલ નથી. આપણા કરતાં તેને કેમ વધારે જુઓદાર મણી લાગીએ?”

આચિંતો, દૂર ધડાકો થવાનો અવાજ આવ્યો ને જે જિયામાંથી એ આવ્યો તે તરફ ખેંચીને જોયું. કારણે કહ્યું, “જુઓ કર્નલ પાછું ચાલ્યું. તમને પૂરેપૂરી ખબર છે કે આ અખતરો સફળ થયો તો જે જે દેશ પર બીજાઓએ ચડાઈ કરી છે ત્યાં ત્યાં સુરંગો પહોંચી જશે.”

લેન્સરે શાન્તિથી ફરી પૂછ્યું, “તમે શું સ્વયંવો છો?”

“મેં કહ્યું તે જ. બળવા સામે ઓડનને ધરી રાખવો જોઈએ.”

“ને એ લોકો બંડ કરે ને આપણે ઓડનને ઠાર કરીએ તો?”

“તો પછી પેલો ડોક્ટર છે; એને કંઈ પદ્ધતિ નથી પણ મેયર પછી આ ગામમાં સૌથી વધારે સત્તા તેની ચાલે છે.”

“પણ કોણ જાણે પર તો તે નથી.”

“લોકોને તેનામાં વિશ્વાસ છે.”

“ને એને જે આપણે ઠાર કરીએ. પછી શું?”

“પછી આપણી પાસે સત્તા આવશે. બંડ વૂટી પડશે. નેતાઓને આપણે મારી નાખીશું કે બંડ આપોઆપ ભાંગી પડશે.”

લેન્સરે સંદિગ્ધતાથી પૂછ્યું, “તમે ખરેખર એમ માનો છો?”

“એમ થવું જ જોઈએ.”

લેન્સરે માથું ધીરેથી ધુણાવ્યું ને પછી પહેરેગીરને બૂમ

સશી જતાં

પાડી. બારણું ઉઘાડી એ અંદર આવ્યો. ત્યારે લેન્સરે કહ્યું,
“સાજીંટ, મેયર ઓર્ડન ગિરફતાર છે, અને ડા. વિંટર પણ
ગિરફતાર છે. ઓર્ડન પાસે પહેરો બેસાડવાની ગોઠવણ
કરો ને વિંટરને જલદી અહીં હાજર કરો.”

પહેરેગીરે કહ્યું, “હા જી, સાહેબ.”

લેન્સરે કોરેલ સામે જોઈ કહ્યું, “શું કરો છો તેનું બાન
તમને હોય તો સારું. શું કરો છો તેનું બાન હોય એવી મને
આશા છે.”

પ્રકરણ આઠમું

એ નાના ગામમાં સમાચાર બહુ જલદી ફેલાયા. ઘર આંગણે બારણામાં ગુસપુસ વાતોથી એ ફેલાયા, અથવા અર્થ-સચક નજર માત્રથી કે “મેયર ગિરફતાર થયા,” ને આખા ગામમાં એક ઉલ્લાસનું આદોલન આસ્તેથી ફરી વળ્યું.—એક અદ્ય બીષણુ ઉલ્લાસનું. લોકો ધીમેથી વાતો કરતા ને તરત છુટ્ટા પડતા ને ખોરાક ખરીદવા જનારા દુકાનદારોની નજીક ઘડીબર નમતા ને તેમની વચ્ચે શબ્દો પસાર થતા.

સુરંગની શોધમાં લોકો મેદાનોમાં ને જંગલોમાં જતા. બરફમાં રમતા બાળકોને ટેટા મળી આવતા ને હવે તો છોકરાંઓને પણ શું કરવું તેની સૂચનાઓ મળી ગઈ હતી. પાકીટ ઉધાડી ચોકલેટ ખાઈ જતાં ને સુરંગને બરફમાં દાટી દેતા ને પછી માખાપને કહેતાં કે એ ક્યાં છે.

દૂરદૂરના એક ગામમાં એક માણસને સુરંગનો ટેટા મળી આવ્યો. તેણે સૂચનાઓ વાંચીને વિચાર્યું કે “આ ચાલશે ખરું કે ?” બરફમાં ટેટાને ઊભો રાખી તેણે વાટ પેટાવી; ત્યાંથી દૂર દોડી જઈ તેણે ગણુવા માંડ્યું. તે જરા જલદી ગણુતો

સરસી જતાં

હતો ને તેના અડસઠ મણ્યા પછી સુરંગ ફટી. તેણે કહ્યું, “હા, ચાલે તો છે.” ને વધારે ટેટાની શોધમાં તે ઝડપથી ચાલ્યો ગયો.

કાઈ ચોક્કસ નિશાની હોય તેમ લોકો પોતાના ઘરમાં જતા, બારણાં બંધ કરતા ને રસ્તા શાન્ત બની જતા. ખાણુ આગળ સિપાહીઓ દરેક કામગારની ખ્યાનથી તપાસ કરતા, ફરી ફરીને તપાસ કરતા; સિપાહીઓ તંગ હતા ને તોછડા હતા ને કામગારો સાથે સખતાઈથી બોલતા. કામગારો તેમની સામે ઠંડકથી જોઈ રહેતા ને તેમની દષ્ટિ પાછળ એક અલ્પ બીપણુ ઉદ્ધાસ હતો.

મેયરના મહેલના દીવાનખાનાના ટેબલને સાફ કરી નાખવામાં આવ્યું હતું, ને તેના શયનખંડના બારણા આગળ એક સિપાહી પહેરો બરતો હતો. એની અમિસ્થાન આગળ ઘૂંટણીએ પડી હતી ને તેમાં કાલસા પૂરતી હતી. મેયર ઓઢાંનના દરવાજા આગળ ઊભેલા પહેરેગીરને તેણે વહતા અવાજે પૂછ્યું, “કેમ, એમને તમે શું કરવાના છો?” સિપાહીએ કંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ.

બહારનો દરવાજો ઊઘડ્યો ને એક બીજો સિપાહી ડોક્ટર વિંટરને હાથથી પકડી અંદર આવ્યો. ડોક્ટર વિંટરના પછી સિપાહીએ બારણું બંધ કર્યું ને બારણાની આગળ ઊભો રહ્યો. ડૉ. વિંટરે પૂછ્યું, “કેમ, એની, નામદાર કેમ છે?”

ને એનીએ શયનગૃહ તરફ જતાવી કહ્યું, “અંદર છે.”

“માંદા તો નથી ને?” ડોક્ટરે પ્રશ્ન્યું.

“ના, લાગતા તો નથી.” એનીએ કહ્યું. “હું જોઈ કે તમે અહીં આવ્યા છો તે તેમને કહી શકાય છે કે નહિ.” પહેરેગીર પાસે તે ગધ ને હુકમ કરતી હોય તેમ તેણે કહ્યું, “નામદારને જઈને કહે કે ડૉ. વિંટર આવ્યા છે, સમજ્યો?”

પહેરેગીરે કંઈ જવાબ ન આપ્યો ને ખસ્યો પણ નહિ પણ તેની પાછળનું બારણું ઊઘડ્યું ને મેયર ઓર્ડનની આમૃતિ દેખાઈ. પહેરેગીરને અવગણી, તેને ખસેડી તેણે દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. ઘડીભર પહેરેગીરને થયું કે તે તેને ફરી અંદર મોકલે પણ પછી બારણું પાસેની પોતાની જગ્યાએ જઈ ઊભો રહ્યો. ઓર્ડને એનીનો આભાર માન્યો ને કહ્યું, “ખુદ આધે જતી નહિ હોં, મારે કદાચ કામ પડે.”

એનીએ કહ્યું, “ના છ સાહેબ, નહિ જાડે, બાઈ સાહેબ ખુશીમાં છે?”

“એ વાળ આવે છે. તારે એને મગવું છે, એની?”

“હા, હા.” કહી એનીએ પહેરેગીરની બાબુએથી શયન-ગૃહમાં જઈને પાછળ બારણું ખંધ કર્યું.

ઓર્ડને પ્રશ્ન્યું, “ડોક્ટર, તમારે કંઈ જોઈએ છે?”

વિંટરે હસીને ખબા પરથી પોતાના પહેરેગીર તરફ બતાવ્યું. “હું પણ ગિરફતાર થયેલો છું ને. આ ભગ્ના ભાઈ મને અહીં ઘૂંઈ આવ્યા.”

ઓર્ડને કહ્યું, “એ થયે જ છૂટકો હતો. મને થાય છે કે

શાશ્વી જતાં

હવે એઓ શું કરશે?" ને બેઠે જણા એક ખીજ સામે ધણી વાર સુધી જોઈ રહ્યા ને દરેકને ખબર હતી કે ખીજને શેના વિચાર આવે છે.

ને વાત ચાલુ જ રાખી હોય એમ ઓડને કહ્યું, “હું ધારું તોયે એ અટકાવી શકું તેમ નથી, ખબર છે?”

“હું જાણું છું.” વિંટરે કહ્યું. “પણ તેઓ જાણતા નથી.” ને પછી પોતાના મનમાં ઘોળાતા વિચારની સરણીમાં તેણે ચલાવ્યું, “કાળના લાનવાળા એ લોકો છે, ને તેમનો કાળ લગભગ આવી લાગ્યો છે. તેમને એક જ નાયક અને એક જ મસ્તક છે, એટલે તેમને એમ છે કે આપણા બધાનું એમજ હશે. તેઓ જાણે છે કે દસ માથાં કપાઈ જાય તો તેમનો નાથ થઈ જાય. પણ આપણે તો આઝાદ પ્રજા છીએ. આપણે તો જેટલી વસ્તી છે તેટલાં માથાં આપવા તૈયાર છીએ. ને જરૂરને વખતે નેતાઓ તો ટપોટપ ઊભા થઈ રહે છે.”

વિંટરના ખભા પર હાથ મૂકી ઓડને કહ્યું, “પાડ તમારો. મને ખબર તો હતી પણ તમે એ કહો છો તેથી સારું લાગે છે. આપણી નાની પ્રજા દબાઈ નહિ જાય, ખરું ને?” તેણે જવાબની શોધમાં વિંટરના મોં સામે જોયા ક્યું.

ને ડાક્ટરે તેને ખાતરી આપી, “બિલકુલ નહિ. ખરું જોતાં તો બહારની મદદ મળતાં આપણા લોક બલવત્તર બનશે.”

ઓગડાની ઘડીભર શાન્તિ વ્યાપી રહી. પહેરેગીર જરા ખસ્યો ને તેના બટન પર બંદૂક ઘસાવાનો અવાજ આવ્યો.

ઓડને કહ્યું, “તમને કહી લઉં, ડોક્ટર. કેમકે પછીથી ખોલવાનો મને વખત ન મળે. શરમાવે એવી કેટલીક નાની બાબતો મારા મનમાં છે.” તેણે ખોંખારો ખાધો ને દ્વાર ઊભેલા પહેરેગીર તરફ જોયું પણ તેણે કંઈ સાંભળ્યું હોય એવું ચિહ્ન બતાવ્યું નહિ. “હું મારા પોતાના મોતનો વિચાર કરી રહ્યો છું. એમના સામાન્ય શિરસ્તા પ્રમાણે ચાલે તો તેમને પહેલાં મને મારવો પડશે ને પછી તમને મારવા જોઈશે.” વિંટરે મૌન સેવ્યું એટલે ઉમેર્યું, “ખરું ને ?”

“હા, એમ જ તો. હું ચે ધારું છું.” વિંટરે કહ્યું ને સોનેરી રંગવાળી ખુરસી તરફ જવા માંડ્યું ને બેઠવાની તૈયારી કરી ત્યાં તેમને દેખાયું કે ખુરસી પરની ખોળ જરા ફાટેલી હતી ને જાણે સાજી કરતા હોય તેમ તેના પર આંગળી દબાવી. ફાટેલી ગાદીને લીધે જરા આસ્તેથી તેમણે આસન કર્યું.

ને ઓડને ચાલુ રાખ્યું, “તમે જાણો છો, મને આમાંથી છટકવાના, બહાર નીકળી જવાના ચે વિચાર આવ્યા છે. નાસી છૂટું એમ પણ થઈ આવ્યું છે. મારી જિંદગી માટે અર્થના કરું એમ પણ થયું છે ને હું લાજ મરું છું”

ને વિંટરે તેની સામે જોઈ કહ્યું, “પણ તમે એમાંનું કંઈ કર્યું નથી.”

“ના, એ તો નથી કર્યું.”

“ને તમે કરશો ચે નહિ.”

“ના, નહિ કરું. પણ એમ કરવાના મને વિચાર આવ્યા

શશી જતાં

છે.” અચકાતાં ઓડને ઉમેયું.

ને વિંટરે મૃદુતાથી કહ્યું, “કેમ જાણ્યું બધાંને તેવા વિચાર નહિ આવતા હોય? કેમ જાણ્યું કે મને એવા વિચાર નહિ આવ્યા હોય?”

“તમને પણ શા માટે પકડ્યા તેની મને નવાઈ લાગે છે.” ઓડને કહ્યું, “હું ધારું છું કે એ લોકોનો તમને પણ માર્યો જ છૂટકો થશે.”

“હા, હું એ એમ ધારું છું.” ડોક્ટરે પોતાના અંગૂઠાને આમળ્યા ને તેને ઉપર નીચે જતા જોયા ક્યું.

“એટલું તો જાણીએ છીએ” કહી, ઘડીબર શાન્ત રહી ઓડને કહ્યું, “તમે જાણો છો ડોક્ટર, કે હું અલ્પજન છું. આ એક નાનું ગામ છે. પણ અલ્પજનોમાં એ એક એવો સ્ફુલ્લિંગ હોવો જોઈએ કે જેમાંથી પછી જ્યોત જળી ઊઠે. મને બીક ખૂબ લાગે છે ને મારી જિંદગી બચાવવાના બધા રસ્તાનો મેં વિચાર કર્યો છે; પણ એ ખ્યાલો પસાર થઈ ગયા ને હવે કવચિત એક જાતનો ઉદ્ધાસ મનને ભરી દે છે; ને મને લાગે છે હું બહુતર ને મહત્તર મનુષ્ય છું; ને ખરર છે ડોક્ટર, મને જ્ઞાનો વિચાર આવે છે?” ‘કંઈ યાદ આવવાં તેણે સ્મિત ક્યું,’ “યાદ છે નિશાળમાં સોફ્ટીસના છેલ્લા સંવાદમાં? ને સોફ્ટીસના શબ્દો યાદ છે? ‘કાઈ કહેશે: “સોફ્ટીસ, તમારો અકાલે અંત આણે એવી જીવનપદ્ધતિની તમને લાજ નથી આવતી?” એવાઓને મારો એ જ જવાબ છે, “એમાં

તમારી ભૂલ થાય છે. કશું પણ કરવાને જે માણસ લાયક હોય તેણે જીવવાની કે મરવાની ગણતરીમાં ઊતરવું ન જોઈએ. પોતે સારું કરે છે કે નરસું તેનો જ માત્ર તેણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ.” યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઓડને વિરામ લીધો.

ડોક્ટર વિંટરે ખુરસી પર તંગ બની આગળ બેસી ચાલુ રાખ્યું. “પોતે સારા કે નરસા માણસની જેમ વર્તે છે.” તમે બરાબર અવતરણ નથી આપ્યું એમ લાગે છે. તમે એવા સારા શિષ્ય ન હતા. ને તે વખતના ઉદ્ધારોમાં યે તમે ભૂલ કરી હતી.”

ઓડને હસવું આવ્યું, “તમને એ યાદ છે?”

“હા.” વિંટરે ઉત્કંઠ બની કહ્યું. “મને બરાબર યાદ છે. તમે એકાદ શબ્દ કે લીટી ભૂલી ગયા હતા, સ્નાતક થવાનો દિવસ હતો ને તમે એટલા ઉશ્કેરાયેલા હતા કે ખમીસનો છેડો તમે પૂરા ખોર્યો ન હતો ને છેડો બહાર લટકતો હતો. ને બધા કેમ હસતા હતા એની તમને નવાઝ લાગતી હતી,”

ઓડને મનમાં હસવું આવ્યું ને છૂપી રીતે તેનો હાથ પાછળ ગયો ને ખમીસના છૂટા છેડા પર તેણે હાથ ફેરવ્યો. “હું સોફ્ટીસ હતો.” તેણે કહ્યું. “ને શાળાના પરીક્ષકોને મેં ઝાડી કાઢ્યા. કેવા ધુતકારી કાઢ્યા. મેં કેવી બૂમો પાડી! ને એમને લાલપીળા થતા હું જોઈ શક્યો.”

વિંટરે કહ્યું, “એ તો હસવું ખાળવા માસ દબાવી રહ્યા હતા. તમારા ખમીસનો છેડો બહાર રહી ગયો હતો ને!”

શક્તી જતાં

મેયર ઓડને હસી દીધું. “કેટલાં વરસ થઈ ગયાં ?
ચાળીશ ?”

“છેંતાળીશ.”

શયનગૃહ પાસેનો પહેરેગીર બહારના બારણા આગળના પહેરેગીર પાસે આસ્તેથી પહોંચ્યો ને નિશાળમાં બાળકો છાની વાતો કરે તેમ તે ગુસપુસ કરવા લાગ્યો, “કેટલા વખતથી કામ પર છો ?” તેણે પૂછ્યું.

“અરે, આખી રાત આમ રહ્યો છું. હવે તો આખે ય ઉઘાડી રહેતી નથી.”

“મારી ય તે. તારી વહુના કાલની હોડીમાં કંઈ સમાચાર આવ્યા ?”

“હા તને યાદ કરવા લખ્યું છે. તું ધાયલ થયો છે એ તેણે સાંભળ્યું હતું. પણ એ બહુ લખતી નથી.”

“મને હવે સારું છે એમ લખજે.”

“ચોક્કસ, જ્યારે કાગળ લખીશ ત્યારે.”

મેયરે માથું ઊંચું કરી છત તરફ જોયું ને મનમાં ગણ-ગણાટ કર્યો. “અંમ-અંમ-અંમ-મને યાદ છે કે નહિ ? શું આવતું હતું ?”

ને વિંટરે યાદ આપ્યું. “ને હવે મને હંડ દેનારાઓ, માનવો.”—

કર્નલ લેન્સરે ઓરડામાં ચુપકીથી પ્રવેશ કર્યો; પહેરેગીરે કડક બની ગયા. પેલા ઉદ્દગારો સાંભળી કર્નલે અટકી જઈ

ધ્યાનથી કાન માર્યા.

ઓડને છત સામે જોઈ જૂના શબ્દોને સંભારવા મહેનત કરી, “ને, હવે, મને દંડ દેનારાઓ, માનવો, હું ભવિષ્ય બાપું છું—‘કેમકે મારું હમણું મોત થવાનું છે—ને મોત ને વખતે મનુષ્યોમાં આગાહી કરવાની શક્તિ આવી વસે છે. ને હું—ભવિષ્ય બાપું છું, મારું ખૂન કરનારા તમ માટે, કે—મારા અવસાન પછી તરત.”—

“વિદાય.” વિંટરે ઊભા થઈ કહ્યું.

“શું?” ઓડને તેની સામે જોઈ પૂછ્યું.

ને વિંટરે કહ્યું, “શબ્દ ‘વિદાય’ છે, ‘અવસાન’ નહિ. પહેલાં પણ તમે એ જ ભૂલ કરી હતી. છેતાણીસ વરસ પહેલાં તમે એ જ ભૂલ કરી હતી.”

“ના. અવસાન છે, અવસાન જ છે.” ઓડને આશ્ચર્યથી જોયું ને પોતાના તરફ ધ્યાનથી જોતા કર્નલ લેન્સર પર નજર પડતાં તેણે પૂછ્યું, “‘અવસાન’ નથી?”

કર્નલ લેન્સરે કહ્યું, “‘વિદાય.’ ‘મારી વિદાય પછી તરત જ’ એમ છે.”

ડૉ. વિંટરે આગ્રહથી કહ્યું, “જોયું? એક સામે એ મત થયા. ‘વિદાય’ એ જ શબ્દ છે. પહેલાં કરી હતી એની એ જ ભૂલ છે.”

પછી ઓડને સીધી નજર કરી ને બાહ્ય કશું ન દેખાતું હોય તેમ તેની આંખ સ્મરણમાં આવી વસી ને તેણે ચલાવ્યું,

શારી જતાં

“હું બવિધ્ય બાપુ છું, મારું ખૂન કરનારા તમારે માટે કે મારા અ—મારી વિદાય પછી તરત, મને દીધેલા દંડ કરતાં અનેક ગણી વધારે સગ્ન તમારે માટે નિર્માઈ છે.”

વિંટરે ઉત્તેજન આપવા માથું હલાવ્યું ને કર્નલ લેન્સરે માથું હલાવ્યું, ને તેઓ તેને યાદ કરવામાં મદદ કરતા હોય એમ લાગ્યું. ને ઓડને આગળ ચલાવ્યું, “તમે મને મારી નાખો છો કેમકે એક તહોમત લાવનાર પાસેથી તમે છટકવા માગો છો, નહિ કે તમારી જિંદગીનો હિસાબ આપવા—”

લેફ્ટેનન્ટ પ્રેકલ ઉશ્કેરાયેલો અંદર આવ્યો ને તેણે ખૂબ મારી, “કર્નલ લેન્સર.”

કર્નલ લેન્સરે કહ્યું, ‘શ શ શ’ ને તેને અટકાવવા હાથ ધર્યો. ને ઓડને આસ્તેથી આગળ ચલાવ્યું, “પણ તમે ધારો છો એમ નહિ થાય; એથી છેક ઊલટું જ થશે.” ને તેનો અવાજ વધારે જોરદાર બન્યો, “કેમકે હું કહું છું કે અત્યારે છે તેથી ચે વધારે તમારા પર તહોમત લાવનાર નીકળશે; ને એ વધારે જુવાન છે. એટલે તમારો ઓછો વિચાર કરશે ને તેમનો દોષ તમને વધારે લાગશે.” યાદ કરવા મથતાં તેણે જરા મોં ખગાડ્યું.

ને લેફ્ટેનન્ટ પ્રેકલે કહ્યું, “કર્નલ લેન્સર, સુરંગવાળા કેટલાક માણસો મળી આવ્યા છે.”

ને લેન્સરે કહ્યું, “ચુપ!”

ને ઓડને ચલાવ્યું, “તમે એમ માનતા હો કે માણસોને

મારવાથી તમારાં અનિષ્ટ આચરણોની નિન્દા કરતાં કાંઈ અટકશે તો તમારી ભૂલ થાય છે.' તેણે પાછું મોં બગાડ્યું, વિચાર કર્યો, છત સામે જોયું, ને મુંઝવણમાં હસી દઇ કહ્યું, "બસ, એટલું જ મને યાદ આવે છે. બાકીનું મારામાંથી સરી ગયું છે."

ને ડોક્ટર વિંટરે કહ્યું, "છેંતાળીસ વરસ વીત્યા પછી એ ખૂબ સરસ કહેવાય. ને તમે કંઈ ત્યારે ય બહુ જિંવા વિદ્યાર્થી ન ગણાતા."

લેફ્ટેનન્ટ પ્રેકલે વચ્ચે ઝુકાવ્યું, "માણસો પાસે સુરંગ છે, કર્નલ લેન્સર!"

"તમે એમને પકડ્યા??"

"હા જી, કેપ્ટન લૉફ્ટ એને"—

'એમના પર પહેરો રાખવાનું કેપ્ટન લૉફ્ટને કહ્યો.' પોતાની જાતનો ફરી કબજો લેતાં ઓરડામાં આગળ જઇ તેણે કહ્યું, "ઓર્ડન, આ અટકવું જ જોઈએ."

લાચારીથી મેયરે તેની સામે સ્મિત કર્યું, "એ નહિ અટકી શકે, જી."

કર્નલ લેન્સરે સખતાઇથી કહ્યું, 'લોકોના સારા વર્તનના બાન તરીકે મેં તમને પકડ્યા છે. એ જ મારો હુકમ છે.'

"પણ એથી એ કંઈ અટકશે નહિ." ઓર્ડને સાદાઇથી કહ્યું, "તમે સમજતા નથી. હું જ્યારે લોકોને અંતરાય રૂપ લાગીશ ત્યારે એઓ મારા વિના ચલાવશે."

શક્તી જતાં

લેન્સરે કહ્યું, “તમે શું ધારો છો તે મને સાચું કહો. લોકો જાણે કે એક પછી વાટ હવે સળગાવશે તો તમને ઠાર કરવામાં આવશે તો એઓ સળગાવશે ખરા?”

મેયરે લાચારીથી ડોક્ટર વિંટર સામે જોયું. એ જ પળે તેનું શયનગૃહનું ખારણું ઊઘડ્યું ને બાઈસાહેબ બહાર આવ્યાં. તેના હાથમાં મેયરના હોદ્દાની સાકળ હતી, તેણે કહ્યું, “આ તો તમે ભૂલી ગયા.”

ઓર્ડને કહ્યું, “શું? અરે, હા.” ને તેણે માથું નમાવ્યું ને બાઈસાહેબે તે પરથી હોદ્દાની સાકળ તેને પહેરાવી ને મેયરે બાઈસાહેબનો મીઠાસથી આભાર માન્યો.

બાઈસાહેબે ફરિયાદ કરી, “તમે રોજ એ ભૂલી જાઓ છો. ને બધે વખતે ભૂલી જાઓ છો.”

હાથમાંની સાકળના છેડા સામે મેયરે જોયા ક્યું: તેના હોદ્દાનાં ચિહ્નનો સુવર્ણચંદ્રક ત્યાં હતો. લેન્સરે તેને બાર દર્ષ પૂછ્યું, “લોકો શું કરશે?”

“મને ખબર નથી.” મેયરે કહ્યું, “હું ધારું છું કે વાટ ચેતાવશે.”

“ને ધારો કે તેમ કરવાની તમે તેઓને ના કહો?”

ઓર્ડનની અવસ્થા અર્ધનિદ્રિત લાગી; તેનાં પોપચાં ઢળેલાં હતાં ને વિચાર કરવાનો યત્ન કરતાં તેણે કહ્યું, “હા, હું કંઈ બહાદુર માણસ નથી. તેમ છતાં મને લાગે છે કે ગમે તે થાય તો ચે તેઓ સળગાવશે.” વાણી સાથે મથતાં તેણે આગળ

ચક્ષાવ્યું, “એઓ પ્રકટાવશે એવી મને આશા છે; ને હું તેમ કરવાની તેમને ના પાડું તો તેઓને દુઃખ થશે.”

“આ બધું શું?” બાઈસાહેબે પૂછ્યું.

“જરા વાર શાન્તિ રાખ.” મેયરે કહ્યું.

“પણ તમને લાગે છે કે લોકો સળગાવશે?” લેન્સરે ફરી ફરીને પૂછ્યું.

ને ગર્વથી મેયરે જવાબ આપ્યો, “હા. એઓ સળગાવશે. જુઓ ને, જીવનું કે મરનું તેની પસંદગી કરવાનું મારે નથી પણ શી રીતે એ કરવું તેની પસંદગી મારે કરવાની છે. લડાઈ ન કરવાનું હું એમને કહું તો એમને દુઃખ થશે પણ લડશે તો ખરા. હું એમને લડવાનું કહું તો એઓ ખુશ થશે ને હું કંઈ બહાદુર નથી તો એ તેમને એ બંધવતર બનાવશે.” જરા હસીને તેણે ઉમેર્યું, “એ સહેલુંજ છે, સમજ્યા ને. કેમકે મારા અન્તર્માં એથી ફેર નહિ પડે.”

લેન્સરે કહ્યું, “તમે હા કહો તો એ તમે ના કહી એમ કહી શકીએ. તમારા જીવન માટે તમે આજીજી કરી એમ અમે લોકોને કહી શકીએ.”

ને વિંટરે ગુસ્સે થઈ વચ્ચે જ કહ્યું : “એમને ખબર પડી જશે. તમારાથી કંઈ બેદ રાખી-શકાતા નથી. રાત્રે તમારામાંના એકે કાપૂ ગુમાવ્યો અને તેણે કહ્યું કે માખીઓએ તેમને પકડવાના કામળને જ સર કર્યો ને અત્યારે આખો દેશ તેના સપ્તેદા જાણે છે. એનું તો લોકોએ ગીત બનાવ્યું છે. માખીએ કામ-

બેને મહાત ક્યો. તમારી કને કથું ખાનગી રહી શકતું નથી, કર્નલ."

ખાણની દિશામાંથી એક તીણી સીટી સંભળાઈ. પવનનો એક ઓચિંતો ઝપાટો આવ્યો ને બારી પરથી થોડો બરફ બરી પડ્યો.

સુવર્ણચંદ્રક પર આંગળી ફેરવતાં ઓડને કહ્યું, "જુઓ ને સાહેબ, એમાં કંઈ ફેર પડે તેમ નથી. "તમારો નાશ થશે ને તમારે નાસવું પડશે." તેના અવાજમાં મૃદુતા હતી. "તાબે થવું લોકોને ગમતું નથી ને એઓ તાબે નહીં જ થાય. આઝાદ મનુષ્યો લડાઈ શરૂ ન કરે પણ એક વાર એ શરૂ થઈ તો હાર ખાતાં ખાતાં ચે લડવાનું ચાલુ રાખશે. ટોળાંના માણસો, નેતાને અનુસરવા શીખેલાં માણસો એમ ન કરી શકે; ને એટલે જ ટોળાંના માણસો સંગ્રામ જીતે છે ને આઝાદ માણસો વિગ્રહ જીતે છે. તમને પણ તેની ખબર પડી રહેશે, સાહેબ."

લેન્સરે સીધા ને અચ્છડ થઈ કહ્યું, "મારો હુકમ સ્પષ્ટ છે. અગિયારનો વખત મુકરર થયો હતો. મેં ખાન લીધા છે. જો હિંસા થશે તો ખાનને કતલ કરવામાં આવશે."

ને ડોક્ટર વિંટરે કર્નલને કહ્યું, "એ હુકમોનું કંઈ ચાલશે નહિ એમ જાણવા છતાં તેનો તમે અમલ કરશો?"

લેન્સરનો ચહેરો સખત હતો. "ગમે તે થાય તો ચે મારા હુકમનો અમલ કરવો પડશે, પણ મને લાગે છે કે તમારો તરફથી ઢંઢેરો પિટાય તો ઘણી જિંદગીઓ બચી જાય."

“આ વળી શી વાહિયાત વાતો આવી રહી છે તે તો કહો?”
અર્ધ અવાજે બાઈ સાહેબે પૂછ્યું.

“છેક જ વાહિયાત વાત છે.” મેયરે કહ્યું.

“પણ મેયરને કોઈથી કેમ પકડી શકાય?” બાઈ સાહેબે
પુલાસો કરતાં કહ્યું.

ઓડને સ્મિત કર્યું ને કહ્યું, “ના. મેયરને એઓ નહિ
પકડી શકે. આઝાદ મનુષ્યોએ સેવેલી એ એક ભાવના છે,
ને એ છટકી જશે.”

દૂર દૂરથી એક ધડાકાનો અવાજ થયો ને તેનો પ્રસંગ
ટેકરીઓમાંથી પાછો આવ્યો. કાલસાની ખાણ આગળ તીણી,
દૂંકી ચેતવણીની સીટી વાગી. ઓડને ધડી ભર તંગ બની
ઊભા રહી આશ્ચર્ય સ્મિત કર્યું. એક બીજો ધડાકો ધણધણી
ઊડ્યો. એ વધારે નજીક અને વધારે મોટો હતો, ને તેનો
પડથો પર્વતોમાંથી પાછો આવ્યો. ઓડને પોતાની ધડિયાળ
સામે જોયું ને ગાછી ધડિયાળ ને છેડો ડોક્ટર વિંટરના હાથમાં
મૂકી તેણે પૂછ્યું, “માખીઓ માટેના પેલા શા શબ્દો હતા?”

“માખીઓએ કાગળને સરૂં કર્યો.” વિંટરે કહ્યું.

ઓડને જમ પાડી, “એની!” શ્વનગૃહનું બારણું એકદમ
ઊઘડ્યું ને મેયરે પૂછ્યું, “તું સાંભળતી હતી કે?”

ગભરાઈ જઈ એનીએ કહી દીધું, “હા જી, સાહેબ.”

ને પછી વધારે નજીક એક ધડાકો થયો ને લાકડાંના
ફુકડા ઊડવાના ને કાચ વટવાના અવાજ આવ્યા ને પહેરેગીર

શરી જતાં

પાછળનું દ્વાર બિઘડી પડ્યું. ને ઓડને કહ્યું, “એની, બાપ-સાહેબને જરૂર હોય ત્યાં સુધી તું તેની સાથે રહેજે. એને એકલી નહિ રહેવા દેતી.” બાપસાહેબ પર હાથ મૂકી તેના કપાળ પર મેયરે ચુંબન કર્યું ને પછી બારણા તરફ લેફ્ટેનન્ટ પ્રેક્ષ બોલો હતો તે તરફ ફરી સૉફ્ટીસને ફરી યાદ કર્યો. “ફીટા, દેવતાને મારે ભોગ ધરવાનો છે.” તેણે માર્દવથી ઉચ્ચાર્યું. “એ ઋણુ બરપાઈ થશે જ.”

ઓડને હસી દીધું. “એટલું તો મને યાદ રહ્યું. એ તો બૂલી નહોતો ગયો.” પ્રેક્ષના બાવડાં પર તેણે હાથ મૂક્યો ને લેફ્ટેનન્ટ ચમકી બિઘડ્યો.

વિંટરે ધીરેથી માથું હલાવતાં કહ્યું, “હા, તમને બરાબર યાદ રહ્યું. ઋણુ ચોક્કસ અદા થશે.”

ભૂમિ અને નવરચના

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૦-૦ છૂટક નકલ દશ આના

- ★ શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ એમના વિશાળ અને ત્રિવિધ સાહિત્યિક જીવનનાં સંસ્મરણો આ માસિકમાં લખવા શરૂ કર્યા
- ★ ગુજરાતના મુકસેવક શ્રી. રવિશંકર મહારાજના જીવનની આ ને પ્રેરક અનુભવકથાઓ શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી આલેખે છે.
- ★ શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક ધણે સમયે એમનો સ્વૈરવિ 'ભૂમિ'માં શરૂ કરે છે.
- ★ શ્રી. ધુમકેતુ એમની રસભરી, મર્મણી ને તેજસ્વી કલમે નિર્માધિકાઓ અને રજકણો લખે છે.
- ★ શ્રી. હિમાશંકર જોષીનાં ચિંતનાત્મક કાવ્યો, શ્રી. અનંત રાવળનાં રસદર્શી અવલોકનો, ને અભ્યાસભરી સાહિત્યિક ને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈની કલમે આલેખાતો રજવાડી હિંદનો ઇતિહાસ, શ્રી. જિતુ પ્ર. મહેતાની પ્રાસાદિક કલમે લખાતી સ્મરણકથાઓ આ એની વિશિષ્ટતાઓ છે.
- ★ ગુજરાતના જાણીતા વૈજ્ઞાનિક નિસર્ગોપચારક શ્રી. રમણલાલ ઓનીઅર નિસર્ગોપચાર વિષે અભ્યાસપૂર્ણ લેખો દર માહિતે લખે
- ★ માત્ર છ જ રૂપિયામાં તમને ઘેર ખેઠાં ૮૦ થી ૮૮ પાનાનું ને સમૃદ્ધિભર્યું વાંચન ગુજરાતનું કોઈ પણ ખીણું માસિક આપતું નથી.
- ★ ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. તમારું નામ ગ્રાહક આજે જ લખી જણાવો.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પો. બો. નં. ૬૭૮

પો. બો. નં. ૭૩

